

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ХАРАКТЕРИСТИКА ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Історія досліджень та історіографічний огляд	8
1.2. Методологія дослідження	22
1.3. Джерельна база дослідження	25
РОЗДІЛ 2. АРХАЇЧНИЙ АНТИЧНИЙ ІМПОРТ КІН. VII–VI СТ. ДО Н. Е. У МАТЕРІАЛАХ ЛІСОСТЕПОВИХ ПАМ'ЯТОК	28
2.1. Архаїчна антична кераміка у матеріалах лісостепових пам'яток	28
2.2. Шляхи потрапляння античного імпорту на терени лісостепу у ранньоскіфський час	46
РОЗДІЛ 3. АРТЕФАКТИ МАЛОАЗІЙСЬКОГО, ЗАХІДНО- І ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА ІНШОГО ПОХОДЖЕННЯ	53
3.1 Знахідки малоазійського походження та питання їх появи у матеріалах лісостепових пам'яток	53
3.2 Предмети центральноєвропейського походження як показник західного вектору впливу на населення лісостепу у ранньоскіфський час	88
3.3 Огляд інших категорій імпортних артефактів	95
ВИСНОВКИ	105
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	111
ДОДАТКИ	129
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	234

ВСТУП

Обґрунтування актуальності теми. Вивчення імпортованих артефактів та нетипових предметів у культурних шарах VII–VI ст. до н. е. є одним з важливих напрямів за розгляду економічних, політичних та соціальних процесів у Євразії раннього залізного віку. В ареалах автохтонного напівосілого, відносно численного нескіфського населення,¹ з однієї сторони, чітко простежуються ознаки хвиль масштабних міграційних рухів носіїв культури скіфського типу.² Східна скіфська етнокультурна компонента, яка сформувалася в Лівобережному Лісостепу значно раніше, ніж на Правобережжі,³ додає складності для аналізу цього періоду. З іншої сторони – антична колонізація північного узбережжя Чорного моря та різноманітні контакти греків з варварським світом Лісостепової Скіфії надали доволі специфічних рис народностям даного макрорегіону, що, на думку дослідників, дало змогу пришвидшити їх історичний процес.⁴ Актуальність теми полягає у комплексному огляді основних категорій та типів артефактів задля визначення інтенсивності та динаміки того чи іншого вектору впливу (торговий процес, хвилі міграцій, військові походи, наслідування традицій/стилістики та ін.) на місцеве населення.

Дана робота містить інформацію щодо комплексного розгляду одразу трьох впливів, в той час як більшість вивчень наразі концентруються лише на огляді окремих категорій знахідок. Окрім цього, наукова значущість роботи полягає у введенні до наукового обігу зведених даних щодо імпортованих предметів, знайдених на території українського лісостепу, картографуванні поселень та поховань, де

¹ Алексеев А. Ю. Европейская Скифия на перекрестке культур // Динамика культурных традиций: механизмы передачи и формы адаптации, 1993. С. 27–28.

² Бессонова С. С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація // Археологія, 1999. № 1. С. 8.

³ Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонобудинская проблема // СА, 1975. № 1. С. 160–161.

⁴ Зубар В. М., Ліньова Є. А., Сон Н. О. Античний світ Північного Причорномор'я: нариси історичного та соціально економічного розвитку. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. С. 5, 13.

зафіксовано такі предмети, їх комплексному огляді у загальному контексті рухів племен VII–VI ст. до н. е. Перспективним є більш детальний огляд інвентарних комплексів поховань, що оглядаються у роботі, задля виявлення загальних особливостей поховань військової еліти та загалом ролі воїнів у тогочасних міжнародних відносинах, також вивчення лісостепових поселень на наявність імпортованих предметів, порівняльний аналіз таких поселень, що дозволить більш чітко уявити етнокультурну карту Євразії перших етапів раннього залізного віку.

Об'єктом дослідження виступають окремі категорії предметів, що були знайдені у культурних шарах VII–VI ст. до н. е. на теренах лісостепових пам'яток: *античний імпорт*, що з'явився внаслідок торгового процесу, *виняткові предмети іноземного виробництва*, привезені на терени лісостепу разом із представником іншої культури (внаслідок контактів із давньосхідними поселеннями, трофеї з азійських походів тощо), та категорії *предметів місцевого виготовлення* із запозиченою традицією виробництва (внаслідок впливу гальштатських та басарабських культур). **Предметом дослідження** є комплексний аналіз вищеописаних матеріальних джерел та спроба їх розгляду в контексті міжплеменних контактів та взаємовпливів перших етапів доби раннього залізного віку.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину VII – першу половину VI ст. до н. е. *Нижня* та *верхня* хронологічні межі обумовлені вивченням конкретного періоду розвитку культур лісостепу, який характеризується встановленням торговельно-обмінних зв'язків з античними центрами Північного Причорномор'я, хвилями міграцій зі сходу та заходу, та культурних взаємовпливів.

Територіальні межі включають в себе пам'ятки лісостепової зони України в межах сучасних Харківської, Полтавської, Сумської, Київської, Черкаської, Кіровоградської, Вінницької, Тернопільської та Чернівецької областей. Хоча питання поділу скіфських пам'яток на локальні групи чи варіанти наразі є дискусійним, під час даного дослідження було застосовано традиційне у

скіфознавстві територіальне розмежування лісостепових пам'яток раннього залізного віку за Б. М. Мозолевським¹ (рис. 42):

- *сіверськодонецький регіон* (локалізація співпадає із лісостеповою частиною басейну р. Сіверський Донець – на півдні обмежується кордоном зі степовою зоною, на півночі – верхів'ями р. Уди, р. Лопань, р. Харків, на заході – басейнами р. Оріль та р. Ворскла, на сході – р. Сіверський Донець);²
- *ворсклинський регіон* (північний схід сучасної Полтавської області, південь Сумської області, невелика ділянка на заході Харківської області, басейни р. Ворскла, р. Псел та ін.);
- *посульський регіон* (більша частина суч. Сумської області, південно-східна частина Чернігівської області, південно-західна частина Полтавської області; міжріччя Дніпра та Росі, пам'ятки басейну р. Тясмин, р. Ірпінь);
- *києво-черкаський регіон* (більша частина півдня суч. Київської області, Черкаська область, невелика ділянка на сході Житомирської та на північному сході Вінницької областей; правий берег р. Дніпро (лише кілька пам'яток фіксуються у лівобережжі), басейни річок Ірпінь, Стугна, Рось, Вільшанка, Тясмин, Південний Буг, Інгулець);
- *східноподільський регіон* (більша частина суч. Вінницької області, північ Одеської області, невелика ділянка заходу Кіровоградської області; невелика ділянка сходу Хмельницької області; басейни р. Південний Буг, Мурафа, Рів, Берладинка та ін.);

¹ Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. К.: КОРВІН ПРЕСС, 2005. с. 16.

² Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ: Інститут археології НАН України, 2010. С. 24.

- *західноподільський регіон* (східна частина суч. Чернівецької області, невелика ділянка півдня Хмельницької та Тернопольської областей, басейн р. Дністер).

Метою дослідження є визначення чисельності та характеру потрапляння імпорتنих артефактів на терени лісостепових пам'яток шляхом комплексного огляду категорій таких предметів, складання мап, зведених описів та каталогу.

Для досягнення поставленої мети було сформовано та вирішено такі **завдання**:

1. створення вибірки археологічних пам'яток українського лісостепу ранньоскіфського часу, комплексний огляд матеріалів цих пам'яток категорії імпорتنих предметів та речей із близькою стилістикою виготовлення до іноземних;
2. складання каталогу античної кераміки, знайденої на теренах лісостепу, звідних ілюстрацій з колекціями окремих категорій артефактів іншого походження та аналогій серед західно- та центральноєвропейських а також давньосхідних поселень і поховань;
3. картографування пам'яток, що аналізуються;
4. спроби визначення динаміки, характеру та вектору потрапляння імпорتنих артефактів на терени лісостепу в ранньоскіфський час;

Наукова новизна отриманих результатів полягає у складанні зводу пам'яток із виявленими імпортними артефактами та предметами із запозиченою стилістикою/технікою виготовлення; картографуванні цього зводу; створенні каталогу античних імпорتنих артефактів ранньоскіфського часу, знайдених на теренах лісостепу, створенні зводів окремих категорій артефактів (як от мечі «келермеського типу», рис. 4–6, 33); спробі комплексного аналізу характеру, динаміки та векторів потрапляння на терени лісостепу.

Практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження можуть бути використані для подальшого комплексного вивчення питання

культурних зв'язків Євразії VII–VI ст. до н. е., вивчення окремих категорій артефактів ранньої появи, виявлених на території лісостепу, також під час роботи над питаннями культурних, міграційних та військових контактів євроазійських племен ранньої залізної доби.

Короткі відомості про апробацію результатів дослідження. Окремі підсумки досліджень було виміщено у тезах доповідей на наукових конференціях – зокрема, виступ на 78-й Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання»¹, виступ на засіданні гуртка археології НТС історичного факультету Каразінського університету (рис. 43). Окрім цього, готується до друку також стаття у співавторстві про археологічний аспект виставкових проєктів ІКЗ «Більськ» (де значну увагу приділено і огляду імпортованих артефактів Більського городища та його округи).²

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів (перший присвячено огляду історіографії та історії вивчення проблеми, методології дослідження та огляду джерельної бази; другий описує результати аналізу імпортованої античної кераміки у матеріалах лісостепу ранньоскіфського часу; у третьому розділі оглядаються предмети центрально- та західноєвропейського впливу а також речі, пов'язані зі східними контактами лісостепових племен), висновків, списку джерел та літератури, 43-х додатків (серед яких, карти, таблиці, кількісні інфографіки, каталог античних артефактів, ілюстрації-зводи окремих категорій артефактів та ін.), списку скорочень.

¹ Чуділовська А. О. Імпортовані артефакти ранньоскіфського часу в матеріалах Більського археологічного комплексу // Каразінські читання (історичні науки). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. С. 21-23.

² Чуділовська А. О., Шапорда О. М. Виставкові проєкти Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2024 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2024. Харків–Котельва, Майдан, 2025 (у друці)

РОЗДІЛ 1. ХАРАКТЕРИСТИКА ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історія досліджень та історіографічний огляд

Розглядаючи історію досліджень питання та загалом формування проблематики скіфо-грецьких торговельних відносин у ранньоскіфський час можна відмітити, що дана тема значно цікавила скіфологів та фахівців з античної історії починаючи ще з XIX ст. За проведення перших польових досліджень почали фіксуватись і перші, проте дуже чисельні та незвичні для лісостепових територій, матеріальні джерела – фрагменти столового і тарного посуду античного виробництва, зброя, ювелірні вироби. Проте, варто відмітити, що у дореволюційний період вчені обмежувались здебільшого фрагментарними описами цієї категорії знахідок, та й обмежена кількість піднятого на той час археологічного матеріалу не дозволяла формувати бодай якісь вагомні висновки.

Проблема вивчення пам'яток скіфського часу сіверськодонецького та ворсклинського регіонів актуалізувалась у науковому полі у першій половині XIX століття, виданням праці В. В. Пассека *«Курганы и городища Харьковской губернии»* та загалом його інтенсивним інтересом до старожитностей тодішньої Харківської губернії. Саме він став першим, хто почав проводити планомірні археологічні польові роботи на пам'ятках цієї локалізації.¹ У дореволюційний період тут більшою мірою досліджувалось саме Більське городище та ворсклинські кургани, в той час як неукріплені поселення доволі довгий залишались поза увагою перших дослідників-археологів.²

Надважливим у історіографії цього питання є початок проведення перших розкопок у цій місцевості В. О. Городцовим.³ У 1906 р. він провів вивчення низки

¹ Скирда В. В. Археологічні дослідження В. В. Пассека на Харківщині // Вісник Харківського державного університету. Серія: Історія. Вип. 30, № 413. Харків: Харківський державний університет, 1998. С. 67.

² Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. К.: Наукова думка, 1967. С. 4-6.

³ Городцов В. О. Дневникъ Археологическихъ изслѣдованій въ Зѣньковскомъ уѣздѣ, Полтавской губерніи, въ 1906 году. М.: 1911. 116 с.

зольників Більського городища, в ході підготовки до XIV Археологічного з'їзду (що минув 1908 р. у Чернігові), де виявив перші фрагменти цієї категорії артефактів, а також кераміку із простежуваною гальштатською технікою оздоблення. В той же час, саме В. О. Городцов одним з перших спробував атрибутувати античні матеріали, виявлені на теренах Більського городища та некрополя Скоробір.¹ Пізніше, О. О. Потапов звернув увагу на оздоблення «гальштатського» чорнолискованого посуду та поставив питання про культурні впливи східних та західних культур. Зацікавився даною темою і О. А. Спіцин,² у 1911 році вийшла його узагальнююча робота «Скіфи і Гальштат», де порушується питання про зв'язок скіфів із гальштатською культурою.³ Праці О. А. Спіцина та О. О. Потапова заклали основи нового напрямку досліджень лісостепових пам'яток доби раннього заліза Північного Причорномор'я.

Перші хвилі польових вивчень пам'яток р. Сіверський Донець почалися вже на початку ХХ ст. Д. С. Гречко виокремлює чотири періоди вивчення сіверськонецьких пам'яток скіфського часу, відзначаючи поступове зростання інтересу до даної наукової проблеми.⁴

Систематичне вивчення поховань посульської групи розпочалось у 80-х роках ХІХ ст. і майже безперервно продовжувалось аж до Першої світової війни. Можна припустити, що перший ранньоскіфський античний імпорт посульських поховань був піднятий під час розкопок кургану № 5 в окрузі с. Вовківці 1886 р. під керівництвом роменського поміщика С. А. Мазаракі, археолога-аматора. Беззаперечно, завдяки досліднику в науці відомі артефакти низки найбільш великих та інформативних поховань. З іншої сторони, польова робота вченого піддавалася

¹ Скирда В. В., Скирда І. М. Дослідження В. О. Городцова на території сучасної України // Древности 2014-2015, вып. 13. С. 332-333.

² Potapov A. Inkrustierte Keramik von Belsk // Eurasia Septentrionalis Antiqua 4. Kharkiv, 1929. P. 162–168.

³ Кашуба М. Т. «Скифы и Гальштатт» А. А. Спицына в современных исследованиях по Северному Причерноморью // История и практика археологических исследований. СПб: 2008. С. 56-60.

⁴ Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ: Інститут археології НАН України, 2010. С. 5–13.

критиці ще його сучасники. Так, В. А. Іллінська вказувала на методологічну недосконалість розкопок Мазаракі, відсутність чіткого обліку піднятого матеріалу та похибки у фіксації, що довгий час певною мірою спотворювали висновки пізніших досліджень.¹

Початок досліджень скифських старожитностей території лісостепового Правобережжя пов'язують із діяльністю проф. Київського університету Н. Д. Іванишева, що провів розкопки у 1845, 1846–1847 рр. В цей же час розробляються наукові праці зі зведеними даними щодо археологічних пам'яток Київської губернії. 70-ті роки XIX ст. ознаменували низку досліджень пам'яток басейну р. Рось та р. Тясмин. Ознакою ранніх польових досліджень киево-черкаського регіону є концентрація уваги дослідників саме на дослідженні поховань, в той час, аналогічно із ситуацією з ворсклинськими пам'ятками, поселення (особливо неукріплені) майже не досліджуються. Перші екземпляри античної імпоротної кераміки фіксувались у киево-черкаській групі за проведення, здебільшого, аматорських досліджень XIX–XX ст., зокрема, кургану близ маєтку Бовтишка та Пастирського городища. Тоді ж польові дослідження проводять такі «першопрохідці» польової археології, як Д. Я. Самоквасов, О. О. Бобринський, В. В. Хвойка, Є. О. Зноско-Боровський, Н. Є. Бранденбург та ін.²

Тож, на початкових етапах досліджень проблематика не була такою розгалуженою, ключовими завданнями тодішніх вчених була, в першу чергу, систематизація наявної джерельної бази, розвідки, фіксація, картографування та описи історико-археологічних об'єктів.

У період двох воєн становище для розвитку польової та теоретичної археології не було сприятливим. Здебільшого повністю припинились, або значно скорочувались польові вивчення на теренах всіх вищезгаданих регіонів. У цей час

¹ Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). К.: Наукова думка, 1968. С. 151.

² Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). К.: АН УССР, Ин-т археологии, Наукова думка, 1989. С. 6-8.

досліджувались одиничні пам'ятки (напр. дослідження Люботинського могильника С. А. Семеновим-Зусером у сіверськодонецькому регіоні, розвідки Є. Ф. Покровської та І. В. Фабрициуса на теренах киево-черкаського регіону та ін.), окремі автори займались розглядом теоретичних питань та продовжували систематизувати накопичений матеріал. Так, у результаті польових вивчень С. А. Семенов-Зусер висловив твердження про заселення територій східноєвропейського Лісостепу скіфами-кочовиками. У ті буремні часи дослідникам все ж видавалося публікувати перші важливі результати. Це, зокрема, видання О. А. Спіцина *«Курганы скифов-пахарей»*¹ (1918) та праці М. Фукса *«Про городища скитської доби на Харківщині»*² (1931), у яких було узагальнено результати сіверськодонецьких досліджень та втілено спроби встановлення хронологічної періодизації груп пам'яток. Однією з таких робіт є також праця Е. Р. Штольца,³ де категорія античного посуду розглядалася насамперед, як хронологічний індикатор, а не як свідчення тих чи інших міжкультурних контактів і впливів. У 1911 році С. Д. Руднева опублікувала роботу,⁴ де визначила початок торговельних відносин з VII ст. до н. е. Звісно, що перші вагомі висновки ставали підґрунтям для розв'язання наукових дискусій, які потроху рухали розвиток проблематики питання.

Публікація 1914 р. Б. В. Фармаковського *«Архаический период в России»*⁵ надала важливі для тогочасної науки висновки. Проаналізувавши вищезгадані артефакти з Немирова, округи с. Бовтишка та з Пастирського городища, вчений датував початок

¹ Спицын А. А. Курганы скифов-пахарей // ИАК, Вып. 65. 1918. С. 87–143.

² Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині // Зап. ВУАК, Т. 1. 1931. С. 85–124.

³ Штерн Э. Р. К вопросу о воздействии античной культуры на области, расположенные вне района древних поселений на северном побережье Черного моря. ЗООИД. Одесса, 1901. Т. Т.ХХІІІ: Протоколы. С. 11–17.

⁴ Руднева С. Д. Чернофигурная котила из кургана Киевской губернии // Известия археологической комиссии. 1911. Вып. 40. С. 130–141.

⁵ Фармаковский Б. В. Архаический период России // Доклады, читанные на лондонском международном конгрессе историков в марте 1913 г. 1914. С. 15–78.

торговельних відносин лісостепових племен та греків II пол. VII ст. до н. е., а також висловив припущення щодо античного центру торгівлі – Ольвії.

У фундаментальному дослідженні витоків та потрапляння античного імпорту до інвентарних зібрань лісостепових пам'яток, монографії М. І. Ростовцева «*Скіфія і Боспор*» (1925)¹ було підведено підсумки перших хвиль польових досліджень XIX–XX ст. курганів скіфської еліти, та на основі цього матеріалу відзначено винятковий вплив античного світу на скіфське суспільство, та головним чином, на його економіку. Після публікації праці Ростовцева у науковому полі довгий час простежувалась тенденція до накопичення колосальних обсягів інформації щодо грецько-скіфської торгівлі. Також, важливою у цьому контексті є і робота Т. Н. Книпович «*К вопросу о торговых сношениях греков с областью р. Танаис в VII – V вв. до н. э.*», де авторка проводила порівняльний аналіз античної кераміки Подніпров'я та висловила припущення щодо її датування.

У 1947 році побачила світ праця О. Іессена «*Греческая колонизация Северного Причерноморья*»,² де було висвітлено процес формування грецьких колоній у Причорномор'ї та згадувались нові на той час теорії щодо торговельних зв'язків з лісостеповими племенами. Дослідник, зокрема, вказував на гіпотезу проникнення еллінів у Чорне море ще до заснування перших поселень ще у VII ст. до н. е, цим же періодом він датував і перші торгові контакти з лісостепом. До цієї масштабної роботи питання доколоніальних відносин вже піднімались у науковому колі, проте обмежувались ці спроби лише невеликим публікаціями, переважно з оглядом процесу формування поселенських структур на о. Березань та у Ольвії.

У тому ж році вийшла друком стаття Б. М. Гракова «*Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи?*»,³ де

¹ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературы и археологии. Л., 1925.

² Иессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Ее предпосылки и особенности. Ленинград: Гос. Эрмитаж, 1947. С. 53-57.

³ Граков Б. С. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи? // Археологія, 1, 1947. С. 23–38.

вчений спробував на основі геродотівських свідчень реконструювати торговий шлях на північ від Ольвії. В цьому ж контексті дослідником були розглянуті наявні артефакти бронзових дзеркал із зооморфними декорованими елементами.

Можна говорити про те, що етап 1950-1980-тих рр. на теренах всіх регіонів відзначився значною актуалізацією уваги до польових та теоретичних вивчень. В той час створюються наукові угруповання, формуються професійні експедиційні групи, проводяться численні дослідження у києво-черкаському регіоні (досл. О. І. Тереножкіна, В. Г. Петренко, Г. Т. Ковпаненко, С. С. Березанської), сіверськодонецькому (формування харківської школи скіфознавства на чолі з Б. А. Шрамком, планомірні польові дослідження харківськими експедиціями і деякими російськими вченими – Б. О. Рібаковим, І. І. Ляпушкіним, П. Д. Ліберовим); систематизація розробок попередників; дослідження сіверськодонецьких пам'яток І. Ф. Левицьким, С. А. Семеновим-Зусером; активізація наукових дискусій з приводу етнічної приналежності мешканців басейну Сіверського Дінця у давнину), ворсклинському регіонах (спільні експедиції Б. М. Гракова, А. О. Моруженко та Б. А. Шрамко; початок вивчення Більського городища та некрополів його округи експедицією І. Б. Шрамко з 1987 р.). В цей час на теренах різних регіонів накопичується вже презентативна добірка античного матеріалу, завдяки вивченням Г. Т. Ковпаненко (зокрема Трахтемирівського городища у 1964-1968 рр.)¹, В. А. Іллінської, Б. М. Мозолєвського, О. І. Тереножкіна (дослідження некрополя Реп'яхувата Могила),² В. П. Андрієнка (вивчення пос. Пожарна Балка) та ін.; підйом античного матеріалу на теренах західноподільському регіоні (вивчення пос. Іване-Пусте в 1969 р., та пос. Залісся у 1970 р.). Розвиваються і теоретичні студії.

¹ Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища // Археологические исследования на Украине, 2, 1968. С. 108–111.

² Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ, 1980. С. 31–63.

У статті М. М. Бондаря «До питання про торгівельні зносини Ольвії»¹ 1956 року наводиться опис торгових агентів Ольвії, з якими безпосередньо і відбувався обмін. Вчений стверджував, що на ранніх етапах встановлення торгових контактів Ольвія була одним з ключових (наряду з Борисфенідою, що на о. Березань) посередників торгівлі зі скіфськими племенами.

За підсумками археологічних робіт на Трахтемирівському городищі Г. Т. Ковпаненко публікує статтю, де зокрема описує античний матеріал. Проте, тут варто зазначити, що дана праця більше описує сам процес досліджень, античні артефакти лише оглядово згадуються авторкою. В цей час виходить узагальнююча публікація Зводу археологічних джерел авторства Н. А. Онайко «*Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V веках до н. е.*» (1966),² яка стала надважливим джерелом зафіксованих артефактів. Окрім чіткої фіксації предметів праця містить типологію та інтерпретації. В цей період виходить і монографія Г. Т. Ковпаненко «Племена скіфського часу на Ворсклі». Чимало уваги дослідниці приділено опису та інтерпретаціям відомих на той час матеріалів Більського городища та його округи. У підсумку вивчення античних предметів, знайдених у басейні р. Ворскли, вчена відмітила, що основним місцем підйому є Більське городище, у інших же пам'ятках такі екземпляри зустрічаються набагато рідше.

Дослідження Й. Брашинського в 1970-х рр. започаткували новий етап у вивченні античних імпортних предметів. Вчений, зокрема, звертав увагу на питання хронології та періодизації, також запропонував нову комплексну методику щодо вивчення грецьких амфор, залучення статистичної викладки за вибірками клейм. Автор обґрунтував новий напрям у вивченні керамічної тари, який пов'язаний із вивченням статистичних вибірок метрологічних показників.³ У 1984 році вийшла

¹ Бондар М. М.. До питання про торгівельні зносини Ольвії в VI–I ст. до н. е. // Археологія, т. IX, 1954. С. 67-79.

² Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V веках до н. е. // САИ, вып. Д 1-27. М., Наука, 1966, 120 с.

³ Свиридов А. Історія дослідження античних керамічних імпортів із поселенських пам'яток Правобережжя Середнього Дніпра (VII–V ст. до н. е.) // Kyiv-Mohyla Archaeological Journal, 1, с. 73.

помертна його праця «*Методы исследования античной торговли*»,¹ де було підсумовано тогочасний етап досліджень. У праці дослідник ґрунтовно розкриває тему, класифікує наявні на той момент тарні грецькі амфори, наводить варіанти їх локалізації, також підсумки аналізу різних тавр на посуді та ін. Багато викладених у цій роботі тез залишаються актуальними і у сучасному скіфознавстві.

З 1990-х років ХХ ст. розпочинається новий виток досліджень, що продовжуються й сьогодні, продовжуються польові вивчення пам'яток регіону, вже у великих масштабах. Високотехнічні дослідження (подекуди, із застосуванням нових тоді методик) проводяться на теренах Немирівського, Северинівського, Більського городищ, Жаботинського поселення, курганных груп Сумщини, Харківщини, Полтавщини, Київщини, Чернігівщини тощо.

На теренах сіверськодонецького регіону у 1990-тих рр. починає роботу експедиція Харківського університету під керівництвом Ю. В. Буйнова та О. В. Бандуровського, ключовим завданням якої було дослідження Люботинського курганного могильника.² Під час досліджень збирається чимало античного та іншого імпортного матеріалу. На теренах ворсклинського регіону активізуються і охоронно-рятивні розкопки (зокрема, Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської ОДА), продовжуються систематичні польові дослідження городища, поселень і поховань Більського археологічного комплексу Б. А. Шрамко, І. Б. Шрамко, С. А. Скорого, П. Я. Гавриша, працюють також спільні експедиції із закордонними колегами (вивчення Більського городища спільною Українсько-Німецькою експедицією під керівництвом Р. Ролле, В. Ю. Мурзіна, Є. В. Черненко, С. В. Махортих та ін.).³

¹ Брашинский Й. Б. Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья). Ленинград: Наука, 1984. С. 145-147.

² Бандуровський О. В., Буйнов Ю. В. Кургани скіфського часу Харківської області (сіверськодонецький варіант) (російською мовою). Київ: ІА НАНУ, 2000. 236 с.

³ Черненко Е. В., Ролле Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. Институт археологии НАН Украины, Немецкое археологическое общество (DFG). К., 2004. 98 с.

З 2000-х років починається активне польове вивчення теренів Полтавщини та Сумщини експедиціями Історико-культурного заповідника «Більськ».

Окрім цього, даний період характеризується появою монографічних робіт, у яких вже комплексно систематизуються, класифікуються та описуються накопичені імпорتنі античні матеріали. Так, у 1999 році було видано монографію фахівця з античної керамології С. Ю. Монахова *«Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII–VI веков до н. э.»*,¹ де внаслідок вивчень більш ніж 200 амфорних комплексів автором представлена реконструкція торгових шляхів та динаміки потрапляння імпорتنих амфор на лісостепові території, також важливі хронологічні розробки. Ця робота залишається фундаментальною у вивченні ранньоскіфського античного тарного імпорту і досі.

Наступною, важливою для розвитку окресленої проблеми публікацією, стала праця Н. О. Гаврилюк *«Історія економіки Степової Скіфії VI–III ст. до н. е.»*² (1999), де зокрема розглядалось питання і саме ранньоскіфських зв'язків. Ці студії стали першою, і ледь не єдиною в історіографії монографією, що ґрунтовно оглядає саме економічні аспекти життя лісостепових культур в епоху раннього залізного віку. Проте, публікація стосувалась все ж більш пізніх періодів скіфського побутування на теренах лісостепу, тоді як питанню ранньоскіфських зв'язків охарактеризовано в загальних рисах. До того ж, лісостепові знахідки аналізуються лише у якості порівняння зі степовими.

Паралельно із розвитком проблеми потрапляння античного імпортного посуду на терени лісостепу, на початку XXI ст. розвиваються і інші проблеми шляхів потрапляння предметів, нетипових для лісостепу по формі, матеріалу, методиці виготовлення чи стилістиці.

¹ Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII–VI веков до н. э. Саратов, 1999, 680 с.

² Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. Киев, 1999. 420 с.

Наприклад, питання західних контактів населення Лісостепу, зокрема з культурами гальштатського кола, є окремою науковою проблемою, проте нерозривно пов'язане з хронологією появи грецьких імпортів, оскільки ці категорії знахідок часто зустрічаються в одних археологічних комплексах. Фундаментом для цього напрямку стали дослідження Г. І. Смирнової на Немирівському городищі, де було виділено матеріали із західноєвропейськими рисами.¹ Згодом цю тему розвинула М. Ю. Вахтіна, яка у низці праць (1998,² 2012 та ін.) розглядала «гальштатський імпульс» у ранньоскіфській культурі через призму матеріалів Немирова. До речі, стаття дослідниці у співавторстві 2012-року стала одним з перших ґрунтових публікацій, де розглядаються всі три вектори впливу в контексті одного городища.³ Пізніше І. Б. Шрамко провела подібне дослідження матеріалів Більського городища;⁴ обидві праці містять надзвичайно цінні та актуальні дані щодо питання теми.

Важливим етапом стало виявлення І. Б. Шрамко кераміки з ознаками бесарабської культури середньогальштатського часу на Західному укріпленні Більського городища.⁵ Ці відкриття дозволили дослідникам говорити про те, що ще до налагодження стабільної торгівлі з грецькими центрами (зокрема з Борисфеном), лісостепове населення вже мало розгалужені контакти із західними регіонами Європи.

В цей же період (кін. 1990-х – поч. 2000-х) новий імпульс отримує вивчення східного вектора зв'язків, що пов'язано з переосмисленням знахідок у елітних

¹ Смирнова Г. И. Гальштатский компонент в раннескифской культуре лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища) // РА, 2001, № 4. С. 33-34.

² Вахтина М. Ю. Немировское городище и гальштатский мир // Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь, 1998. С. 36–39.

³ Вахтина М. Ю., Кашуба М. Т. Восточноевропейский, гальштатский и греческий импульсы в материальной культуре раннего железного века Немировского городища // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. СПб: ИИМК РАН, «Периферия», 2012. Кн. 2. С. 320-325.

⁴ Shramko I. Bilsk (Belsk) city-site – the largest fortified settlement of Scythia // Ancient West & East, vol. 20, 2021. P. 171-218.

⁵ Shramko I. B. Basarabi features in the ceramic complex of the Bilsk Settlement // The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages. Braila, 2013. P. 135-136.

курганах та їх співвідношенням з грецькою хронологією. Якщо раніше акцент робився переважно на скіфських атрибутах, то за нових студій почали детальніше розглядатися різні категорії престижних речей передньоазійського та кавказького походження (військові трофеї, парадний посуд), що потрапляли до лісостепу внаслідок передньоазійських походів. Вагомий внесок у розробку цієї теми зробив С. В. Махортих, досліджуючи «кіммерійсько-скіфські» старожитності Північного Кавказу, процес і час формування ранніх об'єднань кочівників, походження, взаємовпливи та хронологію скіфської культури.

У період з 2000-х років і по сьогодні питання надходження та інтерпретації античного імпорту в ранньоскіфських матеріалах є окремими напрямом вивчень, що активно розвивається та щорічно розширюється. За цей період з'явилися ґрунтовні праці даної проблематики. Зокрема, питання появи та розповсюдження раннього античного посуду є одним з наукових інтересів С. А. Заднікова. За роки вивчень дослідник першим найбільш повно охарактеризував ранній античний керамічний імпорт III чв. VII ст. до н. е. – I чв. VI ст. до н. е., описав всі наявні до 2014 р. античні знахідки з Більського городища, та визначив центри виробництва більшості з них, сформував хронологію потрапляння античної кераміки на терени Більського городища.¹

Доробок у розвиток питання античного імпорту в лісостепових пам'ятках внесла і М. М. Дараган, присвятивши дослідженням античного імпорту в матеріалах києво-черкаського лісостепового регіону понад 20 років. Основну частину публікацій, що стосуються аналізу античної кераміки авторка публікувала на перших етапах наукової діяльності. Однією з перших публікацій вченої, де аналізуються питання торгових зв'язків та побутування імпортного посуду є праця *«О находках античной керамики на Жаботинском поселении»* (2001). Надалі Марина Миколаївна розглядала зокрема питання періодизації, і ранньоскіфських

¹ Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: дис. ... канд. іст. наук. Київ: ИА НАНУ, 2014. 262 с.

пам'яток у тому числі. У статті 2004 р. *«Основы хронологии предскифского и раннескифского времени»* авторка вказує, що антична кераміка є доволі чітким хронологічним індикатором, а її детальний аналіз може надати не лише нові відомості щодо соціальних процесів у ранньоскіфський час, а й культурних та економічних.¹

У період 2000-2010-х авторка продовжила вивчення побутування античної кераміки на теренах києво-черкаського регіону та лісостепового правобережжя загалом. Головні підсумки антикознавчих студій вченої висвітлені у таких працях, як *«Античная керамика из Хотовского городища скифской эпохи»* (2005),² *«Греческие центры-поставщики вина в Причерноморскую Скифию по материалам тризны Александропольского кургана»* (2007, у співавторстві)³, *«О датировке амфоры из погребения № 2 Репяховатой Могины»* (2010).⁴

Окрім цього, вчена розглядала і питання гальштатсько-жаботинських зв'язків, результати досліджень виміщені у публікаціях *«Восточно-альпийский гальштат и раннескифские (РСК-3) памятники Среднего Поднепровья: поиск хронологических реперов»* (2008)⁵ та *«Памятники раннескифского времени Среднего Поднепровья и Гальштатт: поиск хронологических реперов»* (2010).⁶ Питання зв'язків правобережних лісостепових мешканців із близькосхідними культурами вчена оглядає лише у загальних рисах, та й жо того ж, оперуючись контекстом тільки однієї категорії артефактів і одного поховання. Насамперед йдеться про статтю

¹ Дараган М. Н. Основы хронологии предскифского и раннескифского времени // Старожитності степового Причорномор'я і Криму, № 11, 2004. С. 86-92.

² Дараган М. Н. Античная керамика из Хотовского городища скифской эпохи // Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников, 2005. С. 256-261.

³ Полин С. В., Дараган М. Н. Греческие центры-поставщики вина в Причерноморскую Скифию по материалам тризны Александропольского кургана // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. 2007, с. 58.

⁴ Дараган М. Н. О датировке амфоры из погребения № 2 Репяховатой Могины // АМА. 2010. №14. С. 175-202.

⁵ Дараган М. Н. Восточно-альпийский гальштат и раннескифские (РСК-3) памятники Среднего Поднепровья: поиск хронологических реперов // История и практика археологических исследований. СПб., 2008. С. 303-306.

⁶ Дараган М. Н. Памятники раннескифского времени Среднего Поднепровья и Гальштатт: поиск хронологических реперов // Revista Arheologică. Serie nouă, 6 (2), 2010. С. 85-113.

«О раннескифском колчанном наборе из погребения 1, кургана 4 у с. Гладковщина» (2016).¹

Окремою важливою сторінкою в історії сучасних досліджень теми є публікації, присвячені атрибуції та переосмисленню груп або одиничних екземплярів виняткових артефактів. Детальне вивчення археологічного матеріалу дозволило суттєво скоригувати загальну хронологічну шкалу ранньоскіфського періоду.

У спільній публікації В. М. Окатенка та С. А. Скорого (2021), присвяченій аналізу бронзового блюда з позолотою з Другого Караванського кургану, було переглянуто датування цього комплексу. Якщо раніше курган відносили до раннього часу, то детальний аналіз блюда в контексті супровідного матеріалу (зокрема, верхньої частини мілетської амфори) дозволив аргументовано віднести поховання до початку VI ст. до н. е.²

Окремий пласт досліджень складають сучасні праці І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова, присвячені імпортом знахідкам на Більському городищі та у матеріалах лісостепу загалом. Зокрема, публікація С. А. Задніковим повної добірки ранньої грецької кераміки з розкопок Більського городища дозволила вченим вперше чітко виділити горизонт останньої третини VII ст. до н. е. на поселенні.³ Не менш значущою є серія статей І. Б. Шрамко, присвячених інтерпретаціям імпортованих предметів та аналіз матеріальних джерел іншого походження, що свідчать про контакти та взаємовпливи зі сходу⁴ та заходу із скіфськими племенами лісостепу.

Наразі продовжуються активні дослідження цієї теми, інтерпретації, описи матеріалу, пошук нових аналогій тощо. Попри складні умови повномасштабної

¹ Дараган М. Н. О раннескифском колчанном наборе из погребения 1, кургана 4 у с. Гладковщина. Каваказ и степ на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железного века. М., 2016/4, 2016. С. 62-75.

² Окатенко В., Скорого С. Бронзовое блюдо с позолотой из Второго Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь) // Revista Arheologică. Serie nouă, 2021 Vol. XVII, nr. 1, С. 5-16.

³ Задников С. А., Шрамко И. Б. Античный импорт третьей четверти VII – первой четверти VI в. до н. э. на Бельском городище (по материалам 2008 и 2009 гг) // Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. Харьков, 2011. С. 138–147.

⁴ Шрамко І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища // Археологія, № 4, 2023. С. 102-125.

війни у лісостеповій зоні щорічно проводяться вивчення експедицій провідних університетів, наукових та культурних установ України.

Дослідження питань, пов'язаних із контекстом потрапляння на терени лісостепу різних імпортувань у ранньоскіфський час, розвивались не синхронно, що пояснюється різною динамікою виявлення безпосередньо матеріальних джерел. Історію досліджень можна умовно поділити на такі етапи:

- *XIX ст. – 1900-ті рр.* – проведення етнографічних та археологічних розвідок; перші польові дослідження (розкопки); фіксація першого імпортного матеріалу та археологічних матеріалів нетипової стилістики (мечів «келермеського» типу, чорнолискованої кераміки, предметів античного імпорту); відкриття великих поховальних та поселенських комплексів тощо. Попри перші важливі пісумки, на цьому етапі можна говорити про певну методологічну недосконалість багатьох проведених на той час польових досліджень, що виявлялася в першу чергу, у відсутності типової процедури фіксації археологічного контексту.
- *1910-ті – 1940-ві рр.* Дві війни та невеликий міжвоєнний період характеризуються зменшенням інтенсивності польових та теоретичних досліджень. Проте, і у цей період відкриваються декілька важливих археологічних об'єктів; тоді ж вийшли друком перші монографічні роботи зі спробами встановлення хронологічної періодизації груп пам'яток, орієнтуючись на античні імпортні матеріали. У цей час античні знахідки розглядали в першу чергу з позиції хронологічного індикатора, меншою мірою вивчалися соціальні процеси. Зі зрозумілих причин, зумовлених війнами, було пошкоджено та втрачено чимало археологічних та писемних джерел, що ускладнює науковий процес і наразі.
- *1950-ті – 1990-ті рр.* Значна активізація польової археології, робота професійних експедицій, систематизація матеріалу, видання зводів пам'яток та груп артефактів, нові підходи до інтерпретації (у цей період почали

з'являлись праці, що розглядали предмети імпортного походження як свідчення економічних, культурних чи соціально-міграційних зв'язків і впливів);

- *XXI ст.* – міжгалузеві дослідження імпортних артефактів та контексту їх виявлення (ДНК-аналізи з елітних поховань, металографічні аналізи зброї та посуду та ін.), розробка і застосування нових методів (зокрема, і цифрових), остаточне закріплення питання потрапляння предметів іншокультурного походження або стилістики серед проблематики скіфознавства, видання монографічних праць не лише описового характеру, а й інтерпретаційного; також видання аналітичних статей з розгляду окремих категорій артефактів або одиничних екземплярів; спільні міжнародні дослідження; розгляд імпортних артефактів, як свідчення особливостей складних та розгалужених міграційних процесів Євразії у добу раннього заліза.

Наразі проблеми потрапляння імпортних артефактів на території лісостепу хоч і мають актуальність, проте все ще не є широко дослідженими. Наразі вони обмежуються монографічними роботами з вивчення окремих векторів впливу на лісостепове скіфське населення VII–VI ст. до н. е., зводами артефактів окремих категорій, аналітичними статтями. В подальшому перспективним є робота над комплексним дослідженням, що мало б на меті крізь призму аналізу матеріальних джерел-свідчень прямого імпорту, культурних контактів чи впливу простежити за всіма ключовими векторами східноєвропейського соціально-політичного життя ранньої залізної доби.

1.2. Методологія дослідження

Методи дослідження та джерельна база обумовлені поставленими завданнями та ключовою метою роботи. На першому етапі досліджень було сформовано вибірку археологічних об'єктів лісостепу (оглядались сіверськодонецький, ворсклинський, посульський, києво-черкаський, східноподільський,

західноподільський регіони за Б. М. Мозолевським¹), де було виявлено імпорتنі предмети, або наслідки культурних впливів (рис. 27; 37; 42). Оглядалося 93 археологічних об'єкти (за типами: укріплені поселення, неукріплені поселення, поховання, випадкові знахідки), що розташовані в межах кордонів сучасної України, у лісостеповій смузі, датуються VII–VI ст. до н. е. Окрім цього, для пошуку аналогій аналізувались також 4 античні центри (два з них – давні центри торгівлі з лісостеповими племенами, Ольвія та Борисфеніда, у матеріалах ще двох полісів були знайдені аналогічні предмети), 24 центрально- та західноєвропейські пам'ятки, 22 давньосхідних пам'ятки. При відборі археологічних пам'яток аналізувались звіти польових археологічних досліджень, зводи археологічних джерел, зведені та загальні аналітичні публікації.

Після цього настав етап аналізу артефактів. Найскладніший аспект цього етапу крився у самій специфіці матеріальних джерел – їх фрагментарності, наявності невеликої кількості екземплярів для порівняльного аналізу та наведення аналогій, також недостатньої висвітленості у писемних джерелах (звітах, зводах, публікаціях).

На етапі аналізу археологічних джерел артефакти було умовно поділено на три групи, в залежності від вектору потрапляння у лісостеп (із заходу, з півдня та зі сходу). Таким чином чітко простежилась *категорія імпортних античних артефактів* (грецька кераміка, яка виготовлялась у грецьких містах-колоніях (рис. 28; 41) та через Ольвію, Борисфеніду, та потрапляла до лісостепу внаслідок торгового процесу), *категорія предметів, що є наслідком контактів з давньосхідними племенами* (скіфські походи на Азію, міграцій), та *категорія предметів, що мають культурний вплив із заходу* (внаслідок хвиль міграцій). Дві останні категорії включали не лише предмети, що виготовлені, безпосередньо, поза межами лісостепових поселень, а й речі місцевого виробництва, проте за іноземною

¹ Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. К.: КОРВІН ПРЕСС, 2005. с. 16.

технікою виготовлення, стилістикою, формою тощо. Вибірка проводилась із застосуванням візуального та типологічного методів. Для типологізації використовувались розробки А. І. Мелюкової¹ (типологізації для аналізу зброї, зокрема, ножів, топорів, кинджалів, мечів, акінаків), В. Г. Петренка² (типологізації для аналізу прикрас, зокрема, намистин, шпильок, підвісок), С. Ю. Монахова³ та С. А. Заднікова⁴ (для аналізу античної кераміки), І. Б. Шрамко⁵ (для аналізу виняткових речей складної інтерпретації, предметів із гальштатським впливом), С. В. Махортих⁶ (для аналізу предметів із азійським впливом або азійського виробництва).

Аналіз кожного артефакта включав визначення локалізації його виявлення та обставин підйому, огляд, картографування точки підйому, аналіз та подальша обробка рисунку/фото, складання опису предмета, пошук аналогій, огляд історіографії предмета (за наявності), визначення приналежності до того чи іншого вектору взаємозв'язків. Спроба визначення динаміки визначалася аналізом статистичного підрахунку артефактів (зокрема, античної кераміки) та зон їх локалізації, подальшої візуалізації отриманих результатів (рис. 34–36). В рамках кожної окремої категорії предметів вивчались також окремі групи і типи артефактів, об'єднані за умовами знаходження (поховання, поселення), датування. Артефакти оглядались за такими ключовими категоріями, як:

- *посуд* (античний керамічний імпорт, що представлений тарним посудом (амфорами) та столовим посудом (відкритих форм – кіліки, чаші, тарілки, блюда; закритих форм – ойнохої, столові амфори); також блюда

¹ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. Москва: Наука, 1964. Д 1-4. 89 с., илл.

² Петренко В. Г. Украшения Скифии VII–III вв. до н. э. // САИ. Москва: Наука, 1978. Вып. Д 4-5. 144 с.

³ Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. Москва–Саратов: Киммериды, 2003. 352 с.

⁴ Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. 262 с.

⁵ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // Śląskie sprawozdania archeologiczne, 2021. № 63. Р. 123–148.

⁶ Махортих С. В. Скифы на Северном Кавказе. Киев: Наукова думка, 1991. 136 с.

давньосхідного виробництва та впливів, ритон та тонкостінні казани давньосхідного походження, кераміка із впливом культури Бесарабь);

- *зброя* (мечі, кинджали, жезл);
- *предмети побутового вжитку* (пінцети, бритви, ножі, кам'яні блюда);
- *прикраси* (намиста, намистини, підвіски, амулети, сережки, шпильки, частини головного убору та аксесуарів одягу).

Після аналізу матеріальних джерел розпочався етап огляду писемних джерел. Далі вся інформація структуризувалась та візуалізувалась додатково (за необхідності). Для наочності було розроблено 6 карт (рис. 37-41) з локалізацією лісостепових, близькосхідних та європейських пам'яток, античних центрів виробництва та торгівлі, окрім цього створено і каталог античних артефактів ранньоскіфського часу (рис. 1), звідні таблиці окремих категорій артефактів (напр. мечі «келермеського» типу (рис. 33), антична кераміка (рис. 30-31) тощо).

1.3. Джерельна база дослідження

Основними джерелами до вивчення є уламки, фрагменти та цілі форми категорій артефактів, що мають імпордне походження (внаслідок торговельного процесу, або привезені на терени лісостепу разом з їх власниками), та категорії предметів місцевого виробництва з простежуваною іноземною стилістикою, способом виготовлення, що охоплюють хронологічний відрізок VII–VI ст. до н. е.

Найбільш презентативною є категорія античного імпорту, добірка цих артефактів є найчисельнішою, адже, архаїчний посуд грецького виробництва є надійним хронологічним індикатором та важливий для досліджень. Багато фрагментів та цілих форм було детально описано, локалізовано та проаналізовано за десятиліття розвитку проблематики теми. Особливе місце серед матеріальних джерел посідають знахідки з Більського городища, де колекція імпортних предметів трьох впливів є найбільш кількісною. Чисельна кількість імпортної кераміки простежується і у матеріалах Немирівського городища, одного з найбільших наряду

з Більським. Багато інформації дає і кераміка з Жаботинського городища, саме завдяки цим старожитностям добре простежується подібність з аналогіями з пам'яток басарабської культури (рис. 26). Цікавими є і матеріали поховань, особливо чоловічих воїнських, діночих, дитячих (здебільшого, представників високого соціального статусу), наприклад, артефакти з некрополя Скоробір, Реп'яхувата Могила, «Могила Тернівка».

Друга за чисельністю категорія артефактів – зброя, трохи менше зафіксовано прикрас. Серед предметів західного та східного впливів особливе місце займають виняткові предмети, аналогій яким на території лісостепової Скіфії майже не зустрічається або взагалі немає. Такі предмети відносяться до категорій посуду (напр. ритон, срібне блюдо з Люботинського могильника), прикрас (напр. трапецієподібна підвіска, підвіска у формі сокири-лабриса, золота підвіска з Більського городища), ймовірно, ритуальних предметів (кам'яні блюда, амулети).

Окрім матеріальних джерел розглядались і писемні. Першою категорією є звіти, щоденники, підсумки археологічних вивчень радянського періоду на територіях лісостепових пам'яток. Це, наприклад, звіти про археологічні розкопки та розвідки Б. А. Шрамко, І. Б. Шрамко, В. П. Андрієнко та ін. Цікавою є добрка матеріалів польових досліджень А. О. Моруженко 1970-х – 1985-х рр. Більського городища та округи. Серед артефактів є багато виняткових предметів, серед яких, ймовірно, можуть бути і предмети імпортного походження. Вивчення цього аспекту є перспективною темою для подальших вивчень. Другою категорією є звіти, щоденники, підсумки археологічних вивчень тощо сучасного етапу розвитку питання. Це, зокрема, підсумки польових досліджень І. Б. Шрамко, С. А. Заднікова, О. М. Шапорди, К. Ю. Пеляшенко, Д. С. Гречко, О. О. Крютченко, Д. В. Каравайко, О. Б. Супруненко та ін. Ця категорія є особливо важливою, адже саме у період з 1990-х рр. джерельна база значним чином почала поповнюватись десятками і сотнями екземплярів імпортних артефактів. Вищеописані документи

зберігаються у фондах Інституту археології НАН України, також меншою мірою у фондах Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, ІКЗ «Більськ», ЦОДПА.

Окремо під час аналізу оглядались і візуальні джерела – ранні та сучасні плани, карти, рисунки і світлини знахідок та місцевості, 3D-моделі артефактів та ін. Для розгляду окремих типів артефактів розглядались, зокрема, такі публікації, як зводи археологічних джерел, зводи археологічних пам'яток, звідні монографічні праці, аналітичні статті, каталоги артефактів.

Тож, у **підсумку** можна сказати, що питання потрапляння імпортованих артефактів у культурні шари VII–VI ст. до н. е. лісостепових пам'яток постало ще у XIX ст., на початку перших польових досліджень, коли почали збиратись і перші, нетипові для місцевої традиції виготовлення, матеріали. Еволюція наукової думки пройшла шлях від етапу накопичення джерел та описових праць до спеціалізованих (наразі зачасти і міжгалузевих) досліджень, присвячених огляду окремих категорій артефактів. На сучасному етапі вивчення дослідниками поглиблено аналізується хронологія появи, по-новому інтерпретується атрибуція поховального обряду (особливо за розгляду матеріалів «знатних» курганів представників вищих верств тодішнього суспільства) тощо.

Наразі ранньоскіфські імпортовані артефакти розглядаються не лише, як хронологічні індикатори, як це було на перших етапах вивчень, а й як пряме свідчення одного з трьох векторів взаємозв'язків – торгового процесу із античними полісами (у ранньоскіфський час – Ольвія та Борисфеніда), міграційних процесів зі сходу та заходу, скіфських військових походів на Азію. Розгляд цього питання є невід'ємним за розгляду особливостей економічного, соціально-політичного та культурного життя Євразії у VII–VI ст. до н. е.

РОЗДІЛ 2. АРХАЇЧНИЙ АНТИЧНИЙ ІМПОРТ КІН. VII – ПОЧ. VII СТ. ДО Н. Е. У МАТЕРІАЛАХ ЛІСОСТЕПОВИХ ПАМ'ЯТОК

2.1. Архаїчна антична кераміка у матеріалах лісостепових пам'яток

Архаїчна антична кераміка на теренах лісостепу з'являється бл. II пол. VIII ст. до н. е., і наразі фіксується у матеріалах як поселень, так і поховань. Нижче наведено короткий огляд таких артефактів.

Антична кераміка сіверськодонецького регіону

Як і іншим лісостеповим пам'яткам, сіверськодонецькому регіону притаманна наявність фрагментів античної кераміки у похованнях та поселеннях. Лише за дослідження *Люботинського городища* археологічною експедицією Харківського державного університету під керівництвом Б. А. Шрамка у період 1951–1952 рр. та 1961–1964 рр. було виявлено *28 фрагментів амфор іонійського виробництва* I пол. VI ст. до н. е. (рис. 1: 1), зокрема, у садибі № 1 (розкоп № 6), у садибі № 3 (житло № 3–2–6), у садибі № 5 (житло № 4–4–61, розкоп № 4–1961), у садибі № 8 (розкоп № 11–1963), у садибі № 18 (розкоп № 23–1964, яма № 179–23–64).¹

У похованнях було виявлено відносно небагато фрагментів античної кераміки. Наприклад, у *кургані № 1* *близ поселення Коломак* було виявлено *дві ідентичні між собою розписні амфори*. Одна з амфор (рис. 1: 2) має заокруглене у верхній частині нависаюче вінце, діаметр гирла разом з вінцем – 16 см. Горло посудини має циліндричну форму та має діаметр під вінцем 15,3 см. Висота ручок – 10,5 см, вони мають овальну в розрізі форму. Максимальний діаметр розширеної заокругленої верхньої частини тулуба – 40 см. Виріб також має характерну ніжку на невеликому піддоні (1,5 см), зовнішній діаметр якого – 10,5 см. Загальна висота артефакту – 56 см. Особливості зовнішнього вигляду та особливості орнаментациї

¹ Шрамко Б. А. Люботинское городище // Люботинское городище. Харків, 1998. С. 30, 33, 50, 73, 96, 121, табл. 3.

авторка розкопу, В. Є. Радзієвська описує так: *«Глина червонувата та має невеликі домішки білого кольору. Сірий у середній частині розлому черепок вказує на недостатній обпал виробу. Амфора розписана широкими лініями червоної фарби за наступною схемою: три концентричних кола із двох широких (1,5 см) ліній прикрашають плечики, середню та передвінцеву частини тулуба; повністю зафарбовані вінце та ніжка посудини; широкими лініями фарби підкреслені основи ручок та горла амфори; такі ж лінії опущені по центральним вісям ручок від місця з'єднання їх з горлом до перетину з нижнім поясом розпису; від нижньої основи бокових граней ручок проведені лінії, що сходяться кутом у центрі між двома нижніми лініями декору; додатково орнаментовані горло та плечики амфори: горло розписане з двох сторін між ручками лініями, що симетрично перекривають одна одну, та йдуть від верхньої основи ручок до основи горла під ручками; на плечиках амфори нанесений малюнок у вигляді горизонтально витягнутих S-подібних фігур»¹ (пер. з рос. авт.).*

Друга амфора (рис. 1: 4) дещо відрізняється від вищеописаної. Вона має меншу висоту (54 см) та більш високе горло (13,5 см) із діаметром 14,6 см. Корпус близький до шароподібного. Діаметр найбільш широкої частини виробу – 37 см, проходить майже на середині тулуба. Профіль вінця також відрізняється від першого артефакту – у цій посудині він має більш округлу валикоподібну форму. Діаметр гирла – 16,2 см. Амфора виготовлена із рожевувато-жовтої глини із невеликою кількістю невеликих домішок слюди, випал недостатній. Розписана амфора червоною фарбою. Простежується відмінності і у орнаментуванні: посудина прикрашена чотирма лініями, що складаються із ліній меншої ширини. У верхньому поясі, що проходить по плечиках амфори у основи ручок простежуються три вузькі лінії (0,8 см), а нижній пояс являє собою одну суцільну лінію (1–1,2 см). Як і на першій посудині, на плечиках даної амфори фіксується нанесений малюнок

¹ Радзиевская В. Е. Курганы VI в. до н. э. у пос. Коломак на Харьковщине // СА, 1985. № 1. С. 257–258.

у вигляді горизонтально витягнутих S-подібних фігур. Повторюються також хрести на горлі амфори, та розфарбовка вінця і ніжки. Ручки прикрашені вузькими лініями фарби по центру та боковим вісям. Декорування ручок продовжується на плечиках посудини у вигляді тризуба, що пересікає верхній пояс орнаментатії.¹

Авторка вищеописаного розкопу за консультацією Н. А. Онайко відносить обидва артефакти до кола іонійських розписних амфор I пол. VI ст. до н. е.; місце виробництва невідоме. Подібні архаїчні вироби VI ст. до н. е. широко представлені у колекціях Більського городища, менше – на теренах Люботинського, Немирівського, Пастирського, Трахтемирівського городищ.²

С. В. Монахов вказував на хіоське виробництво даних амфор та навів точну аналогію серед артефактів, знайдених у степовому похованні № 15 кургану № 14 групи «Красногорівка III»³ (Мар'їнська міська громада, Покровський район, Донецька область). Дослідник вказував на схожість всіх трьох предметів із архаїчними знахідками Істрії, що виокремлені І. Б. Зеєст у окрему групу, як і інші поширені у Причорномор'ї подібні фрагменти і цілі форми.⁴ З іонійським походженням погоджуються і Г. Коссак,⁵ П. Дюпон.⁶

Автори польових досліджень 1993 р. наводять пряму аналогію *амфори з гробниці № 2 Реп'яхуватої Могили* (рис. 1: 6), яку першочергово В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін та Б. М. Мозолевський віднесли до типу фасосських та датували II пол. VI ст. до н. е.⁷ Проте, за роки дискусій та визначень думка вчених все ж змінилась. Ю. В. Буйнов та О. В. Бандуровський визначили спільні риси з

¹ Радзиевская В. Е. Курганы VI в. до н. э. у пос. Коломак на Харьковщине // СА, 1985. № 1. С. 259.

² Радзиевская В. Е. Курганы VI в. до н. э... С. 260.

³ Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII–II веков до н. э. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1999. С. 34–35.

⁴ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва: ИА АН СССР. № 83. С. 70, табл. I-2.

⁵ Kossack G. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils // Skythika, 1987. S. 76–81.

⁶ Dupont P. Amphores commerciales arohoiques de la Grese of cest // La parole del passito, 1982. P. 194.

⁷ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ, 1980. С. 55, рис. 28.

амфорами з Ягорлицького поселення, вказали на іонійське виробництво та датували предмет поч. VI ст. до н. е.).¹ Схожої думки притримувались і інші науковці: Г. Коссак (датував артефакт II пол. VII – I пол. VI ст. до н. е.),² В. В. Рубан (визначив належність подібних амфор мілетської керамічної тари поч. VI ст. до н. е.)³, І. М. Медведська (вказувала на іонійське (мілетське) походження артефакту, датувала останньою чвертю VII ст. до н. е.),⁴ С. Ю. Монахов (вказував на мілетське походження та датував амфору I пол. VI ст. до н. е.).⁵ Д. С. Гречко погоджується із мілетським походженням та датуванням поч. VI ст. до н. е.⁶

Ще фрагментарний екземпляр *тарної амфори клазоменського виробництва* (реставровані після підйому уламки вінець, стінки та денця, ймовірно, однієї посудини) було піднято у кургані № 18 близ с. Куп'єваха (рис. 1: 5). Датування предмета – III чв. VII ст. до н. е. Предмет піднято у воїнському похованні людини середнього соціального статусу (на що вказує конструкція поховальної камери). Цікаво, що у цьому ж похованні було знайдено акінак «келермеського типу» (рис. 4: 21).⁷ Стилiстику виготовлення клинкової зброї подібної форми ототожнюють із кавказькими впливами.

У похованні людини високого соціального статусу з, ймовірно, імпортними військовими трофеями (срібним ритонем у вигляді бика, бронзовим блюдом (рис. 11–13) тощо; див. розділ 3 даної роботи 2) під час досліджень кургану № 1 Караванської групи Люботинського курганного могильника археологічною експедицією Харківського національного університету під керівництвом

¹ Бандуровський О. В., Буйнов Ю. В. Кургани скіфського часу Харківської області (сіверськодонецький варіант) (російською мовою). Київ: ІА НАНУ, 2000. С. 52.

² Kossack G. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils... S. 76–81.

³ Рубан В. В. Опыт классификации так называемых милетских амфор из Нижнего Побужья // СА, 1991. № 2. С. 183–184.

⁴ Медведская И. Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток // Российская археология, 1992. № 13. С. 90.

⁵ Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII–II веков до н. э. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1999. С. 34–35.

⁶ Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ, 2010. С. 68.

⁷ Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. И. Погребения VII–IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). Харьков: РА – Каравелла, 2001. С. 37–39, рис. 39: 1.

Ю. В. Буйнова спільно з Люботинським краєзнавчим музеєм під керівництвом О. В. Бандуровського¹ було знайдено і *вінці мілетської амфори* поч. VI ст. до н. е. (датування наведене за останніми дослідженнями С. А. Заднікова;² до цього автори розкопок датували дане поховання кін. VII ст. до н. е., у статті 2021 року, присвяченій окремим артефактам з цієї пам'ятки В. М. Окатенко та С. А. Скорий датували об'єкт кін. VII – поч. VI ст. до н. е.³).

У кургані № 4 Дунишовської групи Люботинського могильника під час досліджень Скіфської експедиції Слобожанської археологічної служби ІА НАНУ (м. Харків) 2016 року було зафіксовано *фрагменти (6 од., які є частинами одного виробу) тарної світлоглиняної амфори мілетського виробництва* I чв. VI ст. до н. е.⁴ (рис. 1: 8).

Античний посуд з поховань представлений і *мілетською амфорою* з розграбованого кургану № 15 Верхньогійовського могильника (рис. 1: 3) (дослідження кургану № 2 у 1993 р. археологічною експедицією Харківського національного університету під керівництвом Ю. В. Буйнова спільно з Люботинським краєзнавчим музеєм під керівництвом О. В. Бандуровського). Сам курган, у якому було знайдено артефакт був пограбований у давнину. Автори польових досліджень змогли відновити первинну форму амфори та зафіксувати її розмір: загальна висота становить 55 см; діаметр тулуба – 40 см; діаметр вінця – 15 см; висота ручок – 10 см. Край вінця має потовщення, тулуб – яйцеподібної форми («піфодний тип»), ніжка являє собою невелике денце діаметром 10 см.⁵

¹ Білоцерківський В., Колесникова Л., Ліхолетов Я., Окатенко В. Нарис про м. Люботин // Звід пам'яток історії та культури України: Харківська область. м. Люботин. м. Первомайський і Первомайський район. Харків: Курсор, 2020. С. 9.

² Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 259.

³ Окатенко В., Скорий С. Бронзове блюдо с позолотой из Второго Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь) // Revista Arheologică. Serie nouă, 2021 Vol. XVII, nr. 1, С. 15.

⁴ Окатенко В. Н., Скорий С. А., Зимовец Р. В. Курган раннескифского времени в Харьковской области // Археологія і давня історія України, 2018. № 2 (27). С. 227, 229, рис. 14.

⁵ Бандуровський А. В., Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище, 1998. С. 166–167.

Глина жовтувато-коричневого кольору, м'яка, з дрібною слюдою та піском.¹

Антична кераміка ворсклинського регіону

Колекція античної кераміки у комплексах ворсклинського регіону є доволі чисельною, особливо широко представлена вона серед артефактів *Більського городища та округи* (рис. 2). У 2014 році С. А. Задніков кількісно підрахував усі зібрані на той момент фрагменти і форми, а також виокремив категорії за критерієм центру виробництва (рис. 31).² У 2023 році вийшла друком ґрунтовна аналітична стаття, де дослідник комплексно оглянув колекцію раннього античного імпорту північно-причорноморських пам'яток, куди входять і матеріали БГ. Авторка наводить короткий опис попередніх досліджень С. А. Заднікова, та доповнює коло імпортних античних керамічних предметів знахідками останнього десятиліття.

Загалом за результатами вищеописаного дослідження 2014 року можна виокремити наступні тези. Колекція імпоротної античної кераміки у матеріалах Більського археологічного комплексу є дуже чисельною – серед загальної кількості всього часу існування Більського городища (більше 15 000 фрагментів) до 2014 року було зафіксовано 300 фрагментів ранньоскіфського часу, серед яких 252 од. фрагментів амфорної тари та 48 фрагментів столового посуду.³ У статті за 2023 рік наводиться оновлена інформація – лише на поселені виявлено понад 300 фрагментів амфорної тари та понад 50 фрагментів столового посуду.⁴ Кількісні дані щодо обраних авторкою фрагментів (рис. 34-36), про які піде мова нижче, не суперечать інформації, наведеній у статті.

Античну кераміку, що надходила в Більське городище у ранньоскіфський час

¹ Бандуровський О. В., Буйнов Ю. В. Кургани скіфського часу Харківської області (сіверськодонецький варіант) (російською мовою). Київ: ІА НАНУ, 2000. С. 51.

² Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. Арк. 10.

³ Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. Арк. 5–6.

⁴ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 242.

за критерієм центру виробництва (рис. 28) можна поділити на такі категорії (за С. А. Задніковим¹):

1. Північно-іонійське виробництво. *Клазомени* – одне з найбільших центрів виробництва того часу, головною особливістю якого був керамічний розпис. В матеріалах Більського городища відомі клазоменські тарні амфори; вони є найпоширенішими, адже становлять близько 60 % від всього масиву матеріялу цього типу. Окрім тарних амфор зустрічаються також ойнохої, столові амфори, кіліки, орнаментовані блюда та тарілки із орнаментуванням у вигляді «променів» та концентричних смуг. Також зустрічаються і рідкісні для лісостепу екземпляри із зображенням птаха, підвісних трикутників, закреслених ромбів, що обмежені вертикальними променями;

2. Південно-іонійське виробництво

- 2.1. *Мілет* – в матеріалах лісостепу є екземпляри тарних амфор з цього центру виробництва, вони становлять більше 10 % від всього відомого наразі археологічного матеріялу цього типу посудин. На відміну від амфор інших центрів виробництва, які з'являються в культурних нашаруваннях в XVIII ст. до н. е., мілетський посуд починає з'являтися тут в кінці XVII – на початку VI ст. до н. е. Також серед більських матеріалів мілетського виробництва виділяють і орнаментовані ойнохої та фрагменти посуду невизначеної форми типу Middle Wild Goat–I (MWG–I) та Middle Wild Goat–II (MWG–II): в геометричному орнаменті простежуються образи собак та козлів разом з «поясами», що виконані вісімкоподібною плетінкою та елементами у вигляді вісімок, також свастиками, ромбами, розетками з чотирма кутами та трикутниками.

- 2.2. *Самос* – в архаїчні часи був центром виробництва та імпорту вина,

¹ Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. Арк. 10.

оливи тощо. Серед імпортованих предметів з цього центру в Більську було знайдено невелику кількість тарних амфор (близько 4 %).

3. *Лесбос*. В матеріалах Більського городища виявлено тарні сіроглиняні амфори третьої чверті VIII ст. до н. е., імпортовані з цього центру виробництва. А в першій половині VI ст. до н. е. тут починають з'являтися і червоноглиняний посуд. Зі всього масиву матеріалів цього типу наразі відомо близько 20 %.
4. *Хіос* – в часи архаїки центральний поліс однойменного острова, один з центрів виробництва розписних посудин. В матеріалах Більського городища є нечисельна кількість амфор з цього центру – близько 5 % від всього масиву матеріалів цього типу.
5. *Аттика* – серед імпортованих знахідок з Більського городища виробництва цього центру виокремлюють невелику кількість тарних амфор (близько 3 %).

Архаїчні імпортовані екземпляри кераміки на теренах Більського городища і округи представлені такими різновидами: тарний посуд (амфори) та столовий посуд (посудини закритих форм – ойнохой, столові амфори; посудини відкритих форм – кіліки, чаші, тарілки, блюда).

Виразними артефактами, знайденими до 2014 року на території Західного укріплення Більського городища, є, наприклад, *фрагменти ойнохой стилю MWG I* із зольників № 5, № 10, та № 13, датування 630–620 рр. до н. е. Артефакти мають розписні зображення тварин (козлів, собак) у поєднанні з геометричними та рослинними орнаментами. Досить поширеними є і *ойнохой стилю MWG II* (610–580/570 рр. до н. е.), особливістю якого є наявність розпису із зображенням козла із видовженим тулубом. Наприклад, у зольнику № 11 (кін. VII – I пол. VI ст. до н. е.) було виявлено такий фрагмент. Із зольника № 5 Західного укріплення Більського городища походять два рідкісні серед лісостепових артефактів фрагменти *чаш із зображенням птаха («bird bowls»)*. Такі уламки мають геометричні орнаменти у

вигляді трикутників, заштрихованих ромбів тощо. У, ймовірно воїнській, садибі зольника № 28 I чв. VI ст. до н. е. було зафіксовано уламки амфор мілетського, лесбоського та клазоменського виробництва, а також фрагмент денця ойнохої 630–610 рр. до н. е., розписну тарілку північноіонійського виробництва 580–570 рр. до н. е., та уламки «чаші з крапковими розетками» (?) першої половини VI ст. до н. е.¹ Предмети античного імпорту відсутні в матеріалах Східного укріплення Більського городища, що обумовлено більш пізнім заселенням цієї території, на відміну від теренів Західного Більського городища.

Таким чином, нижче наводиться інформація про керамічні предмети античного походження ранньоскіфського часу, виявлені на теренах Більського городища після 2014 року:

Вінце античної клазоменської амфори (рис. 1: 9). Місце підйому – заповнення об'єкта (приміщення), приміщення № 5, зольник № 13, Західне укріплення Більського городища, Більський археологічний комплекс. Археологічні дослідження Скіфської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом І. Б. Шрамко, 2015 рік. Датування: кін. VII – поч. VI ст. до н. е.² Зберігається у колекціях Музею археології Каразінського університету.

Уламки античних амфор, 6 шт. (рис. 1: 10). Місце підйому – культурний шар, приміщення № 5, зольник № 13, Західне укріплення Більського городища, Більський археологічний комплекс. Археологічні дослідження Скіфської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом І. Б. Шрамко, 2015 рік. Датування: кін. VII –

¹ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 242–244.

² Шрамко И. Б. Предварительные итоги работ 2015 г. на зольнике № 13 Западного Бельского городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2015, 2016. С. 34.

поч. VI ст. до н. е.¹ Зберігається у колекціях Музею археології Каразінського університету.

Фрагмент стінки античної ойнохої із зображенням тулуба козла у русі (рис. 1: 11). Місце підйому – культурний шар, приміщення № 5, зольник № 13, Західне укріплення Більського городища, Більський археологічний комплекс. Археологічні дослідження Скіфської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом І. Б. Шрамко, 2015 рік. Датування: кін. VII – поч. VI ст. до н. е.² Зберігається у колекціях Музею археології Каразінського університету.

Фрагменти стінок, вінець, ручок античних амфор (11 од.?) (рис. 1: 12). Місце підйому – зольник № 13, Західне укріплення Більського городища, Більський археологічний комплекс. Археологічні дослідження Скіфської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом І. Б. Шрамко, 2016 рік. Датування: VII – VI/V ст. до н. е.³ Зберігається у колекціях Музею археології Каразінського університету.

Під час досліджень зольника № 13 Західного укріплення Більського городища у 2021 році Скіфською експедицією ХНУ імені В. Н. Каразіна під керівництвом І. Б. Шрамко було зафіксовано фрагменти архаїчної античної кераміки (рис. 1: 13). Це, зокрема, *два уламки стінок іонійської чаші, фрагменти стінок грецьких амфор та столової кераміки* (у заповненні одного з об'єктів)⁴.

Антична кераміка представлена і в неукріплених поселеннях ворсклинського регіону. Це, в першу чергу, ранньоскіфські поселення Більського археологічного комплексу: *Лазьківські ставки I, Батьки II, Куземинські ставки II*; також антична

¹ Шрамко І. Б. Предварительные итоги работ 2015 г. на зольнике № 13 Западного Бельского городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2015, 2016. С. 31–32.

² Шрамко І. Б. Предварительные итоги работ... С. 32.

³ Шрамко І. Б. Результаты работ на Западном укреплении в 2016 году // Археологічні дослідження Більського городища – 2016, 2017. С. 66–79.

⁴ Шрамко І. Б. Дослідження Західного укріплення Більського городища експедицією Каразінського університету в 2021 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2021–2022, 2021. С. 33–41.

кераміка зустрічається і в матеріалах поселення *Пожарна Балка I*. Нижче наводиться інформація про керамічні предмети античного походження ранньоскіфського часу, виявлені у поселеннях на теренах Більського археологічного комплексу після 2014 року:

- *Фрагмент стінки античного столового посуду (кіліка), покритого чорним лаком* (рис. 1: 14). Розмір: 3,1 x 1,6 x 0,3 см. Місце підйому – гл. 0,70 м кв. 38 / О, поселення Лазьківські ставки I. Археологічні дослідження Більської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова, 2018 рік. Датування – II пол. VII ст. до н. е.¹ Зберігається у фондах ІКЗ «Більськ» (№ KB 756 A 465/833).
- *Уламок ковпачкової ніжки античної амфори* (рис. 1: 15). Місце та умови підйому – розвідки селища скіфського часу Батьки II/2015 під керівництвом В. В. Шерстюка, 2015 рік.²
- *Уламок червоноглиняної амфори з основою для ручки* (рис. 1: 16). Місце підйому – поселення Куземинські ставки II. Розвідки Більської археологічної експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом Д. С. Гречко, 2017 рік. Датування: II пол. VII – I пол. VI ст. до н. е.³

Окрім теренів Більського археологічного комплексу архаїчні фрагменти грецької кераміки зафіксовані і в матеріалах поселення *Пожарна Балка II*. Це, насамперед, такі:

- *фрагмент столової посудини закритої форми (ймовірно, столової амфори чи*

¹ Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження ранньоскіфського поселення Лазьківські ставки I // Археологічні дослідження Більського городища – 2017, 2018. С. 95-125; Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження ранньоскіфського поселення Лазьківські ставки I експедицією Харківського університету в 2018 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2018, 2019. С. 78–88.

² Шерстюк В. В. Нові поселення західної округи Більського городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2016, 2017. С. 298, рис. 5: 16.

³ Гречко Д. С., Берест Ю. М., Коротя О. В. та ін. Розвідки на території Сумщини в 2017 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2017, 2018. С. 212, 214, рис. 8: 27.

глека) з фрагментом чорнолакового розпису (рис. 1: 17). Місце підйому – культурний шар поселення, археологічні дослідження І. І. Ляпушкіна 1949 року. Датування – I пол. VI ст. до н. е.¹

- 3 од. фрагментів столової посудини закритої форми (ймовірно, столової амфори чи глека) (рис. 1: 18). Поверхня у середній частині тулуба декорована широкою смугою чорного лаку, а в нижній (або верхній) частині – променями. Місце підйому – розкоп № 3 (два фрагменти було піднято у культурному шарі, і ще один – у заповненні господарської ями № 4), дослідження В. П. Андриєнка у 1976 р.² Датування – I пол. VI ст. до н. е.³

У похованнях ворсклинського регіону антична кераміка ранньоскіфського часу представлена у матеріалах таких пам'яток, як курганна група в окрузі с. Карпус, кількох курганів некрополя Скоробір, курганів урочища Розрита Могила.

Під час охоронних досліджень Абазівського загону ОАЕ ЦОДПА Полтавської облдержадміністрації у 1994 році у курганній групі I (кург. № 1, № 3) в окрузі с. Карпусі було виявлено екземпляри античної кераміки ранньоскіфського періоду. Нижче наведено короткий опис даних артефактів.

- Фрагменти стінок та денця античної розписної амфори родосько-іонійського походження (всього 8 од., з яких 7 од. – стінки та 1 од. – денце діаметром 12 см) (рис. 1: 19). Глина із домішками слюди; присутні фрагменти розпису чорним лаком. Місце підйому – поверхня насипу та заповнення ями, поховання № 7 (чоловіче), курган № 1, кург. гр. I. Датування: II пол. VII ст. до н. е.
- Фрагмент шийки античної кружальної посудини (рис. 1: 20). Місце підйому

¹ Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва: ИА АН СССР, 1961. № 104. С. 100, рис. 60.

² Андриєнко В. П. О материалах последнего этапа существования поселения Пожарная Балка 2 // История и археология Слободской Украины. 1992. Вып. X. С. 84–85.

³ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 246–247, fig. 5: 9.

– насип II, поховання № 7 (чоловіче), курган № 1, кург. гр. I. Датування: II пол. VII ст. до н. е.

- *Дрібний уламок вінцевої частини кружальної античної розписної посудини* (рис. 1: 21). Діаметр вінця – 13,5 см; рожева глина; кружальна; розпис червоно-коричневим лаком (фрагмент смуги). Місце підйому – курган № 3, кург. гр. I. Датування: II пол. VII ст. до н. е.¹

Невелика, проте не менш цікава колекція ранньої грецької кераміки представлена в матеріалах *некрополя Скоробір* та у інших похованнях Більського археологічного комплексу. Наприклад, один з найперших античних зразків було зафіксовано під час досліджень кургану людини високого соціального статусу (*курган № 1/1965, некрополь Скоробір*) археологічною експедицією Харківського університету під керівництвом Б. А. Шрамка у 1965 році. Це – *розписне блюдо північноіонійського виробництва* I чв. VI ст. до н. е. (рис. 1: 22), знайдене біля північної стінки поховальної камери.² Доволі цікавим є орнамент артефакту – він досить рідко зустрічається в матеріалах лісостепу.

У курганному комплексі цієї пам'ятки піднято також *уламки ручки античної амфори* (рис. 1: 23). Датування – I чв. VI ст. до н. е. Знайдені у жіночому похованні, утворювали невелике скупчення, виявлене у кв. Н/13, на глибині 1,35 м (*курган № 1/2021, некрополь Скоробір*). Розкопки Скіфської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (кер. – І. Б. Шрамко) спільно з експедицією ІКЗ «Більськ» (кер. – С. А. Задніков), 2021 рік.³ Зберігається у колекціях ІКЗ «Більськ».

Фрагмент ручки античної амфори (1 од.), фрагменти вінця античних амфор

¹ Супруненко О. Б., Золотницький Б. І., Кулатова І. М. Кургани біля с. Карпусі під Полтавою // Археологія, Полтава, 1996. С. 25, 32–33, 50, 52, рис. 15: 5–6, 8–11, 22: 2.

² Шрамко Б. А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Більське городище у наукових працях Б. А. Шрамка. Котельва – Харків: Майдан, 2016. С. 434.

³ Шрамко І. Б. Курган 1/2021 некрополю Скоробір в окрузі Більського городища // Археологія і давня історія України, 2023. Вип. 2 (47). С. 180, рис. 7: 12.

(2 од.); *фрагмент стінки античної амфори (1 од.)* (рис. 1: 24). Розміри предметів: 1 – 10 x 3,5 x 2 см; 2 – 4 x 5 x 1 см; 3 – 4 x 6 x 2 см; 4 – 2 x 2,5 x 0,5 см. Місце підйому – курган № 7, група II, урочище Розрита Могила, Більський археологічний комплекс. Археологічні дослідження Більської археологічної експедиції Інституту археології НАНУ (керівник: Д. С. Гречко), 2016 рік. Датування: II пол. VII ст. до н. е.¹ Зберігаються у колекціях ІКЗ «Більськ» (ІКЗ «Б» KB 722 А 432/24; ІКЗ «Б» KB 722 А 432/52; ІКЗ «Б» KB 722 А 432/65; ІКЗ «Б» KB 722 А 432/80).

У колекціях ІКЗ «Більськ» є невелика кількість випадкових знахідок античної кераміки. Оскільки відсутність археологічного контексту не дозволяє чітко інтерпретувати предмети, вони все ж залишаються важливими складовими джерельної бази з питання теми. Одним з таких предметів є *уламок ніжки мілетської амфори* (рис. 1: 25). Випадкова знахідка, передана жителями селища Васьки Опішнянської селищної громади Полтавського району Полтавської області. Скіфська археологічна експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (кер. І. Б. Шрамко, С. А. Задніков), 2016 рік (розвідки на Більському городищі). Датування: I пол. VI ст. до н. е.² Зберігається у колекціях Музею археології Каразінського університету.

Антична кераміка посульського регіону

Низка архаїчних імпортованих грецьких артефактів цієї локалізації доволі нечисельна. У похованні, що належало, ймовірно, жінці середнього соціального статусу, в кургані № 5 в окрузі с. Вовківці у 1886 році (розкопки С. А. Мазаракі) було піднято *цілу амфору самоського виробництва* I чв. VI ст. до н. е.³ (рис. 1: 26).

Антична кераміка києво-черкаського регіону.

¹ Гречко Д. С., Каравайко Д. В., Крютченко О. О. Звіт про археологічні дослідження Більського археологічного комплексу у 2016 році. Науковий архів ІА НАНУ. Ф. е. Спр. 2016 / 56. Арк. 9, 18, 22, 26.

² Задніков С. А., Шрамко І. Б. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 году // Археологічні дослідження Більського городища – 2016, 2017. С. 256, 258, 262, рис. 11: 18, 15: 6.

³ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного левобережья (курганы Посулья). Киев: Наукова думка, 1968. С. 47.

У матеріалах укріплених поселень цієї локалізації архаїчна антична імпортна кераміка представлена у колекціях Трахтемирівського, Хотівського та Мотронинського городищ.

У зібраннях *Трахтемирівського городища* знайдено небагато екземплярів ранньоскіфського часу, у порівнянні з вищеописаними пам'ятками. Серед добре відомих у науці матеріалів можна виділити такі:

- *Північноіонійська ойнохоя (ціла форма)* (рис. 1: 29). Місце підйому – оборонний рів, дослідження 2000 року. Датування: 580 р. до н. е. Єдиний цілий екземпляр на пам'ятці.¹
- *Невеликий фрагмент південноіонійської ойнохої із розписом* (із фрагментом зображення голови грифона) (рис. 1: 28). Місце підйому – житло № 24, дослідження Г. Т. Ковпаненко 1964–1968 рр. Датування: II пол. VII ст. до н. е.²
- *Північноіонійська «чаша із птахом» (bird bowl)* (рис. 1: 27). Місце підйому – культова споруда (житло № 1, розкоп № 1, дослідження Г. Т. Ковпаненко 1964 року.³ Датування: VII ст. до н. е. (авторка наводить широке датування, адже наразі питання часу появи даного артефакту залишається дискусійним).⁴
- *Фрагмент іонійського кіліка*. Місце підйому – житло № 6, дослідження Г. Т. Ковпаненко 1964–1968 рр. Датування: кін. VII ст. до н. е. (рис. 1: 30).
- *Фрагмент ручки лесбоської амфори*. Місце підйому – житло № 6, дослідження Г. Т. Ковпаненко 1964–1968 рр. Датування: кін. VII ст. до н. е.⁵ (рис. 1: 31).

¹ Фіалко О., Болтрик Ю. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. Київ, 2003. С. 43, табл. 19.

² Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища // Археологические исследования на Украине в 1967 г., 1968. С. 109.

³ Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища // Археологические исследования на Украине в 1965–1966 гг., 1967. С. 104.

⁴ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 240.

⁵ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery ... P. 242.

Кілька екземплярів кераміки II пол. VII – I пол. VI ст. до н. е. було виявлено на *Мотронинському городищі*. Найраннішими з них є уламок ойнохої із розписом, що зображує собаку, що біжить та петлеподібним орнаментуванням (рис. 1: 32) датування 640–630 рр. до н. е. Окрім цього, зафіксовано ще два *фрагменти посудин* I пол. VI ст. до н. е. (рис. 1: 33–34) та декілька *фрагментів амфор* того ж датування (рис. 1: 35).¹

Лише два фрагменти I чв. VI ст. до н. е. було зафіксовано під час невеликих розкопок наприкінці XIX ст. на теренах *Пастирського городища* – це уламки *тарілок* (рис. 1: 36–37).²

У матеріалах *Хотівського городища* також зафіксовано архаїчну грецьку кераміку II–III чв. VI ст. до н. е. Тарний посуд представлений *амфорами* виробництва Самосу, Мілета, Лесбосу (червона глина) та Клазомен (16 фр.) (рис. 1: 38), а столовий – одним *фрагментом чорнолакової іонійської чаші* (рис. 1: 39).³

Колекція античної кераміки з неукріпленого поселення *Жаботин* є доволі різноманітною, та ілюструє наявність сталих і постійних контактів місцевих мешканців із грецькими полісами, які встановлюються також з наприкінці VII – на початку VI ст. до н. е. Серед ранніх екземплярів тарного посуду можна виділити *два фрагменти амфор клазоменського та хіоського виробництва* I пол./сер. VI ст. до н. е. (рис. 1: 40) (знайдені під час досліджень 2008 року), столовий посуд представлений *двома фрагментами кіліка (мілетського виробництва?)* сер. VII ст. до н. е. (рис. 1: 41) (знайдені під час досліджень 2008 року),⁴ та *фрагментом стінки*

¹ Бессонова С. С., Скорый С. А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996). Київ – Краків, 2003. С. 82–83.

² Фармаковский Б. В. Архаический период на юге России // Материалы по археологии России, 1914. № 34. С. 62, рис. 1: 10.

³ Дараган М. Н. Античная керамика из Хотовского городища скифской эпохи // Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников, 2005, с. 258–260, рис. 1: 5–19, 24, 29.

⁴ Дараган М. Н., Подобед В. А. Новые исследования в Жаботине // Археологія і давня історія України, 2019. Вип. 2 (31). С. 268–286. С. 276–277, рис. 9: 5, 12–13.

посудини закритої форми (ймовірно, ойнохої південноіонійського виробництва) з розписом суцільною смугою чорного лаку та заповнюючим орнаментом у вигляді патерну розеток (стиль MWG II, 610–580 рр. до н. е.) (рис. 1: 42). Останній предмет було знайдено у ріллі розкопу № 7 і не може бути пов'язаний з іншими, значно ранішими матеріалами.¹

У матеріалах поховань цієї локалізації архаїчна антична імпортна кераміка представлена у колекціях таких пам'яток, як курган в окрузі с. Бовтишка, курган в окрузі с. Гладківщина, також у кургані Реп'яхувата Могила.

Екземпляр архаїчного грецького імпорту є серед знахідок зруйнованого кургану в окрузі с. Бовтишка. Це – *фрагмент ойнохої з округлим вінцем південноіонійського виробництва* (стиль MWG I; датування – 640–630/625 рр. до н. е.) (рис. 1: 44). Знайдений селянами за розкопок кургану № 1 на території тодішнього маєтку Бовтишка. Довгий час предмет перебував у приватній колекції родини Раєвських, далі за заповітом надійшов до фондів музею при московському університеті. Наразі зберігається (?) у фондах ермітажу.²

У жіночому похованні представниці високого соціального статусу (*кургани № 449*) в окрузі с. Гладківщина було знайдено *античний кілік із розписом чорним у вигляді смуг*³ (рис. 1: 45).

У елітному похованні (на що вказують великий розмір поховальної камери, складність дерев'яної конструкції склепу та багатий поховальний інвентар) *кургану Реп'яхувата Могила* було знайдено *амфору мілетського виробництва* (рис. 1: 6) та *столовий глечик (кувшин) іонійського виробництва* (рис. 1: 7). Перший предмет має висоту в 59 см, діаметр вінця – 16 см, діаметр тулуба – 42 см, діаметр денця – 8–9 см; автори відносять його до типу фасоських. Друга знахідка має широке дно,

¹ Покровская Е. Ф. Предскифское поселение в с. Жаботин // СА, 1973. № 4. С. 175, рис. 8: 7.

² Вахтина М. Ю., Рябкова Т. В. О фрагменте греческой ойнохої из кургана у с. Болтышка // Археологические вести, Ин-т истории материальной культуры РАН, 2020. Вып. 29. С. 24.

³ Галанина Л. К. Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. Москва: Палеограф, 1997. Табл. 21: 1.

округлий тулуб та широке горло. Загальна висота – 30,5 см, висота горла – 9 см, діаметр тулуба – 26 см, діаметр дна – 12 см. Виріб має ручку; розписаний червоним лаком (орнамент з ліній; покриття погано збережене). Місце підйому обох предметів – поховання № 2, археологічні дослідження В. А. Іллінської, Б. М. Мозолєвського, О. І. Тереножкіна у 1974 році, автори розкопу датують обидва артефакти II пол. VI ст. до н. е.,¹ проте це питання залишається дискусійним. Станом на 2023 рік, завдяки дослідженням С. А. Заднікова можна встановити інше датування цих предметів – I пол. VI ст. до н. е.²

Антична кераміка східноподільського регіону

У матеріалах поселень цієї локалізації виокремлюється *Немирівське городище*, де зафіксовано близько 100 фрагментів столового і тарного імпортного античного посуду.³ Грецькі матеріали були у повній мірі опрацьовані М. Ю. Вахтіною та М. Т. Кашубою, результати досліджень опубліковані в колективній монографії. Нижче наведемо категорії даних предметів ранньоскіфського часу (рис. 3).

Тарний посуд з даного поселення представлений *амфорами лесбоського виробництва* III чв. VII ст. до н. е. та *амфорами клазоменського виробництва* II пол. VI ст. до н. е. Столовий посуд відкритих форм представлений *фрагментами чаш (кіліків)* II пол. VII ст. до н. е. Столовий посуд закритих форм представлений *ойнохоями* VII ст. до н. е. та *фрагментами столових амфор* поч. VI ст. до н. е.⁴ Більшість уламків розписної кераміки була вироблена в південній Іонії. Найбільша кількість (бл. 50 фрагментів) належить до третьої чверті VII ст. до н. е. Невелика кількість предметів відносяться до кінця VII – поч. VI ст. до н. е. Більшість

¹ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ, 1980. С. 55, рис. 28–29.

² Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 262

³ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery... P. 238.

⁴ Смирнова Г. И., Вахтина М. Ю., Кашуба М. Т., Старкова Е. Г. Городище Немиров на реке Южный Буг. Санкт-Петербург: ГЭ; ИИМК РАН; НКТ, 2018. С. 195–211.

фрагментів знайдено в культурному шарі поселення, і лише 15 екз. походять із заповнень землянок.¹

Серед матеріалів *Северинівського городища* відомі два фрагменти грецьких посудин, знайдені під час археологічних досліджень 2009–2015 рр. Один *фрагмент вінця самоської амфори*² (рис. 1: 46) кін. VII – III чв. VI ст. до н. е. знайдений у господарській ямі № 4, та один *фрагмент «протофасоської» амфори*³ (рис. 1: 47) II чв. VI ст. до н. е., знайдений у культурному шарі поселення.

Антична кераміка західноподільського регіону

У матеріалах цієї локалізації архаїчна антична кераміка нечисельна, присутня вона лише в матеріалах неукріплених скіфських поселень. Небагато фрагментів представлені у колекціях пос. Залісся та пос. Іван-Пусте.

На *поселенні Залісся* під час археологічних досліджень 1970 року було знайдено *дев'ять фрагментів амфор хіоського, клазоменського та лесбоського виробництва* (рис. 1: 48) та *п'ять фрагментів іонійських чаш* (рис. 1: 49) II пол. VII ст. до н. е. На *поселенні Іване-Пусте* за археологічних досліджень 1969 року було знайдено *три фрагменти амфор клазоменського та лесбоського виробництва* (рис. 1: 43) кін. VII – I пол. VI ст. до н. е.⁴

2.2. Шляхи потрапляння античного імпорту на терени лісостепу у ранньоскіфський час

Питання часу, шляхів та інших особливостей потрапляння архаїчного античного керамічного імпорту є актуальним і широко дискусійним в українському

¹ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 238.

² Shelekhan O., Lifantii O. The elements of the horse bridle from the Severynivka hillfort // Baltic-Pontic Studies, 2016. Vol. 21. P. 229, fig. 8: 2.

³ Shelekhan O., Lifantii O., Boltryk Yu., Ignaczak M. Research in the Central Part of Severynivka Hillfort (Quadrats F80, F90, G71, G81) // Baltic-Pontic Studies, 2016. Vol. 21. P. 161, fig. 53.

⁴ Кашуба, М. Т., Дараган, М. Н. Левицкий, О. Г. Технологические новшества раннего железного века: перспективы изучения ранней гончарной сероглиняной керамики Восточного Прикарпатья // Revista Arheologică. Serie nouă, 2010. Vol. V, nr. 2. С. 36–37, рис. 8: 1–5, 8: 5–14, 5: 13, 6.

та європейському наукових колах ще з ХХ століття; зацікавленість вчених до даної теми розпочалась із часу проведення найперших польових досліджень, де разом із різноманітними предметами місцевого виробництва фіксувались вироби з чітко вираженою грецькою стилістикою виготовлення. Аналогії до таких фрагментів знаходимо у матеріалах давніх античних центрів – Березані, Мілету, Ольвії, Лесбосу, Хіосу, Самосу та ін.

Як відомо, вже у VIII ст. до н. е. на землях узбережжя Чорного та Середземного морів розпочинається процес Великої грецької колонізації. Саме тоді, на думку дослідників, і розпочалось встановлення і налагодження торговельно-обмінних зв'язків із варварами.¹ Ймовірно, в другій половині VII ст. до н. е. виникло поселення на острові Березань – Борисфеніда; за гіпотезами вчених це поселення заснували мігранти з Мілету.² А також приблизно в цей же час виникає і Таганрогське поселення.³ Питання локації цього ж поселення все ще дискусійне, адже наразі більшість територій поселення затоплено, та всі знахідки звідти деформовані через довге знаходження в морській воді. Проте саме факти про існування в ранньоскіфський час цих двох найдавніших античних поселень дає підстави розглядати їх як перші джерела надходження античного імпорту в лісостеп.⁴ Підтвердженням цьому є знахідки раннього античного імпорту на поселеннях, що локалізуються на шляху з Березані в сторону Більського городища: це Немирівське городище, Мотронинське городище, Трахтемирівське городище, поселення Жаботин та ін.

¹ Марченко К. К. Основные аспекты и результаты изучения греко-варварских контактов и взаимодействий в Северном Причерноморье скифской эпохи // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху, 2005. С. 24.

² Виноградов О. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII – I вв. до н. э.: историко-эпиграфическое исследование. Москва, 1989. С. 33.

³ Копылов В. П. Нижнее Побужье и Нижнее Подонье во второй половине VII – третьей четверти VI в. до н. э. (сравнительный анализ) // Ольвія та античний світ, 2001. С. 69.

⁴ Задников С. А. Торговые отношения Бельского городища с Березанью // Перипл: от Борисфена до Березани, 2017. Т. 88. С. 67.

Однак, не зважаючи на підтверджений факт появи торгових зв'язків лісостепоного населення із античними полісами ще у VIII ст. до н. е., наразі складно однозначно стверджувати про їх певну регулярність чи системність. Проте, наявність грецького античного імпорту впродовж всього часу існування у матеріалах, наприклад, добре дослідженого Більського городища (рис. 2, 28), дозволяє стверджувати про довготривалі контакти тамтешнього населення із грецькими полісами.¹ Чітко встановити цей аспект щодо інших пам'яток наразі неможливо, адже античний матеріал не представлений так широко, як на Більському городищі. Для більш чіткого аналізу необхідне проведення масштабних досліджень всіх ранньоскіфських лісостепових поселень.

Згідно з дослідженнями С. А. Заднікова, найранніші зразки III чв. VII ст. до н. е. фіксується лише в матеріалах чотирьох великих городищ лісостепу – це Немирівське городище, Більське городище, Трахтемирівське городище та Мотронинське городище (рис. 30). Матеріали з Немирова, представлені здебільшого зразками ойнохой південноіонійського виробництва стилю MWG I (рис. 3) можуть підтверджувати факт про високий соціальний статус представників місцевої еліти. Ймовірно, подібні предмети потрапляли до аристократії як подарунки. Колекція античної кераміки, знайденої на теренах Трахтемирівського городища становить приблизно однакову кількість екземплярів столового і тарного імпортного посуду. Проте, саме тут в культовій споруді було знайдено північноіонійську «чашу із птахом» (bird bowl), що засвідчує використання імпортних предметів не лише у побутових, а й у ритуальних цілях. У колекції ранньоскіфських знахідок Мотронинського городища античні зразки майже відсутні, постійні торговельні зв'язки з грецькими полісами було встановлено лише в II пол. VI ст. до н. е., насамперед, з Ольвією.²

¹ Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. 19 арк.

² Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 248.

Щодо Більського городища – можна впевнено говорити про виключну винятковість даного укріпленого поселення, що підтверджується зокрема і представницькою колекцією античної кераміки усіх відомих у лісостепу стилів виготовлення (рис. 2, 30-31), яка надходила сюди, як і зазначалось вище, протягом всього періоду існування городища.¹ Ймовірно, до середини VII ст. до н. е. це вже було велике поселення на лівобережжі Дніпра з розвиненою інфраструктурою, де торгові зв'язки з'явилися раніше за інші поселення. Велика кількість античних матеріалів, які є надійними хронологічними індикаторами для аналізу знахідок інших лісостепових пам'яток, обумовлює важливість продовження проведення систематичних ґрунтовних досліджень археологічного комплексу та вивчення даної теми.

Розглядаючи хронологію появи найраннішого античного посуду на теренах Більського городища, варто згадати класифікації С. А. Заднікова. За дослідженнями 2000-х років дослідник виокремлює античну кераміку хронологічного горизонту Bilsk-B/C, що поділяється на три періоди: I-й період: середина – початок останньої чверті VII ст. до н. е.; II-й період: кінець VII – перша чверть VI ст. до н. е.; III-й період: друга – третя чверть VI ст. до н. е.² Проте, за два десятиліття вивчень цей поділ можна звузити до двох періодів:

- I-й період: кінець VII – початок VI ст. до н. е. (бл. 625–580 рр. до н. е.): ключовий торговий шлях проходив повз Західне укріплення Більського городища. Переважає східногрецька розписна кераміка (Південна Іонія, Родос, Мілет).
- II-й період: перша половина VI ст. до н. е. (після 580 р. до н. е.): Імпортна кераміка поширюється на Східному укріпленні БГ та територію між валами.

¹ Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. 19 арк.

² Задніков С. А. Ранняя античная керамика Бельского городища // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века, 2007. С. 19–21.

Асортимент розширюється, з'являється чорнофігурна кераміка Аттики (хоча й у незначній кількості на ранньому етапі).¹

Згідно з останніми дослідженнями можна стверджувати, що ймовірно, місцевому населенню БГ були добре відомі сухопутні шляхи, що проходили вододілами річок у західному напрямку.² Встановленню ранніх контактів могли сприяти й тісні культурні зв'язки з населенням західних лісостепових регіонів, з якими мігранти були споріднені за походженням. Переймання західних традицій та високий економічний розвиток вже на перших етапах розбудови Більського городища також слугували каталізатором зав'язування тісних відносин із грецькими полісами.³ Саме із заходу протягом усього ранньоскіфського періоду до Більська надходив і гальштатський імпорт.⁴ Тож, і антична кераміка потрапляла сюди в результаті налагоджених торговельних відносин із греками. Враховуючи ці тези, С. А. Задніков та І. Б. Шрамко виключають можливість появи грецької кераміки на поселенні в доколоніальний період унаслідок випадкових або разових постачань у вигляді дарунків представникам вождівства.⁵

Матеріали ранньоскіфського періоду на неукріплених лісостепових поселеннях кінця VII ст. до н. е. представлені поодинокими екземплярами, хоча трапляються фрагменти транспортних амфор цього часу. Більш виразним є грецький імпорт першої половини (першої чверті) VI ст. до н. е., коли, ймовірно, вже були налагоджені регулярні постачання вина та престижного столового посуду. Матеріали цього періоду на різних пам'ятках представлені більш рівномірно.⁶

¹ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 244.

² Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. Арк. 10.

³ Задніков С.А. Торговые отношения Бельского городища с Березанью // Перипл: от Борисфена до Березани, 2017. Т. 88. С. 67.

⁴ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // Śląskie sprawozdania archeologiczne, 2021. № 63. P. 123–148.

⁵ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 244.

⁶ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery.. P. 242.

Останні вивчення ще не виявили прямого зв'язку між пристуністю античної кераміки та тими чи іншими конструктивними характеристиками поселень. Окрім того, у поселенських структурах не фіксується стала наявність інших престижних місцевих чи імпортованих предметів, а весь наявний подібний матеріал є радше випадковістю. У більшості випадків грецькі екземпляри потрапляли на найбільші поселення саме як результат торгових зв'язків.

Знахідки з поховань також можуть стати підтвердженням вищенаведеної тези. Адже аналіз колекцій матеріалів з лісостепових поховальних комплексів надав можливість виявити, що антична кераміка за ранньоскіфського часу не була обов'язковим маркером високого соціального статусу, так само, як не була і обов'язковим атрибутом елітних поховань.¹

Тож, оглядаючи ймовірні шляхи потрапляння античного керамічного імпорту на терени лісостепу, враховуючи сучасні дослідження можна виокремити такі їх варіанти: з Березані до Побужжя, Середнє Подніпров'я та, можливо, Подністров'я; з Березані на схід степовим коридором.

На основі аналізу архаїчної античної кераміки у матеріалах лісостепових пам'яток можна зробити наступні **висновки**. В ході роботи було оглянуто матеріали лісостепових пам'яток на факт наявності фрагментів античного імпортованого посуду – подібні артефакти фіксуються у *восьми укріплених поселеннях, семи неукріплених поселеннях, у 14-ти похованнях*. Окрім цього на теренах ворсклинського регіону було зафіксовано *одну випадкову знахідку* (рис. 1: 25). Із цих пам'яток найбільше матеріалу представлено у зібраннях Більського городища (ворсклинський регіон) та Немирівського городища (східноподільський регіон) (рис. 3). Там переважають фрагменти тарного посуду (амфор). У матеріалах інших укріплених та неукріплених поселень античних знахідок значно менше (рис. 36).

Тож, наявність ранніх зразків античної кераміки серед колекцій лісостепових

¹ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 256.

знахідок свідчить про встановлення контактів місцевого населення із грецькими полісами ще з II пол. VII ст. до н. е. За перших етапів формування цих зв'язків грецькі продукти потрапляли до лісостепу несистемно, головним чином у тих городищах, що локалізувались близ торгових шляхів. Найвіддаленішим лісостеповим городищем, де зафіксовано античний імпорт, є Люботинське городище. Проте, одним із найпівнічніших є і Більське городище, де колекція імпортних предметів є найбільш різноманітною (рис. 2). По-друге, наявність античного посуду у похованнях та поселеннях не засвідчує обов'язково високий соціальний статус місцевих, адже окрім «заможних» пам'яток, імпортні екземпляри фіксуються і у воїнських похованнях, в культурному шарі поселень (рис. 36). По-третє, за найранніших періодів головним античним центром торгівлі був поліс на о. Березань. За стилістикою проаналізованих артефактів можна виявити, що серед артефактів, знайдених у матеріалах лісостепу, домінують вироби іонійських центрів виробництва: Клазомени, Мілет, Самос, Хіос, Лесбос.

АРТЕФАКТИ МАЛОАЗІЙСЬКОГО, ЗАХІДНО- І ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА ІНШОГО ПОХОДЖЕННЯ

3.1. Знахідки малоазійського походження та питання їх появи у матеріалах лісостепових пам'яток

Скіфські походи до Закавказзя і Передньої Азії поч. VII – VI ст. до н. е. стали важливим свідченням міжкультурних контактів у ранню залізну добу. В той час степові кочівники стикнулись із зовсім іншою ментальністю та культурою осілого землеробського населення Ассирії, Палестини, Урарту, Лідії, Месопотамії, Єгипту, Вавилону та ін. Ці культурні зв'язки хоч і не були стабільними відносно тієї чи іншої конкретної східної держави, проте можна констатувати, що сам напрям культурних комунікацій «лісостеп – Кавказ» розвивався у ранньоскіфський час безперервно. Про військові походи кочівників свідчать як писемні (книнописні таблиці Ассирії 681–669 рр.; праці Геродота та пізніших авторів),¹ так і археологічні джерела (зокрема, артефакти, що свідчать про перебування скіфських кочівників у Закавказзі, Малій та Передній Азії; археологічні об'єкти лісостепу, де чітко простежується стилістичний кавказький вплив; давньосхідні пам'ятки, де чітко простежується скіфський вплив). Остання категорія є доволі цікавою – про скіфську складову можуть свідчити археологічні знахідки з поховання у Тейшебанії (кург. Кармир-Блур), також матеріали комплексів у Зівіє, Хасанлу, Амасьє, Норшун-Тепе та ін.² Яскравою групою поховальних старожитностей на північному Кавказі є кургани VII–VI ст. до н. е., які, окрім предметів з характерною скіфською стилістикою містили і предмети передньоазійського стилю. Це, наприклад, відомий

¹ Скорий С. А. Передньоазійські походи скіфів і Караванські кургани в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі // Путівльські читання, 2022. С. 31–32.

² Makhortykh S. V. «Cimmero-Scythian» Antiquities from Central Anatolia // Археологія і давня історія України, 2022. 1 (42). Р. 58–74.

Келермеський могильник, також некрополь в окрузі с. Нартан, «Новозаведенне-II» (рис. 29) тощо.

Тож, можна впевнено говорити, що про найраніші культурні контакти скіфського населення лісостепу зі східними культурами археологічно свідчать низки категорій артефактів місцевого виробництва із чітко вираженою азійською домінантою стилістики. Проте, за розгляду лісостепових комплексів із такими артефактами постає питання – чи ці пам'ятки були місцем дислокації лісостепових воїнів, що повертались із азійських походів, чи учасників походів, що освоювали східноєвропейські землі через ординський відтік з територій Передньої Азії.¹ Оглянемо детальніше предмети східного імпорту та категорії артефактів з вираженим азійським впливом.

Зброя

Показовою є категорія *мечів та кинджалів* із характерним для Придніпров'я та Кавказу зовнішнім виглядом – із *прямим брускоподібним навершям та метеликоподібним / ниркоподібним перехрестям*. За класифікацією А. І. Мелюкової такі вироби становлять *тип 1* (мечі з прямим брускоподібним навершям та ниркоподібним перехрестям), та *тип 2* (мечі і кинджали з брускоподібним навершям та метеликоподібним перехрестям) *відділу I*.² Даний тип зброї ранньоскіфського часу має чітке вираження у комплексах артефактів лісостепових та степових пам'яток, зустрічаються артефакти подібної форми і в матеріалах кавказьких та (значно меншою мірою) європейських пам'яток. З'являються вони на теренах лісостепу з ранніших часів, сер. VII ст. до н. е., і поширюються приблизно до V ст. до н. е. Серед лісостепових пам'яток фіксувались такі артефакти здебільшого у похованнях.

¹ Скорий С. А. Передньоазійські походи скіфів і Караванські кургани в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі // Путивльські читання, 2022. С. 34.

² Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. Москва: Наука, 1964. Д 1-4. С. 47–51.

Мечі та кинджали (акінаки) «келермеського» типу, відділ I, тип 1 (рис. 4). 1-й тип характеризується поділенням на три частини руків'ям та рельєфними бортиками, рідше зустрічаються вироби з гладкою поверхнею. Лезо варіюється двома формами: з паралельними виступами, що звужуються у нижній частині леза, та у вигляді трикутника. У розрізі лезо лінзоподібне (або у вигляді видовженого ромбу). Мечі та кинджали варіюються і за довжиною: приблизно від 30 до 70 см.

Всього відомо більше 35 одиниць цього типу на території лісостепу, під час роботи над даним дослідженням було оглянуто 33 од.

У басейні р. Сіверський Донець мечі та кинджали, близькі до келермеських, поширені з раннім датуванням – II пол. VII – I пол. VI ст. до н. е. Два екземпляри типу представлені випадковими знахідками в окрузі с. Верхній Бішкін Харківської області, ще один – випадкова знахідка близ с. Верхній Салтів.¹

У матеріалах ранньоскіфських лісостепових пам'яток ворсклинського регіону представлена доволі чисельна низка «келермеських» мечів обох типів. Серед пам'яток виокремлюється Більський археологічний комплекс, де було зафіксовано близько 10-ти екземплярів цієї категорії предметів. Подібним артефактом є *скіфський ніж* із колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського кін. VII ст. до н. е. (рис. 4: 20).² Окрім цього, *три зразка клинкової зброї* було виявлено на теренах Західного укріплення Більського городища (рис. 4: 11-13), *залізну бутероль* було знайдено на Східному укріпленні цієї ж пам'ятки (рис. 4: 17), *один* екземпляр – випадкова знахідка в окрузі с. Більськ (рис. 4: 3). Такі артефакти також знайдено в курганах № 1 (рис. 4: 18), № 5 та № 24 некрополя Скоробір, у кургані № 1 урочища Перемірки (з цих досліджень збереглись лише предмети з некрополя Скоробір). Зафіксовано також один з артефактів у матеріалах кургану № 8 (пох. 8) та кургану № 13 в окрузі с. Кириківка,

¹ Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ, 2010. С. 76–77, 211, рис. 62: 1–4.

² Белозор В. П., Скорый С. А. Архаический скифский меч из Киева // СА, 1985. № 1. С. 255–256, рис. 2.

також тип 1 фіксується у кургані № 18 в околиці с. Куп'єваха (рис. 4: 21), та в одному з курганів ур. Лихачівка (рис. 4: 19).¹

Цікавим екземпляром є знайдений в похованні № 1 кургану № 127 урочища Марченки *кинджал-акінак з брускоподібним верхів'ям та ниркоподібним перехрестям* (рис. 4: 10). С. А. Скорий, В. М. Окатенко, Р. В. Зимовец вказують на іноземне походження небіжчика: *«Небіжчик ... не є представником скіфського етнічного середовища. Це була людина іншого етносу. Втім, на наш погляд, він був тісно пов'язаний зі скіфськими військовими угрупованнями, можливо, брав участь у походах нормадів, був достойним воїном, що і пояснює наявність у його могилі комплексу наступальної зброї...»*.²

У посульському регіоні такі артефакти раннього датування майже не фіксуються. Виявлено лише два екземпляри (один – типу 1, другий – типу 2 (рис. 5: 8) під час досліджень одного з курганів в окрузі с. Вовківці. Вперше опубліковані родиною Ханенків.³

Києво-черкаський регіон, на рівні з ворсклинським, домінує серед лісостепових пам'яток по кількості зафіксованих мечів та кинджалів «келермеського» типу. Тут, як і на теренах Більського археологічного комплексу, ці артефакти зустрічаються і на поселеннях, і у похованнях.

Так, під час археологічних досліджень ділянки оборонної споруди південно-західної частини Трахтемирівського городища у 2000 р. Скіфським загonom Трахтемирівської експедиції ІА НАНУ під керівництвом Ю. В. Болтрика було зафіксовано таку знахідку. *Меч* (рис. 4: 7) знаходився поряд із вістрями стріл із зовнішнього боку валу, у прилеглій до нього частині рову, на глибині 2,04 м.⁴

¹ Гречко Д. С., Корост І. І., Шелехань О. В. Нові надходження матеріалів ранньоскіфського часу до фондів ІКЗ «Більськ» // Археологічні дослідження Більського городища – 2018, 2019. С. 168, рис. 2.

² Скорий С. А., Окатенко В. Н., Зимовец Р. В. Исследование погребальных памятников в окрестностях Бельского городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2019, 2020. С. 14–51, 33–34, рис. 21.

³ Ханенко Б. И. Древности Приднепровья. Киев: Тип. и фотограв. С. В. Кульженко, 1899. С. 17.

⁴ Болтрик Ю. В., Вознесенська Г. О., Фіалко О. Є. Залізний кинджал із Трахтемирівського городища // Археологія, 2003. № 2. С. 101–102.

Артефакт чудово зберігся, автори розкопок вказують лише на незначну руйнацію кінця леза. Зброя має прямокутне профільоване руків'я із стовщеннями-валиками по краях і подовжнім жолобком у центрі. Пряме вузьке брускоподібне навершя в плані близьке до ромба; перехрестя має серцеподібне форму. Клинок має два рівнобіжних леза, що плавно звужуються до вістря; у центрі фіксується поздовжнє ребро. Розмір предмета: загальна довжина – 32 см; довжина руків'я – 7 см, ширина руків'я – 2 см, товщина руків'я – 0,6 см; довжина навершя – 5,5 см, максимальна ширина навершя – 1,4 см, висота навершя – 1 см; ширина перехрестя – 6,2 см, висота перехрестя – 2, 7 см; довжина леза – 20,5 см, максимальна ширина – 3 см. Ю. В. Болтриком, Г. О. Вознесенською та О. Є. Фіалко було проведено мікроскопічний аналіз поперечного перетину леза предмета, внаслідок чого було зафіксовано на поверхні шліфа однорідну дрібнозернисту структуру із вмістом вуглецю. Саме лезо виготовлене з твердої сталі. Завдяки підсумкам мікроскопічного аналізу автори досліджень сформулювали тези про ймовірні способи виготовлення предмета – заготовка для кинджала наскрізно цементувалась та ретельно проковувалась. Перехрестя ж виготовляли окремо способом вирубання фігурної заготовки, далі згинали навпіл, одягали на клинок нижче руків'я та проковували до щільного з'єднання. Термічній обробці виріб не піддавався.¹ Окрім трахтемирівського меча, аналізи проводили і на основі низки інших матеріалів лісостепу, що дозволило вченим зробити низку теорій щодо техніки виготовлення подібних предметів.²

Серед києво-черкаських поховань мечі 1-го типу фіксуються значно інтенсивніше. Наприклад, *кинджал* у похованні кургану № 5 ранньокелермеського

¹ Болтрик Ю. В., Вознесенська Г. О., Фіалко О. Є. Залізний кинджал із Трахтемирівського городища. Археологія, 2003. № 2. С. 101–102.

² Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. Техника обработки железа в Лесостепной и Степной Скифии // СА, 1963. № 4. С. 36–57; Вознесенская Г. А. Технология производства железных предметов Тлийского могильника // Очерки технологий древнейших производств, 1975. С. 76–117; Терехова Н. Н. Кузнечная техника у племен кобанской культуры Северного Кавказа в раннескифский период. СА, 1983. № 3. С. 110–128.

часу в окрузі с. Рижанівка (рис. 4: 4).¹ Окрім зброї у поховальному інвентарі також був присутній сагайдачний набір (який дозволяє датувати поховання II–III чв. VII ст. до н. е.), що свідчить про приналежність похованого до військової справи.² Одним з найраніших екземплярів вважають *меч* знайдений у кургані № 2 Жаботинської курганної групи (округа с. Райгород) (рис. 4: 2). А. І. Мелюкова вказує на фіксацію *двох* мечів у похованні в окрузі с. Васильків (урочище Дар'ївка) (один – типу 1 (рис. 4: 8), а другий – типу 2).³ Ще *кинджал* зафіксовано в кургані № 77 в окрузі с. Курилівка, *1 екз.* є випадковою знахідкою в окрузі с. Старолісся (близ колишнього Канівського у'їзду)⁴. Описується і ще один предмет VII – VI ст. до н. е. серед матеріалів поховання № 2 круги с. Журавка⁵ (в окремих публікаціях вказано, як Журовка) (рис. 4: 9).

У матеріалах києво-черкаського регіону трапляються і випадкові знахідки без повного контексту. Наприклад, *1 екз.* є випадковою знахідкою в окрузі м. Канів (близ колишнього Канівського у'їзду)⁶. Умови виявлення не встановлені. Наразі артефакт є частиною колекції Національного музею історії України. Ще *один* кинджал із брускоподібним наверхшам та ниркоподібним перехрестям, виявлений на теренах с. Старосілля, довгий час знаходився у колекції М. Є. Бранденбурга, потім був переданий до фондів ермітажу. Випадковими знахідками є мечі, знайдені в околицях Чигирини (рис. 4: 3) та в окрузі с. Мгарь Лубенського р-ну.⁷ За науковими публікаціями відомо принаймні *шість* частково або зовсім не описаних знахідок на території лісостепу.

¹ Тереножкин А. И. Погребения раннего скифского времени у с. Рыжановки // Материалы и исследования по археологии СССР, 1965. № 130. С. 211.

² Шелехань О. В. Знахідки клинкової зброї ранньокелермеського часу українського лісостепу // Археологія і давня історія України, 2015. Вип. 2 (15). С. 166.

³ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. Москва: Наука, 1964. Д 1-4. С. 47.

⁴ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наукова думка, 1981. С. 104–105, рис. 60: 7–8.

⁵ Мелюкова А. И. Вооружение скифов... С. 48.

⁶ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наукова думка, 1981. С. 30, 104–105, рис. 60: 8.

⁷ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. Москва: Наука, 1964. Д 1-4. Табл. 15: 4, 5, 11.

Мечі та кинджали (акінаки) «келермеського» типу, відділ I, тип II. Представлені меншою кількістю, аніж тип 1 (рис. 5). Особливістю цього типу є наявність масивного широкого перехрестя у вигляді розкритих або напіврозкритих крил метелика. Навершя у вигляді доволі широкого та порівняно короткого бруска, довжина якого лише трохи перевищує ширину стержня руків'я. Сам стержень здебільшого має бортики по краях, іноді – рифлені або гладкі. Клинок має дві варіації форми, подібної до першого типу: з паралельними лезами або у вигляді трикутника. Загальна довжина таких мечів коливається від 55 до 65 см, довжина клинка – приблизно 30-40 см. Більш пізні варіанти мечів такої форми мають інкрустовану золотом орнаментацию.¹ Всього відомо більше 25 одиниць цього типу на території лісостепу, під час роботи над даним дослідженням було оглянуто 16 од. (рис. 33).

У матеріалах сіверськодонецького регіону оглянуто лише випадкову знахідку цього типу в окрузі с. Верхній Бішкін (рис. 5: 7).² У межах ворсклинського регіону зафіксовано декілька одиниць цієї групи, тут вона представлена лише у похованнях. Це *архаїчний скіфський меч із частково втраченим клинком* (рис. 5: 3). Фрагмент походить з поселення скіфського часу в окрузі с. Більськ. Розмір навершя: ширина – 7,1 см, довжина – 1,3 см, товщина – 1,4 см; розмір рукоятки: ширина – 2,4 см, довжина – 8,8 см, товщина – 0,8 см; розмір клинка: ширина – 3,4 см; довжина – 17,8 см, товщина – 0,5 см. Як вказують Д. С. Гречко, І. І. Корост, О. В. Шелехань: *«Має масивне брускоподібне навершя, яке у перетині нагадує ... овал. Під навершям фіксується петля у вигляді обойми, що охоплювала черен рукоятки. Рукоятка прямокутної форми, з округлими бічними валиками та гострим ребром посередині. Рукоятка та клинок виготовлені з однієї полоси металу, тому її центральне ребро є продовженням нервюри на клинку. Перехрестя масивне, з прямою, децю*

¹ Мелюкова А. И. Вооружение скифов... С. 49.

² Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ, 2010. С. 76–77, 211, рис. 62: 1–4.

*заокругленою верхньою гранню. Клинок прямий, із плавно звуженими лезами та поздовжньою нервюрою напівокруглого обрису».*¹

Переданий до фондів Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2018 році Риммою Леонідівною Гавриш; до цього артефакт зберігався у приватній колекції Петра Якимовича Гавриша і вважався випадковою знахідкою.² Достеменно невідомо, за яких обставин було піднято матеріал, та яким чином артефакт опинився у дослідника. Певний час зберігався у громадському музеї Більська.

Серед артефактів ворсклинських поховань мечі «келермеського» типу було зафіксовано в окрузі с. Карабазівка (рис. 5: 1), та с. Шенгаріївка (рис. 5: 2).³ На пам'ятках посульського регіону, як і описувалось вище, знайдено лише один предмет – випадкову знахідку описану Б. І. Ханенком, знайдену в одному з курганів округи с. Вовківці (рис. 5: 8).⁴

На теренах києво-черкаського регіону було зафіксовано більше артефактів і 2-го типу. Під час досліджень 1906 року кургану № 1 в окрузі с. Медвин, у похованні № 1 було зафіксовано *короткий меч келермеського типу* (рис. 5: 5).⁵ У цьому похованні, окрім зброї було зафіксовано визначний інвентар (зокрема, і бронзове дзеркало з центральною ручкою), що характеризує ранні культурні зв'язки.⁶

Під час досліджень Лісостепової Правобережної експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом Г. Т. Ковпаненко у 1985 році, у похованні № 1 (парне поховання воїна та жінки), кургану № 6 курганної групи близ с. Яснозір'я

¹ Гречко Д. С., Корост І. І., Шелехань О. В. Нові надходження матеріалів ранньоскіфського часу до фондів «Більськ». Археологічні дослідження Більського городища – 2018, Київ-Котельва, 2019. С. 165–168, рис. 1.

² Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. Москва: Наука, 1964. С. 49.

³ Гречко Д. С., Корост І. І., Шелехань О. В. Нові надходження матеріалів ранньоскіфського часу до фондів ІКЗ «Більськ». Археологічні дослідження Більського городища – 2018, 2019. С. 168.

⁴ Ханенко Б. И. Древности Приднепровья. Киев: Тип. и фотограв. С. В. Кульженко, 1899. С. 17.

⁵ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наукова думка, 1981. С. 46, рис. 36: 13.

⁶ Шелехань О. В. Знахідки клинкової зброї ранньокелермеського часу українського лісостепу // Археологія і давня історія України, 2015. Вип. 2 (15). С. 163.

було знайдено *короткий залізний меч келермеського типу з петелькою на рукоятці* (рис. 5: 4). Артефакт має масивне брускоподібне верхів'я та метеликоподібне перехрестя. Розмір верхів'я: довжина – 6,5 см, ширина – 2,7 см, висота – 1,8 см. Розмір перехрестя: висота – 4,3 см, ширина – 6,8 см. Загальна довжина меча – 44 см, довжина руків'я із верхів'ям – 9,2 см, ширина руків'я – 3,2 см. Автори розкопу датують артефакт сер. / II пол. VII ст. до н. е.¹

Випадковою знахідкою у болотистій місцевості у північній окрузі Києва (близ місцевості Вітряні гори) став *скіфський залізний меч* (рис. 5: 6). Довжина предмету – 49 см, довжина клинка – 36,5 см, ширина клинка – 2,9 см, довжина руків'я – 12,5 см. В. П. Білозір та С. А. Скорий датують артефакт VII ст. до н. е.²

Найбільш ранні артефакти подібної морфології фіксуються у матеріалах кавказьких пам'яток, там у ранньоскіфський час така форма була доволі поширеною. Серед аналогій – *біметалеві предмети* з поховання № 85 Тлійського могильника в Південній Осетії (рис. 6: 1),³ курганного поховання біля хутору Степной (рис. 6: 2).⁴ Згідно з останніми дослідженнями вказані комплекси відносяться до першої половини / середини VII ст. до н. е. Можна виокремити також *залізний акінак* з могильника близ м. Мінеральні Води (округа м. П'ятигорськ, Ставропольський край, рф) (рис. 6: 3);⁵ або *бронзові руків'я кинжалів із залізними клинками* I пол. VII ст. до н. е., знайдені у Галіатському могильнику Фаскау⁶ (рис. 6: 4) тощо. Найбільш раннім екземпляром вважають *меч* із воїнського поховання сер. VII ст. до н. е. близ Лермонтовського роз'їзду

¹ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Новые погребения раннего железного века в Поросье // Древности скифов. Киев, 1994. С. 41–63, рис. 6: 1.

² Белозор В. П., Скорый С. А. Архаический скифский меч из Киева // СА, 1985. № 1. С. 255–256, рис. 1: 1–2.

³ Техов Б. В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII – VI ст. до н. э. (по материалам Тлийского могильника) // Скифия и Кавказ, 1980. С. 221, 249.

⁴ Махортых С. В. Скифы на Северном Кавказе. Киев: Наукова думка, 1991. С. 56–57.

⁵ Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. Москва: АН СССР, 1960. С. 177.

⁶ Крупнов Е. И. Древняя история... С. 212.

(рис. 6: 6).¹ Чотири ранньоскіфські екземпляри було зафіксовано у могильнику Самтавро, їх загальна довжина – 33 см, 43 см, 37 см, та 47 см (рис. 6: 7–10).² Уламок залізного меча з прямим брускоподібним верхів'ям кін. VII ст. до н. е. було знайдено під час розкопок кургану 1907 року (рис. 6: 5).³ Поширені були подібні архаїчні предмети і в поховальних комплексах урартської культури (напр. у Тейшебанії, мог. Кармир-Блур (рис. 6: 11)).⁴

Виняткові мечі «келермеського» типу. Напрочуд цікавим кавказьким артефактом є знайдений під час розкопок 1903 року Д. Г. Шульца, в одному з поховань Келермеської курганної групи, *парадний меч* (наразі зберігається у колекціях ермітажу). Артефакт є повною аналогією меча з Реп'яхуватої Могили. Обидва мечі почали досліджуватись ще у XX ст. Б. Б. Піотровським, Є. В. Черненко, А. І. Мелюковою, А. П. Манцевич, М. І. Ростовцев та ін. Клинки обох предметів не збереглись. Предмети мають піхви, із золотою обкладкою, що вкрита рельєфним геометричним та рослинним орнаментом а також зображеннями тварин, міфічних істот, людей та божеств. А. І. Мелюкова першочергово відносила обидва вироби до мечів та клинків типу 1 відділу 1, проте Є. В. Черненко заперечував цю тезу. В одній з аналітичних статей з порівняльним аналізом обох предметів, дослідник пропонує інший, уточнений опис форми виробу та вказує на спільний центр виробництва. Окрім цього, розглядаючи аспект локалізації походження артефактів, дослідник наводить аналогії у комплексах урартської культури. Проте, як і Б. Б. Піотровський, вказує, що прямий імпорт у даному випадку виключений; натомість ці парадні ножі – чітке підтвердження думки про запозичення скіфами урартської (та давньосхідної загалом) стилістики виготовлення. Серед близьких аналогій фіксується також *меч із Зівіє* із подібним

¹ Шелехань О. В. Знахідки клинкової зброї ранньокелермеського часу українського лісостепу // Археологія і давня історія України, 2015. Вип. 2 (15). С. 162.

² Есаян С. А., Погребова М. Н. Скифские памятники Закавказья. Москва: Наука, 1985. С. 41, табл. 1: 14-17.

³ Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов // Материалы и исследования по археологии СССР, 1961. № 101. С. 28, рис. 1: 4.

⁴ Есаян С. А., Погребова М. Н. Скифские памятники. ... С. 41, табл. 1: 1.

зображенням пари левів та меч з Куль-Оби. Є. В. Черненко пов'язує обидва мечі із одним центром виробництва, в той же час стверджуючи, що інші, прості мечі цього відділу виготовлялись у місцевих ливарнях за кавказьким зразком.¹ Не виключається і така варіація походження, як створення у кавказьких майстернях мечів для скіфів на замовлення.²

Щодо датування предметів довгий час точилися дискусії. Б. Б. Піотровський притримувався думки, що кургани зі знайденим келермеським та мельгуновським мечами не можуть бути датовані пізніше початку VI, а то й кінця VII ст. до н. е. Не пізніше цього часу датував дані артефакти і А. І. Тереножкін³ та Р. М. Гіршман.⁴ На приналежність до горизонту I пол. VI ст. до н. е. вказував В. Г. Луконін та А. І. Мелюкова, що також критикував Є. В. Черненко.⁵

А. І. Мелюкова вказує на витоки техніки/стилістики виготовлення з теренів Кавказу.⁶ Така форма поширювалась лише в період активних контактів між кочовиками та тубільцями Кавказу, як зазначає, зокрема, О. В. Шелехань. На думку дослідника, подібні артефакти традиційно відносять до найранніших періодів скіфської історії, як привнесені з центральноазійської «прабатьківщини».⁷ К. Ф. Смирнов також вказує, що подібна форма лісостепових та кавказьких кинджалів і мечів свідчить про наявність єдиного витоку походження та центру виробництва, звідки такі вироби та сама техніка їх виготовлення поширились Євразією до територій Венгрії на заході та до Сибіру на сході.⁸ Із цим погоджуються С. А. Скорий, В. М. Окатенко, Р. В. Зимовець, стверджуючи, що такі вироби мають

¹ Черненко Е. В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ, 1980. С. 7–25.

² Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. Москва: Наука, 1964. С. 50.

³ Тереножкин А. И. Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир, 1975. С. 28.

⁴ Hirschman R. 7000 and d'art en Iran. Paris, 1961. P. 81.

⁵ Черненко Е. В. Древнейшие скифские парадные мечи. ... С. 26.

⁶ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. ... С. 13, табл 15.

⁷ Шелехань О. В. Знахідки клинкової зброї ранньокелермеського часу українського лісостепу // Археологія і давня історія України, 2015. Вип. 2 (15). С. 162.

⁸ Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов // Материалы и исследования по археологии СССР, 1961. № 101. С. 29.

поширення на теренах Центральної Азії та Європи.¹ О. Ворошилов вказував на пряме кавказьке походження цієї категорії архайчних предметів.² Натомість, враховуючи контекст попередніх досліджень, під час нещодавніх досліджень Д. С. Гречко, І. І. Корост, О. В. Шелехань також підтверджують цю тезу: «... Вони належать до кола артефактів скіфської воїнської субкультури. Концентрація подібних речей у регіоні із розвинутою поселенською структурою та виробничим потенціалом не є випадковою. Очевидно, що за доби скіфської архайки басейн Ворскли став свого роду центром тяжіння для войовничих кочових племен».³

Наразі оглянуто лише 49 мечів та кинджалів відділу І у зібраннях знахідок лісостепу, проте подальші дослідження цієї категорії артефактів є досить перспективним напрямом.

Окрім мечів, доволі цікавою є категорії зброї жезлоподібної форми. Бронзовий жезл з кістяною ручкою (рис. 7) піднято у схованці на дні поховальної камери кургану № 1 Караванської групи Люботинського курганного могильника (вищеописані дослідження Ю. В. Буйнова та О. В. Бандуровського 1993 р.). Виріб складається з трьох частин – верхів'я (відлите за восковою моделлю, має бочкоподібний тулуб та 12 виступів; у нижній частині – втулка довжиною та діаметром 2 см та два валикоподібних потовщення; у верхній частині втулки – подовження із двома обмежувачами; довжина верхів'я – 8 см; ширина (без виступів) – 4 см), руків'я (виготовлене з бронзи, має приховану втулку та невеликий грибоподібний кінець; довжина – 5,6 см, діаметр – 2,1 см; внизу руків'я –

¹ Скорый С. А., Окатенко В. Н., Зимовец Р. В. Исследование погребальных памятников в окрестностях Бельского городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2019, 2020. с. 14-51. С. 33-34, рис. 21.

² Ворошилов А. Н. О серии акинаков келермесского типа // Древность: историческое знание и специфика источника, 2009. Вып. IV. С. 41.

³ Гречко Д. С., Корост І. І., Шелехань О. В. Нові надходження матеріалів ранньоскіфського часу до фондів ІКЗ «Більськ» // Археологічні дослідження Більського городища – 2018, 2019. С. 170.

наскрізний отвір діаметром 0,3 см для закріплення виробу) та тулуба (кістяна вставка, з'єднує руків'я з верхів'ям). Загальна довжина предмету – 23 см.¹

Прямих аналогій цьому предмету на теренах лісостепу також поки що не знайдено. А. Ю. Алексеев вказує на ймовірне луристанське або асирійське походження та датує VIII–VII ст. до н. е.² Фрагменти жезлів із подібною формою верхів'я (луристанський тип за О. У. Маскарелою) знаходили у курганных групах могильника Хасанлу (рис. 7: 1–2) (зараз – захід Ірану)³.

Посуд

Тонкостінні казани. Унікальним предметом території лісостепової Скіфії є випадкова знахідка 2021 р. у заплаві р. Стара Ворскла, у найближчій окрузі Більського городища – *мідний кований тонкостінний казан* (рис. 8), піднятий місцевими мешканцями. У 2022 році ділянка підйому була обстежена науковцями Харківського національного університету та Історико-культурного заповідника «Більськ». Цікаво, що за даними стратиграфії на ділянці не виявлено культурних відкладень, тож даний артефакт слід розглядати як окрему знахідку, загублену у заплаві річки.

Корпус предмета має округлу форму, прямі, майже вертикальні вінця, які плавно переходять до тулуба з невеликим кільцевим піддоном. До вінець прикріплені литі, декоративно оформлені фігурні накладки з вертикально розташованим кільцем. Виріб має два *атташі* (рис. 8: 5) у вигляді стилізованого птаха з розгорнутими крилами та перпендикулярно розташованим округлим кільцем для кріплення рухливих ручок. Товщина стінок: 0,6 – 1 мм. У великій аналітичній статті про даний артефакт І. Б. Шрамко зазначає розмір виробу: реконструйована висота – 25 см, максимальний діаметр тулуба – 40 см, висота

¹ Бандуровський А. В., Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище, 1998. С. 147.

² Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII–IV вв. до н. э. Санкт-Петербург, 2003. С. 112.

³ Muscarella O. W. Bronze and Iron Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art. New York, 1998. P. 58.

вінець – 6 см, діаметр вінець – 36 см, орієнтовний діаметр дна – 11 см.¹ З 2022 р. зберігається у фондах Історико-культурного заповідника «Більськ» (інв. № KB796 A505).

Наразі артефакт не має прямих аналогій на теренах України. Результати спектрального аналізу (рис. 32) можуть свідчити про можливість виготовлення казана у центрально-кавказьких майстернях, де у період VIII–VI ст. до н. е. функціонували центри з виробництва металевого посуду. На центрально-кавказьке походження вказує і стилістика виготовлення – високі вінця казана та ймовірна наявність низького піддону є типовим для племен Кавказу, а оформлення фігурних накладок у вигляді стилізованого птаха з розгорнутими крилами може свідчити про урартський культурний вплив. І. Б. Шрамко доводить, що згідно з елементним складом металу даний казан походить з теренів Центрального Кавказу, а сама стилістика виготовлення наслідує урартські традиції. Датується артефакт I пол. VI ст. до н. е.²

Хоч прямих аналогій предмету не знайдено, на території лісостепу фіксуються ще два подібних артефакти – в кургані Реп'яхувата Могила (Черкаська обл.) та близ села Круглик (Чернівецька обл.). Розглянемо ці артефакти детальніше.

Мідний казан (рис. 9). Знайдений у похованні особи високого соціального статусу у гробниці № 2 кург. Реп'яхувата Могила у 1974 р. під час досліджень В. А. Іллінської, О. І. Тереножкіна, Б. М. Мозолєвського. Артефакт зберігається у фондах ІА НАН України (кол. № 857). Предмет деформований, вінця вдавнені у верхню частину тулубу.³ Виготовлений, ймовірно, з товстішого листу металу, ніж більський екземпляр, має потовщення по краю вінця. Має *бронзові атташі у вигляді птаха*, що мають майже симетрично розташовані «крила» та більш масивне

¹ Шрамко І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища // *Археологія*, 2023. № 4. С. 104.

² Шрамко І. Б. Мідний кований казан... С. 122.

³ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // *Скифия и Кавказ*, 1980. С. 32–33, 54, рис. 27: 3.

кільце, розміщене по центру фігури накладної пластини. У науковому колі літературі побутує думка, що вони бути зняті з урартських сагайдаків і використані вдруге вже при його виготовленні.¹ Техніка виготовлення збігається із більським виробом, окрім цього збігається і склад металу казанів (рис. 32). І. Б. Шрамко також вказує на центрально-кавказьке походження матусівського артефакту.²

Мідний казан (рис. 10), знайдений у західному лісостепу – у впускному похованні кургану № 1 біля с. Круглик, під час досліджень Г. І. Смирнової у 1963 р. За описом авторки розкопу, виріб мав конічну форму, широкі плічка та циліндричну горловину. У історії публікацій цього артефакта присутні неточності – на світлинах у різних публікаціях форма предмета зображена спотворено. Збереглися фрагменти *атташів* казана. На відміну від екземплярів із Матусова та Більська, атташі з Круглика були розташовані на корпусі (плічках) казана.³ Зберігається (?) у колекціях ермітажу (кол. ДЕ, інв. № 2327-7).

Свого часу в пошуках аналогій, Г. І. Смирнова звернула увагу на те, що предмет не має стосунку до металевих речей місцевого виробництва, також не фіксуються подібні предмети і в колекціях гальштатських артефактів.⁴ Спектральний аналіз виробу (майже чиста мідь у складі тулуба) (рис. 32) натомість засвідчив, що предмет має центрально-кавказьке походження.

Завдяки результатам РФА-аналізу, І. Б. Шрамко змогла встановити, що всі три предмети було виготовлено за однією технологією: корпус (денце з піддоном, тулуб та вінця) зроблені з одного суцільного мідного листа, а накладні фігурні пластини (атташі) відлиті з бронзи із вмістом свинцю від 10 до 15 %.⁵ Тому можна

¹ Дараган, М. Н. О датировке амфоры из погребения № 2 Репяховой могилы // Античный мир и археология, 2010. № 14. С. 175-202.

² Шрамко І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища // *Археологія*, 2023. № 4. С. 122.

³ Смирнова Г. И. Раскопки курганов у сёл Круглик и Долиняны на Буковине // Археологический сборник Государственного Эрмитажа, 1968. № 10. С. 14–27.

⁴ Смирнова Г. И. Раскопки курганов. ... С. 18.

⁵ Шрамко І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища // *Археологія*, 2023. № 4. С. 121.

говорити про те, що ці артефакти – одне зі свідчень панування за ранньоскіфського часу скіфської складової на теренах лісостепу, пов'язаної із просуванням через Кавказ різних кочових племен після завершення передньоазійських походів.¹

Особливості форми та пропорції тонкостінних казанів скіфського часу має певні відповідності лише у кавказькому регіоні. Центральнокавказькі майстри століттями виробляли металевий посуд різних форм за власною традицією, про що свідчить фіксація сталих методів створення денець, піддонів, особливої техніки виготовлення та декорування ручок.² Профільовані казани (ситули) із прямими високими або відхиленими ззовні вінцями, литими чи у вигляді смужок ручками загалом, були доволі поширеними на теренах Кавказу у ранньоскіфський час.³

Привертає увагу не лише питання місця походження цих артефактів, а й техніка їх виготовлення. Стиль атташів, манера стилізації накладної пластини для кріплення рухливої ручки, сама форма пластини, загальний зовнішній вигляд посудин збігаються із аналогічною урартською традицією виготовлення. Тамтешнім виробам також були властиве використання подібних образів – биків, сирен, священного птаха з розправленими крилами.⁴ Предмети, оформлені подібним чином мали сакральне значення та використовувались як вотивні предмети у святилищах та гробницях.⁵ Посуд, виконаний у такій стилістиці, є доволі поширеним на передньоазійських та середземноморських теренах, проте не є притаманним для Східної Європи і лісостепової її частини зокрема.

¹ Шрамко І. Б., Шрамко В. С. Рідкісний артефакт серед нових поповнень фондів ІКЗ «Більськ» // Археологічні дослідження Більського городища – 2021–2022, 2023. С. 214.

² Сорочяну Т., Сава Е. Металлические сосуды между Карпатами и Западным Алтаем в эпоху бронзы и раннего железного века. I-II. Серия: Tygaretia International, t. II. Chişinău: Ministerul Educației, Culturii și Cercetării, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 2020. С. 151.

³ Шрамко І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища // Археологія, 2023. № 4. С. 103-122.

⁴ Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B. C. E. Ed. Rivka Merhav. Jerusalem: Israel Museum, 1991. P. 228-242.

⁵ Dezső T., Niederreiter Z., Bodnár C. Urartian Bronzes. A Preliminary Report on a Looted Hoard of Urartian Bronzes. Budapest: Eötvös Kiadó, 2021. P. 23.

На теренах Урарту VII–VI ст. до н. е. відомі казани з боками округлої форми із заокругленою нижньою частиною без виділеного піддону. Проте, тамтешні вироби не мають високих вінець, тож із вищеописаними лісостеповими екземплярами їх об'єднує стилізація атташів та варіація кріплення рухливої петельки ручки до до тулуба із фігурною бронзовою накладкою.

Таким чином можна констатувати, що всі три вищеописані вироби датуються I пол. VI ст. до н. е., та походять з того чи іншого центральнокавказького центру виготовлення на замовлення та за смаком представників кочової еліти. Не виключена і урартська робота майстра в одному з таких виробничих центрів, оформлення фігурних накладок зі стилізованим зображенням птаха з розправленими крилами безумовно вказують на урартську традицію. Проте пряме урартське виготовлення виключене – на це вказує в першу чергу різниця металів у складі тулубів (рис. 32). Знайдення таких виняткових предметів у матеріалах поховань може підтверджувати тезу про помітний скіфський фактор культурного впливу на теренах лісостепу в ранньоскіфський час, можна говорити про те, що скіфські кочівники не лише проживали тут, а й мали різні соціальні верстви, зокрема і панівні кола еліти.¹

Срібний ритон у вигляді бика (рис. 11) був знайдений у одному із курганів Караванської групи Люботинського курганного могильника (дослідження кургану № 2 у 1993 р. археологічною експедицією Харківського національного університету під керівництвом Ю. В. Буйнова спільно з Люботинським краєзнавчим музеєм під керівництвом О. В. Бандуровського).² Тоді насип було зафіксовано серед поховальних пам'яток, вже зруйнованих через будівництво очисних споруд функціонуючого у ті роки Караванського спиртзаводу, а виняткові

¹ Шрамко І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища // Археологія, 2023. № 4. С. 103-122.

² Білоцерківський В., Колесникова Л., Ліхолетов Я., Окатенко В. Нарис про м. Люботин // Звід пам'яток історії та культури України: Харківська область. м. Люботин. м. Первомайський і Первомайський район. Харків: Курсор, 2020. С. 9.

знахідки звідти досліднику передали місцеві мешканці у ході з'ясування обставин руйнування. Саме поховання автори розкопу відносять до таких, що належали представникам вищого прошарку суспільства архаїчного періоду. Предмет було пошкоджено давніми грабіжниками, точну його форму зафіксувати не вдалось, проте автори описують виріб так: «... Форму срібного ритону встановити не вдалось. Його верхів'я було подовжньо розрізано грабіжниками на дві половини. Він являв голову та передню частину тулуба бика. Форму голови було передано достатньо реалістично: роги зображені у вигляді конусу, вухо – у вигляді валику з трьома скісними рельєфними виїмками та завитками на кінцях, вія та бров паралельними дугами облягають крупне велике око. Головка, груди та загривок обрамлені рядами коротких джгутиків з насічками, що імітують шерсть»¹ (пер. з рос. авт.). Пізніше було виявлено і другу частину верхів'я.²

Прямою аналогією до даного виробу є частково збережений ритон зі срібла, знайдений у кургані ранньоскіфського часу близ селища Алексеевка (рис. 11).³ Я. І. Смирнов вказував на малоазійське походження, та описував його ритоном «з якого пили через край, так як отвору у нижній частині морди нема і не було»⁴ (пер. з рос. авт.). Окрім цього, подібні предмети зустрічались і у давньогрецьких гробницях у Мікенах,⁵ також у захороненнях близ м. Панагюриште.⁶ Натомість, А. П. Манцевич вбачала аналогії таким предметам не серед кола ритонів, а вважала їх фрагментами декоративних частин табуретів – зі схожими зображеннями голів биків, телят чи левів, вони набували широкого поширення на теренах побутування урартської, вавилонської, асирійської та ахеменідської культур кін. VIII –

¹ Бандуровський А. В., Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище, 1998. С. 148.

² Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант) (російською мовою). Київ: ІА НАНУ, 2000. с. 65–66.

³ Манцевич А. П. Головка быка из кургана VI в. до н. э. на р. Калитве // СА, 1958. № 2. С. 196–202.

⁴ Смирнов Я. И. Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи. Санкт-Петербург: 1909. С. 7, табл. V: 16.

⁵ Karo G. Die Schachtgräber von Mykenai. München, 1930–1933. S. 93, fig. 23.

⁶ Swoboda B., Cončev D. Neue Denkmäler antiker Toreutik. Praha, 1956. Tab. I, VI–VII.

поч. VII ст. до н. е.¹ Наразі більшість дослідників схилиються до думки, що виріб є ритонном, має ахеменідське походження та датується II пол. VII ст. до н. е.²

Бронзове блюдо з позолоченою та орнаментованою поверхнею (рис. 12) також передане місцевими жителями, було зафіксоване разом зі срібним ритонном. Походить артефакт з вищеописаного кургану Караванської групи Люботинського курганного могильника (дослідження кургану № 2 у 1993 р. археологічною експедицією Харківського національного університету спільно з Люботинським краєзнавчим музеєм під керівництвом О. В. Бандуровського). Наразі артефакт зберігається у наукових фондах Інституту археології НАН України.³

Блюдо має округлу форму, його зовнішній діаметр становить 25,3 см; внутрішній діаметр – 24,4 см; висота стінок – 3,5 см; ширина бортику – 3,5 см; товщина стінки – до 0,3 см. Виріб має пласке дно та плавно вигнуті під тупим кутом стінки; по краю проходить рівний бортик. У давнину блюдо мало ручку, на місці кріплення якої залишились два кільця-шарніри на відстані 4 см один від одного. Артефакт значно пошкоджений корозією, по центру внутрішнього дна – складний рослинний орнамент, викарбуваний на поверхні. По центру композиції видніється восьмипелюсткова розетка (з облямівкою подвійною лінією кожної пелюстки), далі в орнаменті простежуються кола з ліній та лінія з трикутників. Окрім цього, однією з крайніх сегментів орнаменту є стилізоване зображення квітів лотосу. Внутрішня частина дна (принаймні у місці з орнаментом) була прикрашена золотим напилом, нанесеним у техніці плакування.⁴

¹ Манцевич А. П. Головка быка ... С. 202.

² Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ, 2010. С. 71.

³ Окатенко В., Скорый С. Бронзовое блюдо с позолотой из Второго Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь) // Revista Arheologică. Serie nouă, 2021. Vol. XVII, nr. 1. С. 9.

⁴ Окатенко В., Скорый С. Бронзовое блюдо... С. 6.

Довгий час предмет датувався кін. VIII – поч. VII ст. до н. е., або навіть VII–VI ст. до н. е., проте В. М. Окатенко та С. А. Скорий обмежили хронологічні межі виготовлення предмету до VII ст. до н. е.¹

Прямих аналогій виріб поки що не має. Довгий час дослідники, зокрема О. В. Бандуровський, Є. В. Черненко,² вбачали певну подібність у орнаментах Люботинського блюда та орнаментованого срібного блюда із комплексу в Зівіє³ (рис. 13: 1). Окрім цього, вчені припускали подібність центральної частини орнаменту із орнаментом золотої чаші з Першого Келермеського кургану північного Кавказу VII ст. до н. е. (наразі – Республіка Адигея), зафіксований під час досліджень Д. Г. Шульца 1903 р.⁴ (рис. 13: 2). В. М. Окатенко та С. А. Скорий наводять більш показову аналогію⁵ – бронзову піксиду іранського, доахеменідського чи асирійського виробництва VII – VI ст. до н. е. (рис. 13: 3) з колекції Метрополітен Музею (Нью-Йорк).⁶

Хоч першочергово у дослідницькому колі не було сумнівів щодо передньоазійського походження блюда з Люботинського курганного могильника, проте визначити місце виготовлення данного артефакту все ще є дискусійним. О. В. Бандуровський та Є. В. Черненко вказували на ахеменідське походження предмета,⁷ А. Ю. Алексєєв визначав схожість із асирійськими традиціями орнаментування (подібні орнаменти зустрічались на щитах та кам'яних рельєфах

¹ Окатенко В., Скорый С. Бронзовое блюдо с позолотой из Второго Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь) // Revista Arheologică. Serie nouă, 2021. Vol. XVII, nr. 1. С. 15.

² Бандуровский А. В., Черненко Е. В. Ахеменидские вещи из Люботинского кургана // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья, 1999. С. 30.

³ Ghirshman R. Iran, Protoiranien, Meder, Achämeniden. München, 1964. P. 109, Abb. 142.

⁴ Античное наследие Кубани: в 3-х т. / ред., сост. Левин Г. М., Кузнецов В. Д. Москва: Наука, 2010. Т.1. С. 184, рис. 31–33.

⁵ Окатенко В., Скорый С. Бронзовое блюдо с позолотой из Второго Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь) // Revista Arheologică. Serie nouă, 2021. Vol. XVII, nr. 1. С. 14–15.

⁶ Muscarella O. W. Bronze and Iron Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art. New York, 1998. P. 381.

⁷ Бандуровский А. В., Черненко Е. В. Ахеменидские вещи из Люботинского кургана // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья, 1999. С. 30.

кін. VIII ст. до н. е.),¹ В. А. Кисель притримувався думки про ідентичність люботинського блюда зі знахідками Келермеських курганів та їх асирійське походження.² С. А. Скорий та В. М. Окатенко зупинились на двох найбільш близьких до люботинського блюда виробів – це срібне блюдо із Зівіє та бронзова піксида з Метрополітен Музею; вчені обережно припускають асирійське походження знахідки, не відкидаючи і ймовірні іранські чи доахеменідські впливи і інтерпретують її як трофей.³

Прикраси

Цікавою є знахідка *краплеподібної підвіски із округлим вушком* (рис. 14: 1), яка була виявлена у кургані № 1/2016 некрополю Скоробір. У липні 2016 році Скіфська археологічна експедиція під керівництвом І. Б. Шрамко спільно з експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» провела дослідження жіночого поховання представниці вищої верстви давнього населення ранньоскіфського часу. Знахідка розташовувалась у кротовині південно-західної стінки поховальної камери. Висота виробу – 0,8 см; ширина – 0,3 см; діаметр отвору – 0,15 см. Підвіска була виготовлена у двусторонній формі для лиття (по боках добре простежується шов від лиття). Вушко являє собою тонкий золотавий дріт, що зкручений в один оберт з кінцями, що заходять, і припаяне до золотої краплі-підвіски.⁴

І. Б. Шрамко знаходить єдину повну аналогію даному виробу – це підвіски з діадеми кургану 3/III (1904 р.) кургану Келермес (рис. 14: 2–3).⁵ Цей виріб також виготовлений із двох частин та, ймовірно, має таку ж технологію виробництва.

¹ Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII–IV вв. до н. э. Санкт-Петербург, 2003. С. 112.

² Кисель В. А. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. Санкт-Петербург, 2003. С. 71.

³ Окатенко В., Скорый С. Бронзовое блюдо с позолотой из Второго Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь) // Revista Arheologică. Serie nouă, 2021. Vol. XVII, nr. 1. С. 15.

⁴ Шрамко И. Б. Новый погребальный комплекс раннескифского времени в могильнике Скоробор // Археологія і давня історія України, 2017. Вип. 2 (23). С. 378.

⁵ Галанина Л. К. Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. Москва: Палеограф, 1997. С. 186, табл. 20.

Датуються обидва артефакти I чвертю VI ст. до н. е. Схожість цих підвісок за виглядом, розмірами та технікою виготовлення із кубанськими може вказувати на єдиний центр виробництва та той самий зразок використання цього золотого елемента у поховальному костюмі. Ітерпретується цей виріб, як елемент жіночого головного убору, складова налобної пов'язки чи конічного ковпака. Цей дизайн, разом із використанням аплікацій-бляшок у формі розеток (які також були знайдені у поховнні і разом з підвіскою є частиною одного виробу), може бути пов'язаний із західноазіатською традицією¹, де могли існувати ювелірні майстерні, що обслуговували кочівників. Окрім цього, можливе і наслідування східної традиції.²

Ще однією цікавою категорією прикрас є *конічні намистини-розетки*, (рис. 15) які вчені також традиційно ототожнюють із закавказькою культурою ранньоскіфського часу. Виготовлені з т. з. «єгипетського фаянсу» (кварцевої суміші з невеликим домішками міді) та вкриті глазур'ю (більше про інші предмети з «єгипетського фаянсу» див. у підпункті 3.3. даної роботи).

Серед пам'яток *ворсклинського* регіону такі прикраси зустрічаються зокрема у матеріалах Більського археологічного комплексу – напр. серед знахідок у зольнику № 28 Західного укріплення БГ (дослідження І. Б. Шрамко, 1196 р.) (рис. 15: 7),³ або у ранньоскіфських жіночих похованнях некрополя Скоробір (напр. у кургані №1/2021, дослідження І. Б. Шрамко).⁴ У *посульському* регіоні також зустрічаються біконічні намистини. У курганах ур. Стайкин Верх було знайдено два екземпляри – один у ймовірно, парному похованні кург. № 6 (рис. 15: 1), а другий – в кург. № 10 (рис. 15: 2) (дослідження 1879, 1888–1889 рр.

¹ Маслов В. Е., Петренко В. Г. Детали головных уборов и диадем из могильника Новозаведенное-II // Восток (ORIENS), 2021. № 6. С. 78–89.

² Shramko I. Jewelry, Accessories, and Decorative Elements of Women's Funeral Costume of the First Half of the 6th Century BCE in the Territory of Forest-Steppe Scythia // Arts 13: 35, 2024. P. 12–13.

³ Шрамко И. Б., Снитко И. А., Задников С. А., Маляревская А. А. Усадьба раннескифского времени Западного Бельского городища // Stratum Plus Journal: Человек, ландшафт, культура, 2021. № 3. С. 369.

⁴ Shramko I. Jewelry, Accessories, and Decorative Elements of Women's Funeral Costume of the First Half of the 6th Century BCE in the Territory of Forest-Steppe Scythia // Arts 13: 35, 2024. P. 12-13.

Самоквасова Д. Я.). Зафіксовано прикраси і у кург. № 6 в окрузі с. Оксютинці (рис. 15: 3) (дослідження 1879, 1888–1889 рр. Самоквасова Д. Я.), у кург. № 4, № 15 в окрузі с. Поповка (рис. 15: 4–5) (дослідження С. А. Мазаракі 1883–1895 рр.) та в кург. № 2 в окрузі с. Вовківці (рис. 15: 6) (дослідження С. А. Мазаракі 1886 р.).¹ У матеріалах *києво-черкаського* регіону також є представницька колекція цього типу намистин – зафіксовані вони напр. в гробниці № 1 Реп'яхуватої Могили (рис. 15: 8) (досл. 1974 р. В. А. Іллінської, Б. М. Мозолевського, А. І. Тереножкіна),² або у кург. № 100 в окрузі с. Синявка (рис. 15: 9) (дослідження Є. О. Зновсько-Боровського).³

Прикраси вказаної категорії є поширеними в першу чергу і на передньоазійських територіях. Зокрема, подібні були знайдені у похованні Кармир-Блур (дослідження Б. Б. Піотровського),⁴ у пох. № 23 мог. Кавтишкхеві,⁵ у курганних могильниках Нартан, у Моздокському могильнику (рис. 15: 16)⁶, Тейшебанії (рис. 15: 10–15) та ін.

Довгий час цей тип намистин вважали скіфським за походженням; зокрема розглядаючи зібрання артефактів цієї категорії серед матеріалів давньосхідних пам'яток Б. Б. Піотровський вказував, що такі предмети часто знаходили поруч із типовими скіфськими бронзовими вістрями стріл та іншими скіфськими предметами, що може свідчити про урартсько-скіфські контакти.⁷ До того ж, вчений підтверджував широку розповсюдженість таких предметів у лісостепу. Окрім цього, побутувала також теза про обмінні відносини між південними та

¹ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного левобережья (курганы Посулья). Киев: Наукова думка, 1968. С. 23–63.

² Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ, 1980. С. 33–38.

³ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наукова думка, 1981. С. 53.

⁴ Рябкова Т. В. К вопросу о скифских бусах в Тейшебании // Археологический альманах, 2010. № 21. С. 178.

⁵ Bill A. Studien zu den Gräbern des 6. bis 1. Jahrhunderts v. Chr. in Georgien unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu den Steppenvölkern. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen archäologie, 2003. Taf. 92, 8.

⁶ Рябкова Т. В. К вопросу о скифских бусах... Рис. 1А, 5.

⁷ Пиотровский Б. Б. Скифы и Древний Восток // СА, 1954. № XIX. С. 142.

кавказькими культурами,¹ або ж про їх єгипетське походження та розповсюдження внаслідок передньоазійських походів.²

Т. В. Рябкова приділила багато уваги цій категорії артефактів серед матеріалів Кавказу, за її сприяння у кін. 2000-х років було проведено хімічну експертизу трьох екземплярів із різних місць підйому – серед кавказьких зразків були намистини з пох. № 1 кург. № 1 Моздокського могильника, та з кург. Кармир-Блур, а з низки лісостепових предметів було взято намистини з кург. № 407 у с. Журівка (києво-черкаський лісостеповий регіон) (весь зазначений матеріал було відібрано з колекцій ермітажу). Результати цих досліджень остаточно підтвердили саме закавказьке походження виробів – всі вони мали схожий хімічний склад матеріалу, тому ймовірно, вони були виготовлені в одному і тому ж виробничому центрі. Тому ця категорія прикрас може вважатись імпортною та є наслідком міжкультурних контактів між лісостепом та азійськими народами, що сформувались внаслідок передньоазійських походів скіфів.

Намиста, намистини та підвіски з мушель каурі (лат. Cypraea) (рис. 16). Чисельними на теренах лісостепових пам'яток є і знахідки нашійних прикрас із мушель. У ранньоскіфський час найпоширенішим матеріалом цієї категорії були мушлі морських молюсків сімейства каурі (лат. назва сімейства – Cypraeidae; налічує понад 300 видів та поширене у тропічних морях та у Середземномор'ї; у якості намистин часто використовували види (лат.) *Cypraea moneta*, *Cypraea annulus*, *Cypraea caputserpentis*, *Cypraea pantherina*, *Cypraea lurida*, *Cypraea spurca* та ін.), проте рідко зустрічаються екземпляри і з інших типів молюсків. За класифікацією В. П. Петренко такі намистини входять до групи матеріалу № 5 («інші рідкісні матеріали»; ном. 5 «мушлі, перламутр»)).³ Середній розмір предметів: 10-44 мм, всі

¹ Пиотровский Б. Б., Иессен А. А. Моздокский могильник. Ленинград, 1940. С. 48.

² Есаян С. А., Погребова М. Н. Скифские памятники Закавказья. Москва: Наука, 1985. С. 128.

³ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. Вып. Г 1-12. Москва: Наука, 1975. С. 13.

мають проколи для пронизування у верхній частині. Зупинимось детальніше на огляді подібних артефактів у матеріалах лісостепових ранньоскіфських пам'яток.

Серед матеріалів сіверськодонецького регіону намистини з каури фіксувались лише на Люботинському поселенні, проте з дещо пізнішим датуванням. А от *ворсклинський регіон* виокремлюється показовою колекцією подібних прикрас, що тут фіксуються як у культурному шарі поселень, так і у похованнях. На теренах Більського археологічного комплексу, зокрема, є досить представницька колекція прикрас із мушель каури, що також були знайдені тут у найранніших скіфських пам'ятках. Перші екземпляри було знайдено ще за перших досліджень В. О. Городцова у 1906 р. (напр., у зольниках № 4, № 8 та № 3 Західного укріплення Більського городища).¹ Одну таку (рис. 16: 9), датуванням I чв. VI ст. до н. е. було знайдено під час досліджень 1996 року Скіфської археологічної експедиції ХНУ імені В. Н. Каразіна під керівництвом І. Б. Шрамко на території Західного укріплення БГ (зольник № 28).² Два екземпляри (*одна* – з мушлі *cerithium vulgatum* (лат.), *друга* – *cypraea* (лат.) (рис. 16: 13, 19)) було передано у фонди ІКЗ «Більськ» зі «скіфської» колекції П. Я. Гавриша.³ Ще два екземпляри з приватної колекції П. Я. Гавриша було опрацьовано С. А. Задніковим у 2023 р. – у матеріалах з розвідок Західного укріплення БГ у 1997 році були підвіски з морських мушель: *Tritia reticulata* (лат.), та *Cypraea annulus* (лат.) (рис. 16: 10–11).⁴ Половину мушлі каури було піднято також під час досліджень захисних споруд Більського городища (ділянка в ур. Царина Могила), проведених у 2017 році Більською експедицією

¹ Шрамко І. Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи», 1996. С. 41, 46, 35, табл. V: 13, 15, X: 25, XV: 5.

² Шрамко І. Б. Отчет о раскопах на западном укреплении Бельского городища в 1996 году. Науковий архів ІА НАН України. Ф. е. Спр. 1996/35. Арк. 23, рис. 27.

³ Задніков С. А. Нові надходження до фондів Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2020 р. («скіфська колекція» Петра Гавриша) // Археологічні дослідження Більського городища – 2020, 2021. С. 176, 178, рис. 9: 16–17.

⁴ Задніков С. А. Колекція знахідок Петра Гавриша з розвідок на Більському городищі в 1997 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2023, 2024. С. 316–317, рис. 17: 1–2.

ІА НАНУ.¹ Окрім цього, такі предмети були зафіксовані у одній з ям зольника поселення Пожарна Балка (рис. 16: 14).² Прикраси також простежувались серед поховального інвентарю кургану № 8 в окрузі с. Мачухи (рис. 16: 15)³ та курганів некрополя Скоробір, що входять до складу вищезгаданого Більського археологічного комплексу (курган № 8/1906, дослідження В. О. Городцова; курган № 11/1975, дослідження Б. А. Шрамко та ін.).⁴

На теренах посульського регіону намистини з мушель представлені серед матеріалів Книшівського городища (рис. 16: 20) (розкопки 1954 р. лівобережної групи Середньодніпровської експедиції ІА АН УРСР за участі В. А. Іллінської, В. Г. Петренко та ін.).⁵ Серед поховань їх зафіксовано у кургані № 2 (дослідження С. А. Мазаракі у 1886 р.) в окрузі с. Вовківці (рис. 16: 4), та у безномерному кургані близ с. Сурмачівка (рис. 16: 8) (дослідження І. А. Линниченко 1889 р.).⁶

Описувані артефакти є широко поширеними і у ранніх скіфських могильниках києво-черкаського регіону. Особливо насичені курганні групи в окрузі с. Медвин. Так, Г. Т. Ковпаненко зафіксувала *14 од.* (рис. 16: 1) у парному похованні, у кургані № 3, курганної групи I (Горчаків ліс), ще *11 од.* (рис. 16: 2) – в кургані № 3, курганної групи III (Горчаків ліс).⁷ Там же, під час досліджень Б. М. Левченко у 1984–1985 рр., у кургані № 15 було знайдено *89 од.* намистин (рис. 16: 5). За цих же обставин було зафіксовано підвіски і з *інших мушель* – *3 од.*

¹ Гречко Д. С., Крютченко О. О., Ржевуська С. С. Археологічні дослідження Більського городища у 2017 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2017, 2018. С. 43–45.

² Андриенко В. П. Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка // Донецкий археологический сборник, 1992. Вып. 1. Рис. 1: 13.

³ Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ: ІА НАНУ, 1967. Рис. 42: 6.

⁴ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка. Котельва–Харків: Майдан, 2016. С. 360, 385–386, рис. 69: 35.

⁵ Ильинская В. А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА, 1957. № XXVII. С. 247, рис. 7: 10.

⁶ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного левобережья (курганы Посулья). Киев: Наукова думка, 1968. С. 45, 62.

⁷ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наукова думка, 1981. С. 38–39, рис. 27: 9.

у кургані № 23 (рис. 16: 16–18).¹ *Намисто із мушель* (рис. 16: 6) знайдено також під час досліджень Є. О. Зновсько-Боровського, в кургані № 100 («Могила Тернівка») датування VI ст. до н. е. в окрузі с. Синявка.² Окрім цього, було піднято подібні намистини у похованні № 2 кургану № 447 в окрузі с. Пастирське (рис. 16: 7),³ та у гробниці № 1 кургану Реп'яхувата Могила⁴ (рис. 16: 12). Лісостепова колекція прикрас з мушель щорічно поповнюється завдяки проведенню археологічних досліджень, тож детальний огляд цієї категорії предметів є особливо актуальним.

На території ранньоскіфського лісостепу намистини з мушель каурі зустрічаються переважно у жіночих та дитячих похованнях; фіксація поховального інвентарю *in situ* демонструє, що здебільшого їх використовували як намисто на шию, виконане *а) повністю із мушель* (наприклад, кург. № 1, округа с. Іванковичі (рис. 16: 3) – намисто із 19-ти мушель; кург. № 100 в окрузі с. Синявка (рис. 16: 6) – намисто зі 160 мушель); *б) входити у склад намиста у композиції з іншими намистинами*: скло, бурштин, янтар, паста тощо (наприклад, курган № 3, група III, округа с. Медвин (рис. 16: 2), або кург. № 8, округа с. Мачухи (рис. 16: 15)); *в) виступати окремими підвісками або амулетами*. У цей же час, загалом мушлі каурі з пронизами використовували як прикрасу багатьох елементів одягу, аксесуар та ймовірно, духовний предмет. Намистини з мушель каурі були амулетами, використовувались також як нашивні прикраси на сукню чи головний убір (напр. кург. № 447 в окрузі Пастирське (рис. 16: 7)). На теренах Закавказзя їх також використовували, як підвіски до сукні, головного убору та поясу,⁵ нашивки на

¹ Левченко Б. М., Левченко Н. Б., Гречко Д. С. Курганы раннескифского времени у с. Медвин в Поросье (по материалам раскопок 1984–1985 гг.) // Археологія і давня історія України, 2015. Вип. 2 (15). С. 205, рис. 7: 3–4.

² Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы: В 3-х т. СПб, 1901. Т. 3. С. 83.

³ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев: Наукова думка, 1989. С. 130.

⁴ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ, 1980. С. 35–36.

⁵ Галанина Л. К. Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. Москва: Палеограф, 1997. С. 29.

поховальне сукно, підвіски до браслету, воїнського ножа¹ та прикраси кінської вузди (напр. серед матеріалів кург. № 24 Келермеського могильника).²

Розглядаючи питання символіки, які давні надавали у носіння цих прикрас, можна відмітити їх ймовірні функції. Перша найпростіша – суто декоративна та утилітарна (ці прикраси виглядають візуально привабливими, вони не є складними в обробці, до того ж сам матеріал для виготовлення є доволі поширеним, що може пояснити таку кількісну розповсюдженість). Проте інші функції навпаки, є набагато складнішим питанням у плані інтерпретацій та доказовості. Можливо, для її деталізації варто розглядати значення прикрас з мушель каурі так би мовити «з першоджерела», тобто у кавказьких пам'ятках VIII–VIII ст. до н. е. і раніших. За окремими теоріями, кавказькі підвіски з каурі слугували оберегами від сил зла. Представники кобанської культури (особливо діти) носили їх як амулети, здатні захистити від зурочення.³ З іншого боку, у науці відомо, що на теренах тих земель поширення намистин з мушель каурі не було постійним. Чи було пов'язане це із модою того часу, чи виконували мушлі якісь інші функції вдасться визначити точніше лише після ґрунтовного розгляду динаміки побутування цієї категорії артефактів на територіях Кавказу, Азербайджану, Ірану та ін. за доби раннього заліза.

Ранніші знахідки прикрас із мушель каурі (IX–VIII ст. до н. е.) фіксують у іранських,⁴ азербайджанських⁵ та лурістанських похованнях.⁶ На теренах Закавказзя такі артефакти масово почали з'являтися дещо пізніше (проте не пізн.

¹ Мамонтов В. И. Древнее население левобережья Дона (по материалам курганного могильника Первомайский VII). Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. Рис. 17: 15.

² Bruyako I. V. Seashells and Nomads of the Steppes (Early Scythian Culture and Molluscs of the Cyprea family in Eastern Europe) // *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 2007. № 13. P. 234–235.

³ Козенкова В. И. Материальная основа быта кобанских племен. Западный вариант // САИ, 1998. Вып. В2-5. Т. 5. С. 47.

⁴ Negahban E. Marlik: The complete Excavation Report, 1–2. Philadelphia, 1996. Vol 1. Pl. 75.

⁵ Reese D. Treasures from the Sea. Shells and Shells Ornaments from Hasanlu IVB // *Expedition*, 1989. Vol. 31. P. 80–86.

⁶ Schmidt E. F., van Loon M. N., Curves H. H. The Holmes Expeditions to Luristan. Chicago: The University of Chicago Oriental Institute Publications, 1989. Vol. 108. 609 p.

IX ст. до н. е.), наприклад, у підкурганних похованнях могильника VIII ст. до н. е. археологічного комплексу Мінгячевір зафіксовано десятки намистин.¹ Поширеними вони були і в Урарту, там знаходили цілі намиста з мушель, датовані VII ст. до н. е. (поховання могильника Кармир-Блур).² У період VIII–VII ст. до н. е. нашійні аксесуари з мушель стали широко поширеними на землях Центрального Кавказу, знаходили такі, зокрема, у Тлійському могильнику та могильнику Самтавро, з іншими знахідками яких також відмічались аналогії у лісостепу.

У VIII столітті до н. е. мушлі каурі поширилися на північ від Кавказу в зону розселення племен кобанської культури. Судячи зі знахідок у закритих комплексах, можна припустити, що молюски стали доволі утвердженою частиною повсякденного життя місцевого населення саме у VII столітті до н. е. (відмічено такі предмети у ранньоскіфських похованнях Північного Кавказу – у Келермеському кургані (кург. № 24), у могильнику Новозаведенне-II та ін.), хоча І. В. Бруяко вказує, що коректніше вказувати більш раннє датування часу поширення, з II пол. VIII ст. до н. е., що підтверджують вищеописані знахідки мушель у кавказьких похованнях цього часу.³

Тож, із близькосхідних регіонів через землі півночі Кавказу на терени лісостепу мушлі каурі потрапляють у VII–VI ст. до н. е. Це можна пов'язувати із появою тут ранніх скіфських кочівників, які підтримували тісні контакти із мешканцями Кавказу та Стародавнього Сходу. Проте, в науковому полі існує і інша думка щодо шляхів потрапляння цих артефактів до ранньоскіфського лісостепу – разом із імпортними античними предметами. З одного боку деякі вчені захищають цю тезу аргументами про виявлення античної кераміки майже у всіх пам'ятках, де було знайдено і мушлі каурі (наприклад, курган № 100 в окрузі с. Синявка та кургани близ с. Медвин; кургани некрополя Скоробір, та ін.; детальніше див. розділ

¹ Асланов Г. М., Ваидов Р. М., Ионе Г. И. Древний Мингечаур (Эпоха неолита и бронзы). Баку, 1959. С. 49, 51, 101.

² Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур (III). Ереван: Из-во ИА АН Арм. ССР, 1953. Вып. I. С. 24.

³ Бруяко И. В. Моллюски семейства Сургаеа и памятники раннескифской эпохи в Восточной Европе // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья, 1999. С. 51.

2 даної роботи). Окрім цього, вказують і на те, що всі ранньоскіфські лісостепові місця знахідок розташовані на значній відстані від прибережних районів, та й загалом, можна впевнено констатувати, що торгово-обмінний процес із еллінськими центрами був у ті часи доволі інтенсивний та безперервний.

Проте наразі можна говорити про те, що це твердження не може бути цілком ймовірним. І. В. Бруяко, багаторічний дослідник цієї категорії артефактів, вказує, що велика кількість античного посуду концентрована саме у пам'ятках лісостепоного Подніпров'я, а не в усіх зонах, де фіксуються мушлі (в т. ч. у кримських, трансильванських північнокавказьких арх. пам'ятках). Хоча ніщо, здавалося б, не заважало проникненню мушель до лісостепу через грецькі колонії з пониззя Бугу кін. VII – поч. VI ст. до н. е., ні на острові Березань, ні в Ольвії, ні в Ягорлицькому поселенні мушель такого роду в шарах цього періоду не знайдено. А як відомо, саме із цими центрами лісостеповим населенням велась торгівля у ранньоскіфський час. Найранніші знахідки мушель у грецьких полісах датуються II пол. VI ст. до н. е., та й пам'ятки, де їх було знайдено, розташовані у напрямку саме Північного Кавказу. Окрім цього, можна додати, що у матеріалах Немирівського городища, де зафіксовано доволі репрезентативну колекцію архаїчного античного імпорного посуду, мушель каурі виявлено не було, що також може бути непрямим доказом того, що торгівля між мешканцями лісостепу та давньогрецькими центрами не була причиною появи мушель каурі у ранньоскіфських поселеннях і похованнях. Завдяки аналізу пам'яток півночі Румунії сер. VII ст. до н. е., можна виявити ще один цікавий аргумент на користь кавказьких контактів, а не потрапляння мушель внаслідок античного імпорту. У Трансильванії було виявлено низку ранньоскіфських поховань, із досить великою кількістю мушель каурі, тоді як античного імпорту виявлено не було. До того ж, ні мушель ні античного імпорту не зустрічається у ближчих румунських пам'ятках, залишених представниками інших, не скіфських культур. Така ж ситуація із

культурними шарами пам'яток культури ранніх скіфів-кочівників Векерцуг (територія сучасної Угорщини).¹

Тому наведені вище приклади дозволяють вважати, що теорія скіфської експансії на захід у VII–VI ст. до н. е. має низку підтверджень і є цілком обґрунтованою, у порівнянні з тезою про античний імпорт. Зокрема, І. В. Бруяко припускає, що поява мушель каурі на теренах Румунії та Угорщини також є результатом проникнення в ці частини Карпатського басейну двох різних груп ранньоскіфського населення. А якщо ці знахідки фіксувались у Європі, таким же чином вони проникали і у лісостеп.²

Окрім вищенаведених предметів чисельне місце серед архаїчних знахідок займають і інші артефакти, виготовлені безпосередньо на території лісостепу, ймовірно, із місцевого матеріалу, проте зі стилістикою, натхненою азійською культурою. Наприклад, однією з таких категорій є *кам'яні блюда* (рис. 17), округлоподібної форми без бокових виступів або з одним боковим виступом (у низці випадків спостерігається оздоблення цього виступу виконане у вигляді голови тварини). Вони починають поширюватись територією лісостепу ще з VIII ст. до н. е., внаслідок стилістичного запозичення на завершальному етапі передньоазійських походів скіфів. Виготовлялись такі предмети з пісковика сірого чи світло-сірого кольору, розмір варіюється від 20-45 см (довжина), 15-23 см (ширина) та 2-4 см (висота). Знахідки першої групи датуються кін. VII – поч. VI ст. до н. е. (найпізніші артефакти цієї групи датуються сер. – II пол. VI ст. до н. е.), другої: поч. / I чв. VI ст. до н. е.; третьої: сер. – II пол. VI ст. до н. е.³

Ця категорія знахідок довгий час привертала увагу дослідників-археологів. У XX ст. науковими студіями з вивчень кам'яних блюд опікувались В. Г. Петренко,

¹ Bruyako I. V. Seashells and Nomads of the Steppes (Early Scythian Culture and Molluscs of the Cyprea family in Eastern Europe) // *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 2007. № 13. P. 232.

² Bruyako I. V. Seashells and Nomads of the Steppes... P. 233.

³ Махортых С. В. Каменные блюда VII–VI вв. до н. э. из скифских памятников Лесостепного Поднепровья // *Маргулановские чтения* – 2019, 2019. С. 356.

В. Є. Маслов, В. А. Іллінська, Л. К. Галаніна та ін. На сучасному етапі ці предмети ґрунтовно вивчають С. В. Махортих, І. Б. Шрамко, С. А. Скорий та ін. Під час багаторічних досліджень С. В. Махортих систематизував та типізував цю категорію артефактів (група 1 – блюда без виступів; група 2 – блюда з виступами по боках; група 3 – блюда, що мають по два виступи з обох сторін, датується пізнішим часом). Так, за підсумками вченого можна сказати, що більшість лісостепових пам'яток, де було зафіксовано кам'яні блюда є похованнями, переважно індивідуальними (проте зустрічаються і випадки у парних чи колективних захороненнях). Розташовувались вони біля голови, а рідше – біля ніг похованого. Спільним для багатьох пам'яток із блюдами інвентарем часто є шматочки фарби, глиняний посуд, прикраси з намистин, дзеркала, ножі, зооморфні псалії.¹

Серед лісостепових пам'яток колекція таких кам'яних блюд є доволі чисельною, наразі можна підраувати бл. 30 екземплярів скіфського часу. У матеріалах *сіверськодонецького регіону* їх було зафіксовано у похованні № 1 кургану № 1 округи с. Куп'єваха (рис. 17: 8), також серед артефактів поховання кург. № 1 Караванської групи Люботинського могильника (рис. 17: 1). Серед пам'яток *ворсклинського регіону* подібні речі фіксувались у курганах мог. Скоробір, а на теренах *посульського регіону* блюда було знайдено у кургані № 2 (1886 р.), в окрузі с. Оксютинці (рис. 17: 3), в кургані № 2 в окрузі с. Герасимівка (рис. 17: 5), та в кургані № 5 округи с. Попівка (рис. 17: 7). У києво-черкаському регіоні було піднято такі предмети під час досліджень поховань кургану Переп'ятиха (рис. 17: 2), в похованні № 2 Реп'яхуватої Могили, у кургані близ с. Флярківка, поховання № 1 кургану № 4 в окрузі с. Гладківщина (рис. 17: 4), кургану № 100 в окрузі с. Синявка (рис. 17: 6) та ін.² А серед аналогій виокремлюються предмети давньосхідних пам'яток – напр. блюдо типу 1 за

¹ Махортых С. В. Каменные блюда... С. 346–359.

² Махортых С. В. Каменные блюда VII–VI вв. до н. э. из скифских памятников Лесостепного Поднепровья // Маргулановские чтения – 2019, 2019. С. 349, 351, 353–354, 357.

С. В. Махортих у похованні № 6 кургану № 5 могильника «Український – 1» (Прикубання) (рис. 7: 10), також серед артефактів Північного Іраку, Ніневії, матеріалів асирійських поселень.

Загалом у науковому колі побутує теза про ритуальне призначення цієї категорії артефактів, їх могли використовувати, як вітварі. Іншою тезою є суто утилітарна функція – В. А. Іллінська, зокрема, зазначає, що присутність таких речей у жіночих похованнях, а також залишки шматочків фарби на деяких із блюд можуть свідчити про те, що їх могли використовувати як своєрідні туалетні столики для зручності нанесення косметики.¹ Для більш обґрунтованої інтерпретації потрібні проведення подальших досліджень цієї групи артефактів.

Тож, узагальнюючи можна сказати, що артефакти малоазійського та передньоазійського походження, а також речі, що наслідують близькосхідні стилістики є важливою групою джерел для вивчення міжкультурних контактів та взаємозв'язків населення лісостепової Скіфії VII–VI ст. до н. е., адже саме такі предмети можуть бути маркерами військово-політичних та культурних процесів у добу раннього заліза.

Під час роботи над даною роботою було проаналізовано такі категорії предметів ранньоскіфського часу із ознаками малоазійського та передньоазійського походження, як зброя (зокрема, мечі та кинджали «келермеського» типу, жезли), посуд (виняткові для лісостепу мідні тонкостінні казани, також срібний ритон, бронзові блюда), прикраси (краплеподібні підвіски, конічні намистини-розетки, намистини з мушель каурі) а також предмети туалету або ймовірного культового призначення (кам'яні блюда). Аналіз та детальна систематизація інших категорій предметів із азійським впливом заплановані авторкою у перспективі подальших наукових студій вже за час аспірантської підготовки.

¹ Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). Киев: Наукова думка, 1968. С. 151.

Огляд пам'яток показав, що існує певна нерівномірність локалізації артефактів, найбільше їх концентрується у ворсклинському, сіверськодонецькому та києво-черкаському регіонах, до того ж, найбільш інформативними у даному випадку є пам'ятки, де було зафіксовано одразу кілька категорій знахідок: напр. інвентарні комплекси жіночих поховань у некрополі Скоробір, воїнське поховання у кургані близ с. Куп'єваха Люботинського могильника (де було знайдено срібний ритон, зброю, жезл нетипової для лісостепу форми, та бронзове блюдо), також елітні поховання Реп'яхуватої Могили, курганів в окрузі с. Медвин та ін.

Аналізуючи вищенаведену вибірку предметів в контексті питання походження, то можна виявити дві тенденції – першою є наявність на території лісостепу безпосередньо імпортованих предметів, що були виготовлені на замовлення скіфів, або ж були військовими трофеями кочівників, які повертались із передньоазійських походів у ранньоскіфський час. Такими предметами може бути срібний ритон та бронзове блюдо з округи Люботина, мідні тонкостінні казани, знайдені на теренах Більського городища, також у похованнях кургану Реп'яхувата Могила близ с. Матусів та кургану біля с. Круглик. До цієї ж групи можна віднести, ймовірно, і золоту підвіску з Більського археологічного комплексу, точна аналогія якій простежується у елементі головного убору, який був знайдений у одному з поховань Келермеського могильника. Привезеними прикрасами також можуть бути біконічні намистини-роzetки, хімічний склад деяких екземплярів підтверджує тезу про виготовлення в одному виробничому центрі, до того ж, майже з одного матеріалу. Сюди ж можна віднести і мушлі каури. До другої ж групи, входять речі, ймовірно, місцевого виробництва з чітко вираженою азійською стилістичною компонентою. До цієї групи можна віднести репрезентативну добірку лісостепових мечів та кинджалів «келермеського» типу (які, ймовірно, виготовлялися у місцевих ливарнях за кавказьким зразком або наслідували форму) та кам'яні блюда, вироблені з місцевого пісковика під впливом азійських традицій. Кавказький та урартський вплив простежується і у низці інших, напрочуд цікавих груп предметів

і окремих екземплярів. Наприклад, подальшого детального аналізу потребує наприклад, цільнозалізний ніж із зооморфним навершям, знайдений у кургані Караванської групи Люботинського могильника, що має аналогії серед артефактів кобанської культури, кістяна заколка (?) звідти ж, із відчутно асирійським впливом стилістики виготовлення і аналогіями у могильниках Кармир-Блур, Самтавро, та ін. Серед цілих категорій старожитностей цікавими є вироби із зображеннями тварин та загалом ранні екземпляри скіфського «звіриного стилю», вироби з кістки, дзеркала, цвяхоподібні сережки тощо, проте розгляд цих предметів потребує окремого масштабного дослідження.

Щодо аналізу кількості можна встановити, що сама добірка лісостепових знахідок, пов'язуваних із теренами Кавказу, Урарту та інших східних регіонів є доволі широкою та різноманітною, що може свідчити про панування інтенсивних контактів зі сходом. Беззаперечно, предмети місцевого виробництва із запозиченою традицією становлять більшість зібрання, вони широко фіксуються як у поселеннях так і у похованнях лівобережного та центрального лісостепу. А статусні предмети представлені одиничними екземплярами (зокрема з елітних кургани Люботина, Скоробору, Реп'яхуватої Могили, Синявки). Вони можуть інтерпретуватись, як маркери високого соціального статусу та свідчити про зв'язок померлих із кочівницькими походами (напр. чоловічі поховання із мечами та кинджалами «келермеського» типу).

Важливою тезою щодо розповсюдження вищеописаних категорій предметів є визнання скіфських походів до Передньої Азії та Закавказзя (VII–VI ст. до н. е.) визначальним фактором міжкультурних зв'язків, внаслідок яких кочове населення лісостепу вступило у взаємодію з осілими цивілізаціями Ассирії, Мідії, Урарту тощо. Це фіксується у писемних джерелах, а також чітко простежується за аналізу матеріальних джерел. А концентрація імпортованих матеріалів у елітних комплексах дозволяє розглядати лісостепові землі як осередок проживання східних мігрантів, які через ці території пізніше просувались далі на захід, до Карпатського басейну.

Про закріплення кочових племен у лісостепу свідчить також висока поширеність предметів із східною стилістикою, які виготовлялись тут, та з місцевого матеріалу. Питання наслідування тим чи іншим сакральним, релігійним, духовним звичаям остаточно судити поки що важко.

Основними проблемами вивчення цього питання залишаються дискусії щодо шляхів, обставин та умов потрапляння близькосхідних артефактів та побутування їх імітацій на теренах лісостепу. Окрім цього, детального огляду, систематизації та підрахунків потребують окремі категорії вищеописаних предметів.

3.2. Предмети центральноєвропейського походження як показник західного вектору впливу на населення лісостепу у ранньоскіфський час

Гальштатська культура існувала в межах Західної та Центральної Європи в період пізньої бронзової доби та доби раннього заліза. Назва походить від відомого могильника поблизу міста Гальштат, що в Австрії, де було знайдено понад 1300 могильників. В різні часові проміжки гальштатська культура була поширена на територіях сучасних Чехії, Словаччини, Австрії та Албанії (панування племен давніх іллірійців), Німеччини, Франції (панування кельтських племен) та Румунії, Болгарії, західних регіонів України (панування фракійських народів).¹

Визначення хронології гальштатської культури було доволі дискусійним питанням. Перші гіпотези щодо датування висловив шведський історик Г. Гільдебранд в 1874 р.: він визначив два основних періоди залізної доби в Європі: *гальштатський* (рання залізна доба) та *латенський* (пізня залізна доба). Далі, в 1881 році, німецький археолог О. Тішлер додав два розподіли гальштатського періоду – на період С, для якого характерними були знахідки мечів, та період D – який характеризувався поширенням кинжалів. В 1965 році німецький археолог П. Райнеке створив хронологію, яка стала ґрунтом для подальших вивчень. У

¹ Cartwright M. Hallstatt Culture. World History encyclopedia, 2021. https://www.worldhistory.org/Hallstatt_Culture/. Дата звернення: 03.11.2025

2001 р. С. Рейкофф та Й. Біел вивели остаточну хронологію культури, на основі даних Райнеке.¹ Саме цією хронологією і послуговуються сучасні вчені (нижче представлена повна хронологія, проте, в даній дипломній роботі розглядається лише періоди Ha-C та Ha-D):

- *Hallstatt (Ha) A/B*: культура полів поховальних урн (VIII ст. до н. е., 1200-800 pp. до н. е.);
- *Hallstatt (Ha) C*: рання гальштатська культура (VIII-VII ст. до н. е., 800-650 pp. до н. е.);
- *Hallstatt (Ha) D*: пізня гальштатська культура (VII-V ст. до н. е., 650-475 pp. до н. е.);
- *La Tène (Lt) A/B*: рання латенська культура (V-III ст. до н. е., 475-275 pp. до н. е.);
- *La Tène (Lt) C*: середня латенська культура (III-II ст. до н. е., 275-150 pp. до н. е.);
- *La Tène (Lt) D*: пізня латенська культура (II-I ст. до н. е., 150-25/15 pp. до н. е.).²

У ранньоскіфських поселенських культурних шарах лісостепу фіксуються предмети VIII ст. до н. е. із чітко простежуваною західною стилістикою виробництва, що засвідчує вплив нескіфського землеробського населення, носіїв традицій гальштатських культур карпато-дунайського регіону на племена лісостепу. Гальштатське культурне коло у даному контексті включає східний (культурні групи південно-східного Альпійського регіону, а також «гальштатизовані» культурні групи карпато-дунайського регіону) та західний регіони. Це культурне коло мало безпосередній вплив на регіони Східного

¹ Arnold B. Gender, Temporalities, and Periodization in Early Iron Age West-Central Europe // *Social Science History*, 2012. № 36:1 (Spring 2012). P. 89.

² Rieckhof S., J. Biel J. Die Kelten in Deutschland // *Zeitschrift für celtische Philologie*, 2004. Vol. 54, Iss. 1. P. 245–247.

Прикарпаття та регіону басейнів річок Дністра-Дніпра. Внаслідок міграцій та культурних контактів у цій зоні поширилися гальштатський імпорт та деякі ідеї.¹

Зброя

Бронзовий меч із язикоподібним руків'ям типу «Griffzungenschwert» (рис. 18). Має листоподібне руків'я (накладки не збереглися), розмір предмета: довжина – 53 см, довжина клинку – 45 см, ширина – 3–3,4 см, довжина руків'я з перехрестям – 8 см, ширина руків'я – 2,5 см. Випадкова знахідка на теренах городища, піднята у 1962 році місцевим школярем. Місце зберігання – фонди Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, інв. № А 2017.²

Щодо питання датування даного артефакту – ще з моменту його виявлення у науковому колі тривають дискусії. Г. Т. Ковпаненко вказувала, що прямих аналогій серед лісостепових матеріалів предмет не мав, найближчі по стилістиці виконання предмети зустрічались на теренах києво-черкаського регіону (випадкова знахідка в окрузі с. Завадівка Вінницької області)³ та серед інвентарю Райгородського скарбу зрубної культури на Луганщині.⁴ А найбільш близькою аналогією до даного меча на європейських територіях вчена вважала меч зі скарбу в окрузі с. Хіда (Румунія),⁵ що належить до хронологічного горизонту На-В2 (IX ст. до н. е.). Ю. М. Малєєв інтерпретує цю знахідку як центральноєвропейський імпорт, та вказує, що артефакт міг потрапити на городище з першою хвилею мігрантів і, ймовірно, вже тоді був рідкісним. Окрім цього, дослідник навів ширше коло аналогій серед матеріалів Верхнього Подністров'я хронологічного горизонту На-А – в округах сел Баличі, Бурканів, Комарники, Товмачик.⁶ Сучасні дослідження вказують на більш пізні

¹ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // *Śląskie sprawozdania archeologiczne*, 2021. № 63. P.123–148.

² Ковпаненко Г. Т. Бронзовий меч с Бельского городища // *СА*, 1973. № 4. С. 248.

³ Ковпаненко Г. Т. Бронзовий меч ... С. 249.

⁴ Цимиданов В. В. Клады эпохи поздней бронзы юга восточной Европы как «тексты» // *Донецький археологічний збірник*, 2018. № 21. С. 34.

⁵ Holste F. *Hortfunde Südosteuropas*. Marburg, 1951. Taf. 49: 1.

⁶ Малєєв Ю. М. Гальштатський меч з басейну Ворскли // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. Частина друга: Археологія Полтавщини, 1991. С. 59–60.

датування та приналежність даного артефакту до горизонту На-А (IX–VIII ст. до н. е.). Оскільки цей предмет не має археологічного контексту і ймовірно, належить до іншої археологічної епохи, не виключене його потрапляння на терни лісостепу ще до появи мігрантів із правого берега Дніпра. У цьому випадку його можна пов'язувати або з племенами бондарихинської культури, які займали територію на схід від Дніпра наприкінці доби бронзи, або ж він був принесений внаслідок кочівницьких рухів.¹

Предмети побутового вжитку

До виняткових артефактів можна віднести невелику добірку *залізних пінцетів* (рис. 19). Два екземпляри було знайдено в культурному шарі зольника № 10 (рис. 19: 1) та № 5 (рис. 19: 2) Західного укріплення Більського городища. Попри широке поширення таких предметів у центральній Європі,² на теренах лісостепу вони поки що знайдені лише у матеріалах вищезгаданого укріпленого поселення.

Залізні ножі та топори (рис. 20). Ранні прототипи були знайдені на теренах Правобережжя, також у пам'ятках Подністров'я; походження стало ототожнюють із карпато-дунайським вектором взаємозв'язків населення лісостепу ранньоскіфського часу. Широко відомі такі вироби у києво-черкаському (пос. Жаботин, рис. 20: 12–17), посульському (кург. Старша Могила, ворсклинському (Більський археологічний комплекс, I пол. VI ст. до н. е., бл. 13-ти екземплярів, рис. 20: 3–11) регіонах, а також на заході – у матеріалах пам'яток східно- та західноподільської груп простежується доволі широке побутування таких предметів. І. Б. Шрамко констатує, що наявна в даний час інформація про кількість плоских знарядь, знайдених на території лісостепової Скіфії, дозволяє стверджувати, що лише невелика їх частина виявлена під час польових археологічних досліджень. Досить часто такі предмети належать до випадкових

¹ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // Śląskie sprawozdania archeologiczne, 2021. № 63. P. 126.

² Gedl M. Die Toilettegeräte in Polen // Prähistorische Bronzefunde XV/1, 1988. Taf. 5; 27.

знахідок, але мають прив'язку до конкретної археологічної пам'ятки і зберігаються в музейних колекціях. Проте, на жаль, значна їх кількість знайдена в результаті несанкціонованого пошуку предметів старовини, що значно скорочує загальну джерельну базу.¹

Щодо поширення поза лісостепом можна говорити, що кілька таких прототипів було виявлено у захороненнях представників культури Козія–Сахарна, в їх курганах раннього гальштатського періоду в окрузі с. Сахарна (Молдова) (рис. 20: 1–2): залізний ніж розмірами 13,5 x 2 см (курган III), та подібний залізний ніж із розмірами 12,4 x 2,6 см (курган VIII). М. Т. Кашуба та Н. В. Гольцева, які вперше опублікували результати молдовських досліджень, впевнено ствердили приналежність цих ножів та інших знахідок до ранньогальштатського періоду.² Також аналогічними є і жаботинські ножі (рис. 20: 12–17). Ножі такої форми були широко поширеними на території Австрії (Гальштатський могильник), Румунії (мог. Ferigile), Болгарії (мог. Ravna, мог. Dobrina), а згодом і на територіях лісостепу.³

Прикраси

Одним зі свідчень контактів з Гальштатським культурним колом є наявність у лісостепових матеріалах прикрас із західною стилістикою. Наприклад, подекуди на пам'ятках зустрічаються *бронзові шпильки М-подібної форми* (рис. 21). Вони відносяться до типу 23 за В. Г. Петренко. Поза межами лісостепу цей тип має назву «Doppelnadeln».⁴ Шпильки мають фігурний вигин верхньої частини; зазвичай виготовлені з бронзи. Довжина – 6-13 см, в середньому – 10-11 см.

¹ Шрамко І. Б. Про один вид залізних знарядь Більського городища // Іллінська Варвара Андріївна – видатна дослідниця Скіфії, 2020. С. 83.

² Кашуба М. Т., Гольцева Н. В. Сахарнянский могильник I (Цыглей) // СА, 1991. № 1. С. 197–209.

³ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // Śląskie sprawozdania archeologiczne, 2021. № 63. Р. 131.

⁴ Петренко В. Г. Украшения Скифии VII–III вв. до н. э. // САИ. Москва: Наука, 1978. Вып. Д 4-5. С. 19.

Більшість таких старожитностей походять з Правобережжя, одиничні екземпляри зустрічаються у ворсклинському регіоні (Більське городище). Всього зафіксовано більше 15 одиниць шпильок такої форми, проте до архаїчних відносяться одиниці. Знайдені були такі предмети серед матеріалів *поховання* в окрузі с. Макіївка (кург. № 4) (рис. 21: 6); серед *поселень* шпильки фіксуються в окрузі с. Грищенці (житло № 1) (рис. 21: 7–8, 10), пос. Лубенці (рис. 21: 2), один екземпляр, як і вказувалось вище, походить з теренів Більського городища. Кількома артефактами представлені випадкові знахідки, що передані для подальших досліджень родиною Ханенків (з Київщини), предмети з колекції О. Ф. Зноско-Боровського (артефакти з місцевості Канівський уїзд). Підйомний матеріал цієї категорії також представлений виробами з пам'яток округи с. Пекарі (рис. 21: 9, 12), с. Воробіївка (рис. 21: 1), також з місцевості Княжа гора (рис. 21: 11) тощо.¹

Можна припустити, що такі вироби з'явилися на Балканах приблизно в сер. VI ст. до н. е., а звідти потрапили до Північного Причорномор'я та Малої Азії.² Не виключається можливість їхнього виготовлення на території Дніпровського Правобережжя, звідки походить досить представницька серія знахідок. Також ймовірна теза і про поширення їх разом з грецьким імпортом у сер. VI ст. до н. е. з Березані, де також фіксуються подібні предмети.³

Поки що єдиним екземпляром серед матеріалів ранньоскіфського лісостепу є *трапецієподібна підвіска з бронзи, оздоблена нуансонним орнаментом* (рис. 22: 1) кін. VII – I пол. VI ст. до н. е., знайдена у зольнику № 10 Західного укріплення БГ.⁴ Такий декоративний елемент був досить популярним у Європі, чимало зафіксовано

¹ Петренко В. Г. Укращения Скифии... С. 85.

² Носова Л. В. Импорт изделий или «импорт» традиции (в связи с новыми находками «иллирийских булавок» в Северо-Западном Причерноморье) // Матеріали з археології Північного Причорномор'я, 2009. С. 112–113, рис. 4.

³ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // Śląskie sprawozdania archeologiczne, 2021. № 63. P. 128.

⁴ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement... P. 127.

у знаменитих австрійських Гальштатських курганах, знали такі вироби і представники чорноліської культури.

Серед підвісок подібну із європейськими зразками стилістику мають і *підвіска у формі подвійної сокири-лабриса* (рис. 22: 2). Серед лісостепових пам'яток одну таку (із кістки) знайшли у садибі I чв. VI ст. до н. е. Західного укріплення БГ, і ще одну (із заліза) – у гробниці № 1 Реп'яхуватої Могили.¹ Проте, масово поширені такі предмети на Балканах,² там їх ототожнюють із категорією культових предметів, ймовірно, їх могли використовувати у якості амулетів чи оберегів. Така річ могла опинитися в іншородному культурному середовищі лише разом із носієм свого культурного кола.

Цікавою категорією скіфських прикрас є *бронзові перстні* зі спіральюно зігнутими кінцями у вигляді змійки VII – VI ст. до н. е. Такий тип прикрас був поширеним у європейській частині лужицької та гальштатської культур; фіксуються переважно разом із архаїчним інвентарем.³

Таким чином наведені вище категорії характерних для лісостепу предметів та виняткових старожитностей засвідчують центрально- та західноєвропейський вектор впливу на кочові угруповання, частина з яких посувалася через лісостепові землі далі на захід, а частина – залишались та закріплювались. Предмети ранньоскіфського комплексу починають відкладатися у культурних шарах поселень, заселених осілим нескіфським землеробським населенням, яке представляє традиції, пов'язані з впливом гальштатських культур карпато-дунайського регіону. Найранніші впливи простежуються ще з початку VIII ст. до н. е. – тоді у Середньому Подністров'ї постало Жаботинське поселення, куди

¹ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ, 1980. Рис. 4: 2.

² Kilian-Dirlmeier I. Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit // Prähistorische Bronzefunde XI/2, 1997. Taf. 92–95, 106.

³ Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи», 1996. С. 80.

внаслідок міграції заселились носії басарабської культури.¹ Потужний вплив середньогальштатських та східнокарпатських культур тут виражений у характерних особливостях оздоблення кераміки (орнамент у вигляді «мальтійського хреста», спіральний та радіальний орнаменти, заштриховані трикутники та ін.), а також у низці предметів сакрального значення (особливі орнаментовані жертovníки, глиняні вівтарі зі спіральними візерунками, які демонструють вплив гальштатських культур на рівні традицій, ідей та культових практик).

У II пол. VIII ст. до н. е. мігранти з правого берега Дніпра (ймовірно, з Жаботинського регіону) засновують десятки поселень на лівобережжі, постає, зокрема і Більське городище, яке за визначенням М. Т. Кашуби входить до числа поселень, що перебували у зоні впливу гальштатських культур.² Вплив гальштатських культур та інших культурних угруповань виражений насамперед у керамічному комплексі, рідкісних формах ритуальних посудин, типах глиняних вівтарів, знайдених у шарах кін. VIII–VII ст. до н. е. Західного укріплення Більського городища.³

У кін. VII–VI ст. до н. е. простежується помітний вплив східногальштатських культур, особливо з теренів південно-східного альпійського регіону. Саме цей вплив визначив поширення на теренах лівобережного лісостепу рідкісних типів металевих та кістяних прикрас (підвіски). Булавки М-подібної форми є наслідком зв'язків з балканськими народами. Дослідження останніх десятиліть вказують на доволі цікаві вектори зв'язків населення східно- та західноподільського регіону – першим з них визначають лісостепове лівобережжя (особливо яскраво

¹ Кашуба М. Т. Заметки о формировании среднегальштатской культуры Басарабь-Шолдэнешть в Днестро-Прутском междуречье // *Stratum Plus*, 2000. № 3. С. 140–147.

² Кашуба М. Т. О гальштатте и Гальштатте в Северном Причерноморье – современное состояние исследований // *Археологические вести*, 2012. № 18. С. 246–247.

³ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // *Śląskie sprawozdania archeologiczne*, 2021. № 63. Р. 128.

демонструються ці впливи у посульському регіоні), а другим – Кубань та Центральне Передкавказзя.¹

3.3. Огляд інших категорій імпортованих артефактів

Окрім лісостепових артефактів немісцевого виробництва того чи іншого з трьох загальновідомих джерел поширення, є низка дискусійних, або важких для інтерпретації категорій артефактів. Окрім цього, на теренах лісостепу, хоч і не великою колекцією, проте представлені і предмети зовсім нетипового походження (от-як Єгипет, наприклад), що також поширились внаслідок міграційних процесів доби раннього заліза. У роботі розглядаються окремі категорії таких предметів.

Намистини з «єгипетського фаянсу». Довгий час дискусійним було питання походження намистин з т. з. «єгипетського фаянсу». Такі екземпляри часто зустрічаються у матеріалах лісостепових та передньокавказьких комплексів. Серед лісостепу вони простежуються в першу чергу у пам'ятках сіверськодонецького (кургани Старомерчанського (№ 2) та Пісочинського (№ 31) могильників)², ворсклинського (кургани № 2/1965, № 1/2014, № 1/2016 та ін. некрополя Скоробір, терени Більського городища та округи тощо)³, києво-черкаського регіонів, в інших локалізаціях їх значно менше. Зачасту зустрічаються у жіночих і дитячих похованнях. Дуже цікавим є поховання собаки, на шийі якої було зафіксовано намисто з «фаянсових» намистин (рис. 23), зафіксоване на дні житла II пол. VII ст. до н. е.⁴ Відомо, що собаки відігравали важливу роль серед жертвних тварин як у

¹ Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. С. 415.

² Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). Киев: ИА НАНУ, 2000. С. 107.

³ Shramko I. Tarasenko M. Egyptian imports of 6th century BC in the materials of Forest-Steppe Scythia. // Сходознавство, 2022. № 89. С. 141–142.

⁴ Shramko I. Dog in the cult practice inhabitants Bilsk hillfort of Early Iron Age // International Symposium on Funerary Anthropology «Homines, Funera, Astra» (fifth edition). Death and Animals from Prehistory to Middle Ages, 2015. P. 46–47.

лісостепових варварів так і на теренах Близького Сходу, проте подібне поховання зафіксовано на територіях лісостепу вперше.

Хімічні дослідження за сприяння Т. В. Рябкової допомогли встановити не лише місце походження цих артефактів, а й визначити склад їх матеріалу та інтерпретувати спосіб виробництва.¹ Таким чином, ключовим елементом «давніх фаянсів» є кремнезем, а спосіб виготовлення був приблизно таким – спочатку одрібнений кварц просочувався сумішшю соди та солі, далі з цього матеріалу виготовляли намистини, виробам надавали тієї чи іншої форми, вкривали глазур'ю (яка складалась зі зволоженої порошкоподібної маси золи або дрібного кварцу із содою) та обпалювали. Для виготовлення використовували природні матеріали – природну соду та сіль, рослинну золу тощо, а для фарбування застосовували домішки мідної руди вторинного використання або бронзи. Під час обпалювання сольова (чи содова) суміш з'єднувались із кремнеземом, та формували склоподібну форму.²

У науковому колі довгий час побутували різні дискусії з приводу місця виробництва та загалом поширення цих артефактів. Серед теорій – ототожнення потрапляння на терени лісостепу «фаянсових» намистин разом із античним імпортом, або ототожнення із єгипетськими центрами виробництва через схожість у технології виробництва. Проте, детальні дослідження та хімічні аналізи допомогли встановити, що центрами виробництва та поширення таких прикрас є саме території Близького Сходу – ймовірно, у Месопотамії, закавказьких поселеннях, Фінікії.³ У заперечення тези про античний імпорт можна сказати, що у архайчних грецьких поселеннях таких намистин зафіксовано не було. Вони починають поширюватись цими землями вже у пізніший час. Також на території

¹ Рябкова Т. В. К вопросу о скифских бусах в Тейшебании // Археологический альманах, 2010. № 21. С. 181.

² Галибин В. А. Состав стекла как археологический источник. СПб: Петербургское востоковедение, 2001. С. 22, 32.

³ Островерхов А. С. Древние «фаянсы» в памятниках эпохи бронзы – начала железа в Восточной Европе (III – первая половина I тыс. до Р. Х.) // Stratum Plus. Парадигмы факторов, 2005. № 2. С.171–203.

Закавказзя було зафіксовано майстерню зі скловиробництва VIII ст. до н. е., що також може дозволити розглядати ці землі, як центр поширення.

Тому, найімовірнішим місцем виготовлення та витоком поширення фаянсових «єгипетських» намистин є саме передьозійські центри. Проте, для остаточного вирішення цього й досі дискусійного питання потрібні подальші вивчення із застосуванням хімічних методів.

Окрім намистин, із «єгипетського» фаянсу виготовляли у скіфський час і інші прикраси – наприклад, амулети, підвіски. Фаянсові сережки почали поширюватись лісостепом значно пізніше, з IV ст. до н. е. (напр. сережки з «єгипетського» фаянсу у Пісочинському курганному могильнику) (рис. 24).¹

Окремої уваги заслуговує така категорія предметів, як безпосередньо єгипетський імпорт, що представлений на теренах лісостепу зовсім невеликою, проте вельми цікавою добіркою. Локалізуються ці артефакти у некрополях сіверськодонецької (Люботинське городище) та ворсклинської (некрополь Скоробір, Більський археологічний комплекс) групах.

Курган № 24/1975, некрополь Скоробір, I пол. VI ст. до н. е. Камера у вигляді простої ями із перекриттям; поховання пограбоване у давнину. Більшість артефактів свідчать про, ймовірно жіноче захоронення. Серед поховального інвентарю – глиняний горщик місцевого виробництва, прясельце, різноманітні намистини (більше 500 екз.), миска з глини, грибоподібна скронева сережка. Зафіксовані і фрагменти військового спорядження, що можуть свідчити про парне поховання. Деякі з намистин – біконічні намистини-розетки, що описувались вище (див. підрозділ 3.1. даної роботи). Було піднято *два фрагменти фаянсових амулетів типу «Око Гора»* (рис. 25: 1, 3). Ці предмети виготовлені з білого фаянсу, у деяких

¹ Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ: ІА НАН України, 2010. С. 86.

часинах виробів залишилось глазурове покриття синьо-зеленого кольору. Дещо різняться у розмірі.¹

Дослідники ототожнюють походження цих знахідок безпосередньо із Нижнім Єгиптом, де подібна стилістика амулетів та символ «Ока Гора» як уславлення єгипетського бога Ра та культу сонця, була доволі розповсюдженою. На території лісостепу це перша знахідка, проте у степових комплексах є невелика низка предметів пізнішого датування (фіксованих у пам'ятках Херсонщини, Миколаївщини та Запоріжжя).² Подібні, проте також більш пізні предмети фіксувались у кочівницьких захороненнях на сході, зокрема на теренах Уралу (пох. № 2, кург. № 1 Філіпповського могильника датування IV ст. до н. е.; що показово, також в жіночому похованні). В західних регіонах подібні старожитності ще більш нечисленні, наразі відомо лише про один подібний артефакт – фаянсовий амулет в похованні VI ст. до н. е. близ міста Констанца, що в Румунії.³

Курган № 1/2019, некрополь Скоробір, II чв. – сер. VI ст. до н. е. Курган 1/2019 майже не простежувався на горизонті, досліджуване поховання не мало ознак грабунку в давнину, тому всі знахідки були *in situ*. В похованні було виявлено кісткові залишки жінки молодого віку, скелет лежав на боці, головою на захід. В районі черепу було знайдено золоті пластини та сережки. Також було знайдено бронзове дзеркало із залізною ручкою, залізну шпильку (булавку), бронзовий браслет, фрагменти намиста. Поруч із намистинами з янтарю та карнеолу були знайдені також *сферична намистина із єгипетського фаянсу й оберег у вигляді скарабею*. Окрім цього, в похованні виявлено фрагменти корчаги, кістяка тварини

¹ Shramko I. Tarasenko M. Egyptian imports of 6th century BC in the materials of Forest-Steppe Scythia. // Сходознавство, 2022. № 89. С. 147.

² Shramko I., Tarasenko M. Egyptian Imports of 6th Century BC in the Materials of Forest-Steppe Scythia // Сходознавство : The oriental studies, № 89. Київ, НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2022. С. 157.

³ Аникеева О. В., Яблонский Л. Т. Амулеты «Глаз Хора» из курганов ранних кочевников на Южном Урале // Вестник ВолГУ. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2018. №3. С. 63-81. С. 67.

(козла), предмети військового спорядження, уламки ліпного посуду місцевого виробництва.¹

У цьому похованні були виявлені напрочуд цікаві старожитності:

- *Куляста фаянсова намистина* (рис. 25: 4). Поверхня шорстка, світло-блакитного кольору. Виготовлена з композитного матеріалу, що широко використовувався у Стародавньому Єгипті для імітації напівдорогоцінного каміння. Була знайдена окремо від інших намистин, в районі грудей померлої. Точних аналогій до неї ще не знайдено, оскільки в більшості публікацій відсутні кольорові фотографії, які передають текстуру предмета. Віддалено схожі предмети вказаної хронології було знайдено в кургані Реп'яхувата Могила,² а також у кургані кін. VII – VI ст. до н. е. близ с. Гладківщина.³ Дослідники цих матеріалів, І. Б. Шрамко, С. А. Задніков та М. О. Тарасенко, датують намистину кінця VII – початку VI ст. до н. е., а місцем походження вважають Нижній Єгипет.⁴
- *Амулет у вигляді скарабея із отвором для пронизування* (рис. 25: 2). Має овальну форму, розмір: 1,3 x 0,9 см; висота підвіски – 0,7 см. Фіксуються сліди покриття глазурі синього кольору, яким у давнину, ймовірно був покритий весь виріб. На реверсі зображені два єгипетські ієрогліфи (скорпіон і кобра в овальній коймі, а на аверсі – скарабей). За даними археологів цей артефакт також датується кінця VII – початку VI ст. до н. е., ймовірне місце походження – Нижній Єгипет.⁵

¹ Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження некрополю Скоробір в 2019 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2019. Київ-Котельва: ЦП НАН України та УТОПІК, 2020. 338 с. С. 5-13.

² Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ, 1980. С. 37.

³ Григорьев В. П., Скорый С. А. Курганы у села Гладковщина – памятники эпохи скифской архаики в Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи // Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae, Profil-Archeo, 2012. Р. 456.

⁴ Shramko I. Tarasenko M. Egyptian imports of 6th century BC in the materials of Forest-Steppe Scythia. // Сходознавство, 2022. № 89. С. 149.

⁵ Shramko I., Tarasenko M. Egyptian Imports... С. 143.

У добу раннього залізного віку матеріали із зображенням скарабея вчені пов'язують із давніми античними центрами – Ольвією, Березанню, Тірою, Херсонесом, Пантікапеем та ін. Там подібні предмети могли слугувати амулетами-оберегами. Ольвійські скарабеї, як і березанські, є продуктом Навкратісу, майстерні якого виробляли об'єкти 600–525 рр. до н. е. Здебільшого такі амулети були знайдені в похованнях дітей (дівчат) та жінок, що можна ототожнювати з певними традиціями або ж ритуально-релігійним аспектом. Предмети із зображенням скарабея фіксуються на території лісостепу, проте пізніше, починаючи з V ст. до н. е. Це ще раз свідчить про те, що більські знахідки кін. VII – поч. VI ст. є безпрецедентними.

Люботинське городище, розкоп № 22/1964, кін. VI – поч. V ст. до н. е.
У культурному шарі розкопу № 22 (залишки садиби № 11)¹ було зафіксовано амулет у формі горна винограду (або у формі шишки) (рис. 25: 5). Знайдений поруч із мушлею Каурі. Петля для підвішування відламана. Поверхня амулета розділена з кожного боку чотирма поперечними та трьома поздовжніми прорізними лініями-борознами, що утворюють ряди опуклостей.

За класифікацією Є. М. Алексєєвої, цей тип підвісок належить до типу № 78, виготовлених з «єгипетського» фаянсу. Дослідниця вказувала, що подібні прикраси фіксуються у південних пам'ятках Північного Причорномор'я V ст. до н. е.² (фіксувались, зокрема, серед матеріалів Ольвійського некрополя, пох. № 6, дослідж. 1911 р.)³. Тож, ця підвіска може бути пов'язана з торгово-обмінним процесом лісостепових мешканців і грецьких міст (зокрема, з Ольвією).

Отже, всі відомі комплекси з конкретно єгипетським імпортом розташовані у степовій зоні скіфського світу, на теренах Лісостепу окрім більських та одного люботинського артефакту подібних зафіксовано не було. Амулети, знайдені в

¹ Шрамко Б. А. Люботинское городище // Люботинское городище. Харків, 1998. Рис. 12: 14.

² Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. Вып. Г 1-12. Москва: Наука, 1975. С. 46.

³ Скуднова В. М. Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции. Ленинград: Искусство, 1988. 184 с.

кургани Скоробір, є не лише першими знахідками єгипетського імпорту в некрополях Більського городища, але й у Східній Європі загалом. Крім того, це одні з небагатьох таких об'єктів, що належать саме до ранньоскіфського часу. Самі ж амулети могли нести певне сакральне значення. Самі скарабеї, наприклад, не є типовими комахами для лісостепових територій, тому якогось певного культу цих створінь тут не було. А ось поза лісостепом такі предмети були пов'язані з потойбіччям, в уявленнях давньої людини мали подвійне призначення і могли служити магічними оберегами від смерті чи небезпек (за принципом «подібне відштовхує подібне»). Якщо розглядати ці предмети як суто утилітарні, то можна сказати, що вони точно вказують на високий соціальний статус власниці. Щодо походження таких артефактів побутує кілька теорій. За першою ці прикраси могли з'явитись внаслідок добре налагоджених торгових відносин мешканців Більського і Люботинського городищ та Березані, Ольвії. До того ж, у Ольвійських некрополях фіксувались подібні предмети. Іншою ж теорією є теза про азійське походження, і потрапляння на терени лісостепу внаслідок азійських походів іраномовних кочівницьких угруповань. Можливо, один із представників кочових скіфів привіз амулет до Більська, і через деякий час після цих подій він був поміщений у жіночу могилу разом з іншими сакральними предметами та прикрасами.

Окремо слід розглянути категорію чорнолискованого посуду із геометричним орнаментом, прикрашеним інкрустованою білою пастою, що демонструє чітко простежувану басарабську стилістику оздоблення (рис. 26). Такі артефакти широко поширені на теренах лісостепу, найбільшою локалізацією відзначається східно- та західноподільський регіони, східніше такі предмети зустрічаються у матеріалах Більського городища, Жаботинського поселення та ін. У II пол. VIII ст. до н. е. переселенці з правобережного лісостепоного Подніпров'я заснували низку

відкритих поселень у середній течії р. Псел та р. Ворскла, що і пояснює таку концентрацію артефактів.¹

Столовий посуд цієї категорії представлений горщиками з петлеподібними ручками, та слабопрофільовані посудини казаноподібного типу, прикрашені вирізьбленим хрестом на краю вінець та скісними насічками на наліпному валику на стінці посудини. Особливо показовими є миски зі скісним рифленням й виступами на стінках, а також відкриті миски з пелюсткоподібними виступами. Керамічна традиція Басарабі також характеризується пластичними рельєфами та скісними канелюрами в середній частині великих горщиків, рогоподібними і лопатеподібними виступами, відігнутих упором («пальцем») на ручках черпаків, радіальним орнаментом на черпаках і мисках, жолобчастими візерунками на стінках великих горщиків, іноді доповненими великим S-подібним штампом. Серед розмаїття орнаменталістики виділяється мальтійський хрест, який є визначальною ознакою культури Басарабі.²

Такі ж вироби є типовими для постжаботинського часу, в лісостепових регіонах такий посуд фіксується у культурних шарах II пол. VIII – VII ст. до н. е. Це вказує на ймовірну присутність на цих теренах мігрантів бесарабської етнічної компоненти, що разом із таким посудом могла поширювати і певні сакральні сенси.³

Тож, **підсумовуючи** розділ 3, можна сказати про наступне. Під час дослідження було розглянуто категорії предметів різного походження, матеріалу і призначення. Серед предметів, які ототожнюють з близькосхідними контактами лісостепових мешканців, було оглянуто предмети озброєння (жезл, «келермеські» мечі та кинджали), посуд, прикраси та речі побутового вжитку. Найбільш

¹ Shramko I. B. Basarabi features in the ceramic complex of the Bilsk Settlement // *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages*. Braila, 2013.

² Ninčić I. Basarabi decorative style as a material culture trait of the initial stages of the Early Iron Age in the western parts of the Serbian Danube region // *Pots as media: Decoration, technology and message transmission*. Belgrade, 2024. P. 301-316.

³ Кашуба М. Т. Заметки о формировании среднегалыштатской культуры Басарабь-Шолдэнешть в Днестро-Прутском Междуречье // *Stratum Plus: Миров, культуры, хронология*. № 3, 2000. С. 140-154.

чисельною групою є знахідки з ознаками малоазійського та кавказького впливу, що пояснюється інтенсивними контактами внаслідок скіфських походів до Передньої Азії та широким поширенням традиції виготовлення зброї місцевими майстрами за східними зразками. Більшість нетипових предметів було знайдено саме у похованнях, у поселеннях у більшій кількості простежуються артефакти щоденного вжитку. Найменше представлені прямі імпорти з віддалених регіонів, наприклад, єгипетські амулети чи унікальні центральноєвропейські вироби, оскільки скоріш за все вони були предметами розкоші або сакральними речами, доступними лише обмеженому колу представників вищих суспільних верств.

Предмети центрально- та західноєвропейського походження потрапляли до лісостепу переважно внаслідок міграційних процесів та культурних впливів Гальштатського кола. Носії цих традицій просувалися з карпато-дунайського регіону та правобережжя на лівобережжя, та приносили нехарактерні для місцевих типи кераміки, прикрас та знарядь праці. Ранні впливи пов'язані з безпосереднім переселенням осілого землеробського населення, тоді як пізніші знахідки свідчать про контакти зі східногальштатськими та балканськими культурами.

ВИСНОВКИ

Дослідження імпортних предметів та речей із іноземним стилістичним впливом у матеріалах лісостепових поселень та поховань VII–VI ст. до н. е. є важливим питанням проблеми міжплеменних контактів та взаємовпливів Євразії раннього залізного віку. Проблема міжплеменних рухів на теренах лісостепової Скіфії вивчається вже понад століття, проте узагальнюючих праць, у яких розглядалися би одразу всі три вектори впливу на матеріальну культуру наразі немає. Тому *актуальним є вивчення теми даної роботи* – спроби комплексного огляду основних категорій артефактів, що свідчать про ті чи інші контакти між племенами доби раннього заліза. Визначення характеру того чи іншого вектору впливу (торговий процес, хвилі міграцій, військові походи, наслідування традицій/стилістики та ін.) на місцеве населення також є актуальним питанням у сучасному науковому колі.

Об'єктом дослідження виступають категорії артефактів (посуд, зброя, прикраси, предмети побутового та ритуального вжитку), що свідчать про той чи інший вектор культурного впливу (античний імпорт, виняткові предмети іноземного виробництва, та категорії предметів місцевого виготовлення із запозиченою традицією виробництва). *Предметом дослідження* є комплексний аналіз вищеописаних матеріальних джерел та спроба їх розгляду в контексті міжплеменних контактів та взаємовпливів перших етапів доби раннього залізного віку. *Хронологічні межі* дослідження охоплюють другу половину VII – першу половину VI ст. до н. е., а *територіальні* – включають в себе пам'ятки лісостепової зони України в межах сучасних Харківської, Полтавської, Сумської, Київської, Черкаської, Кіровоградської, Вінницької, Тернопільської та Чернівецької областей (у роботі використовується класичний територіальний поділ археологічних об'єктів на регіони).

Ключовою *метою роботи* є спроби визначення чисельності та характеру потрапляння імпортних артефактів на терени лісостепових пам'яток шляхом

комплексного огляду категорій таких предметів, складання мап, зведених описів та каталогу; спроби загальної характеристики міжплеменних контактів на теренах лісостепу ранньоскіфського часу. *Наукова новизна* роботи полягає у складанні зводу пам'яток із виявленими імпорнтними артефактами та предметами із запозиченою стилістикою/технікою виготовлення; картографуванні; створенні каталогу грецьких імпорнтних артефактів, знайдених на теренах лісостепу, створенні зводів окремих категорій артефактів, спробі комплексного аналізу характеру, динаміки та векторів потрапляння на терени лісостепу. Результати дослідження можуть бути використані для подальшого комплексного вивчення питання культурних зв'язків Євразії VII–VI ст. до н. е.

Історіографія даного питання почала розвиток ще у XIX ст., із появою перших імпорнтних артефактів у лісостепових пам'ятках ранньоскіфського часу. Історію дослідження можна умовно поділити на чотири етапи: перший (XIX ст. – 1900-ті рр.) характеризується фіксацією у похованнях перших імпорнтних артефактів, виданням перших нечисельних публікацій із гіпотезами щодо походження подібних предметів; другий (1910-ті – 1940-ві рр.) характеризується загальним зменшенням інтенсивності досліджень, що пов'язано із двома великими війнами, революціями та загалом не сприятливим для науки часом. Проте, варто зазначити, що саме у цей період імпорнтні знахідки античної кераміки починають розглядати, як хронологічний індикатор; третій період (1950-ті – 1990-ті рр.) відзначився активізацією наукових вивчень та актуалізацією питання потрапляння предметів іноземного походження на терени лісостепових пам'яток. Вже у цей період імпорнтні предмети починають розглядатись, як свідчення економічних, культурних чи соціально-міграційних зв'язків і впливів. Четвертий етап (XXI ст.) вирізняється активним вивченням питання міжплеменних контактів та зв'язків лісостепоного населення у ранньоскіфський час шляхом ґрунтового аналізу окремих виняткових артефактів із нетиповою для місцевого населення стилістикою / матеріалом / технікою виготовлення, також категорій та груп таких артефактів.

Наразі проводяться спектральні, мікроскопічні дослідження, застосовуються новітні методи. Самі ж імпорتنі артефакти виступають як джерело, що може надати комплексні дані щодо хронологічної, територіальної та культурної приналежності. Ключовим проблемним аспектом на даному етапі залишається недостатня вивченість питання культурних контактів та взаємовпливів саме шляхом комплексного аналізу матеріальних джерел – наслідків всіх трьох векторів впливу. Актуальними є і комплексне вивчення поховального інвентарю захоронень, де було зафіксовано імпорتنі предмети. Це дасть змогу дізнатись більше про особливості побуту впливових верств населення лісостепової Скіфії VII–VI ст. до н. е. Окрім цього, наразі вивчаються і торговельні шляхи між греками та варварами ранньоскіфського часу, аналізуються складні міграційні процеси того часу.

Під час дослідження були застосовані як загальноісторичні методи дослідження, так і археологічні. Використовувались такі загальноісторичні методи, як: історико-генетичний метод, історико-системний та історико-порівняльний методи, історико-типологічний метод. Окрім цього, застосовувались такі методи археології, як типологічний, та метод аналогій. Під час роботи над дослідженням використовувались також такі методи, як статистичний метод, картографічний метод, аналіз, узагальнення та ін.

Основними матеріальними джерел предмети, що є наслідком контактів з давньосхідними племенами, предмети, що мають культурний вплив із заходу та античний грецький імпорتنний посуд. Основними категоріями, що оглядаються в роботі є посуд (античний керамічний імпорт, також блюда давньосхідного виробництва та впливів, ритон та тонкостінні казани давньосхідного походження, кераміка із впливом культури Бесарабь); зброя (мечі, кинджали, жезл); предмети побутового вжитку (пінцети, бритви, ножі, кам'яні блюда); прикраси (намиста, намистини, підвіски, амулети, сережки, шпильки, частини головного убору та аксесуарів одягу).

Імпортна антична кераміка у матеріалах лісостепових пам'яток ранньоскіфського часу представлена тарним посудом (амфорами) та столовим посудом (відкритих форм – кіліки, чаші, тарілки, блюда, та закритих форм – столові амфори та ойнохої). Аналіз територіальної концентрації знахідок (рис. 34–36; 38) дозволяє сказати, що найбільше предметів зафіксовано у ворсклинському та києво-черкаському регіоні, зокрема у матеріалах Більського та Немирівського городищ, що пов'язано з винятковим статусом цих давніх поселень, як ключових економічних центрів. Подібні предмети зустрічаються як у похованнях так і у поселеннях, тому античному посуду, ймовірно, не надавали релігійного чи сакрального значення у давнину, також не можна вказати його точним маркером соціального статусу власників.

Торговий процес лісостепових племен із грецькими античними полісами мала динамічний характер. Найдавніші свідчення цього зафіксовані у культурних шарах II пол. VII ст. до н. е., на ранніх етапах головним чином, торгівля відбувалась із античним центром на о. Березань та Ольвією. З часом асортимент імпорту розширювався, а постачання ставали регулярними, що може свідчити про важливу роль лісостепових племен у економічному житті Євразії доби раннього заліза. Розглядаючи хронологію ранніх

Предмети малоазійського та передньоазійського походження, а також речі, що наслідують близькосхідні стилістики є важливою групою джерел для вивчення військово-політичних та культурних процесів у добу раннього заліза, адже саме вони певною мірою можуть бути показниками східних культурних впливів на населення лісостепової Скіфії VII–VI ст. до н. е. Під час роботи над даною роботою було проаналізовано такі категорії предметів ранньоскіфського часу із ознаками малоазійського та передньоазійського походження, як зброя, посуд, прикраси а також предмети туалету або ймовірного культового призначення. Аналіз та детальна систематизація інших категорій предметів із азійським впливом

заплановані авторкою у перспективі подальших наукових студій вже за час аспірантської підготовки.

Найбільше подібних предметів концентрується у ворсклинському, сіверськодонецькому та києво-черкаському регіонах, до того ж, найбільш інформативними у даному випадку є пам'ятки, де було зафіксовано одразу кілька категорій знахідок: напр. інвентарні комплекси жіночих та дитячих поховань, воїнські поховання, також поховання інших представників вищих верств тодішнього населення.

Предмети із близькосхідною стилістикою та імпорتنі азійські вироби є прямим свідченням скіфських походів до Передньої Азії та Закавказзя, що стало визначальним фактором міжкультурних зв'язків, внаслідок яких кочове населення лісостепу вступило у взаємодію з осілими цивілізаціями Ассирії, Мідії, Урарту. Поодинокі екземпляри предметів, що не мають аналогій на території лісостепу, дозволяють ймовірну інтерпретацію як військових трофеїв або товарів на замовлення. Окрім цього, кочові племена могли приносити на терени лісостепу саму традицію виготовлення окремих предметів, про що свідчить представницька колекція зброї та прикрас із чітко простежуваним урартським, закавказьким та ін. стилем. Добірка лісостепових знахідок, пов'язуваних із теренами Кавказу, Урарту та інших східних регіонів є доволі широкою та різноманітною, що підтверджує тезу про інтенсивні контакти зі сходом.

Категорія предметів із простежуваною гальштатською стилістикою виробництва включає зброю, предмети побутового вжитку, керамічні вироби, прикраси, елементи одягу та ін. Найбільша чисельність цих матеріалів зафіксована у західних регіонах Лісостепу (Поділля) та у києво-черкаському регіоні, з поступовим проникненням на Лівобережжя (Більське городище). Це може бути пов'язано з міграційним характером поширення цих речей разом із носіями гальштатських традицій. Шляхи потрапляння пролягали через карпато-дунайський регіон та Правобережжя Дніпра, а сам характер контактів пов'язаний із

переселенням груп населення, які приносили з собою нові типи знарядь праці, побутові звички та технологічні прийоми, що з часом інтегрувалися у місцеву культуру.

Окремо слід відзначити категорію чорнолискованої кераміки з геометричним орнаментом, інкрустованим білою пастою, що демонструє виразний вплив культури Басарабі. Поширення у східно- та західноподільському регіонах, а також у матеріалах поселення Жаботин, немирів, на теренах Більського городища, є маркером присутності мігрантів – носіїв басарабської традиції, які вплинули на розвиток місцевого гончарства у ранньоскіфський час.

Єгипетський імпорт на території лісостепу представлений нечисленим колом виняткових старожитностей, до якої входять підвіски-амулети (у вигляді скарабея, «Око Гора» та ін.) та фаянсові намистини. Ці артефакти зафіксовані переважно у жіночих та дитячих похованнях, і можуть бути свідченням виняткового соціального статусу похованих. Вчені також припускають, що такі артефакти могли виконувати функцію оберегів.

У роботі оглядалися також намистини з т. з. «єгипетського фаянсу», які насправді мають передньоазійське походження, а також прикраси з морських мушель каурі. Хімічний аналіз та картографування цих знахідок дозволяють стверджувати, що вони потрапляли до лісостепу через Кавказ внаслідок військових походів; проте побутують думки і щодо потрапляння внаслідок торговельного процесу із грецькими полісами, куди мушлі потрапляли зі сходу.

Узагальнюючи, можна констатувати, що у VII–VI ст. до н. е. лісостепова Скіфія була зоною активних міжкультурних процесів, де перетиналися три потужні вектори впливу: південний, східний та західний, свідченням чому є численні імпорتنі артефакти, що оглянуті у даній роботі. Перспективними є подальші вивчення цього напрямку, зокрема питань інтенсивності, різноманітності, характеру міжплеменних взаємовпливів, контактів та перетинів у добу раннього залізного віку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Античное наследие Кубани: в 3-х т. / ред., сост. Левин Г. М., Кузнецов В. Д. Москва: Наука, 2010. Т. 1.
2. Анфимов Н. В. Древнее золото Кубани. М.: 1987, илл.
3. Городцов В. О. Дневникъ Археологическихъ изслѣдованій въ Зѣньковскомъ уѣздѣ, Полтавской губерніи, въ 1906 году. М.: 1911. 116 с.
4. Гречко Д. С., Каравайко Д. В., Крютченко О. О. Звіт про археологічні дослідження Більського археологічного комплексу у 2016 році. Науковий архів ІА НАНУ. Ф. е. Спр. 2016 / 56. Арк. 9, 18, 22, 26.
5. Есаян С. А., Погребова М. Н. Скифские памятники Закавказья. Москва: Наука, 1985. 152 с.
6. Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: дис. ... канд. іст. наук. Київ: ІА НАНУ, 2014. 262 с.
7. Кисель В. А. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. Санкт-Петербург, 2003. 192 с.
8. Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII–II веков до н. э. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1999. 679 с.
9. Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. Москва–Саратов: Киммериды, 2003. 352 с.
10. Ханенко Б. И. Древности Приднепровья. Киев: Тип. и фотограв. С. В. Кульженко, 1899. 83 с.
11. Шрамко И. Б. Отчет о раскопах на западном укреплении Бельского городища в 1996 году. Науковий архів ІА НАН України. Ф. е. Спр. 1996/35. Арк. 23, рис. 27.

12. Cartwright M. Hallstatt Culture. World History encyclopedia, 2021.
https://www.worldhistory.org/Hallstatt_Culture/. Дата звернення: 03.11.2025
13. Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B. C. E. Ed. Rivka Merhav. Jerusalem: Israel Museum, 1991. P. 228-242.
14. Dezső T., Niederreiter Z., Bodnár C. Urartian Bronzes. A Preliminary Report on a Looted Hoard of Urartian Bronzes. Budapest: Eötvös Kiadó, 2021. P. 23.
15. Gender A. B. Temporalities, and Periodization in Early Iron Age West-Central Europe // Social Science History, 2012. № 36:1 (Spring 2012). P. 89.
16. Muscarella O. W. Bronze and Iron Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art. New York, 1998. P. 381.
17. Negahban E. Marlik: The complete Excavation Report, 1–2. Philadelphia, 1996. Vol 1. Pl. 75.
18. Алексеев А. Ю. Европейская Скифия на перекрестке культур // Динамика культурных традиций: механизмы передачи и формы адаптации, 1993. С. 27–28.
19. Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII–IV вв. до н. э. СПб, 2003. 416 с.
20. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. Вып. Г 1-12. Москва: Наука, 1975. 120 с.
21. Андриенко В. П. Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка // Донецкий археологический сборник, 1992. Вып. 1. С. 73–88.
22. Андриенко В. П. О материалах последнего этапа существования поселения Пожарная Балка 2 // История и археология Слободской Украины. 1992. Вып. X. С. 84–86.

- 23.Аникеева О. В., Яблонский Л. Т. Амулеты «Глаз Хора» из курганов ранних кочевников на Южном Урале // Вестник ВолГУ. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2018. №3. С. 63–81.
- 24.Асланов Г. М., Вайдов Р. М., Ионе Г. И. Древний Мингечаур (Эпоха неолита и бронзы). Баку, 1959. 169 с.
- 25.Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник скифского времени. Харьков: ИД Райдер, 2005. Фото 10; 284 с.
- 26.Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 573 с.
- 27.Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант) (російською мовою). Київ: ІА НАНУ, 2000. 244 с.
- 28.Бандуровский А. В., Черненко Е. В. Ахеменидские вещи из Люботинского кургана // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья, 1999. С. 27–30.
- 29.Бандуровський А. В., Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище, 1998. С. 143–182.
- 30.Белозор В. П., Скорый С. А. Архаический скифский меч из Киева // СА, 1985. № 1. С. 255–256.
- 31.Бессонова С. С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація // Археологія, 1999. № 1. С. 8.
- 32.Бессонова С. С., Скорый С. А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996). Київ – Краків, 2003. С. 157.
- 33.Білоцерківський В., Колесникова Л., Ліхолетов Я., Окатенко В. Нарис про м. Люботин // Звід пам'яток історії та культури України: Харківська область.

- м. Люботин. м. Первомайський і Первомайський район. Харків: Курсор, 2020. С. 5–22.
34. Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы: В 3-х т. СПб, 1901. Т. 3. 174 с.
 35. Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. И. Погребения VII–IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). Харьков: РА – Каравелла, 2001. 144 с.
 36. Болтрик Ю. В., Вознесенська Г. О., Фіалко О. Є. Залізний кинджал із Трахтемирівського городища // Археологія, 2003. № 2. С. 101–108.
 37. Бондар М. М.. До питання про торгівельні зносини Ольвії в VI–I ст. до н. е. // Археологія, т. IX, 1954. С. 67–79.
 38. Брашинский Й. Б. Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья). Ленинград: Наука, 1984. С. 145–147.
 39. Бруяко И. В. Моллюски семейства Сургаеа и памятники раннескифской эпохи в Восточной Европе // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья, 1999. С. 47–54.
 40. Вахтина М. Ю. Немировское городище и гальштатский мир // Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь, 1998. С. 36–39.
 41. Вахтина М. Ю., Кашуба М. Т. Восточноевропейский, гальштаттский и греческий импульсы в материальной культуре раннего железного века Немировского городища // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. СПб: ИИМК РАН, «Периферия», 2012. Кн. 2. С. 320–325.
 42. Вахтина М. Ю., Рябкова Т. В. О фрагменте греческой ойнохої из кургана у с. Болтышка // Археологические вести, Ин-т истории материальной культуры РАН, 2020. Вып. 29. С. 269–277.
 43. Виноградов О. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII – I вв. до н. э.: историко-эпиграфическое исследование. Москва, 1989. 288 с.

- 44.Ворошилов А. Н. О серии акинаков келермесского типа // Древность: историческое знание и специфика источника, 2009. Вып. IV. С. 40–42.
- 45.Вознесенская Г. А. Технология производства железных предметов Тлийского могильника // Очерки технологий древнейших производств, 1975. С. 76–117.
- 46.Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. Киев, 1999. 420 с.
- 47.Галанина Л. К. Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. Москва: Палеограф, 1997. 316 с.
- 48.Галибин В. А. Состав стекла как археологический источник. СПб: Петербургское востоковедение, 2001. 216 с.
- 49.Граков Б. С. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архайчну та класичну епохи? // Археологія, 1, 1947. С. 23–38.
- 50.Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ: Інститут археології НАН України, 2010. 286 с.
- 51.Гречко Д. С., Берест Ю. М., Коротя О. В. та ін. Розвідки на території Сумщини в 2017 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2017. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПІК, 2018. С. 204–223.
- 52.Гречко Д. С., Корост І. І., Шелехань О. В. Нові надходження матеріалів ранньоскіфського часу до фондів ІКЗ «Більськ» // Археологічні дослідження Більського городища – 2018. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПІК, 2019. С. 165–167.
- 53.Гречко Д. С., Крютченко О. О., Ржевуська С. С. Археологічні дослідження Більського городища у 2017 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2017. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПІК, 2018. С. 42–74.
- 54.Григорьев В. П., Скорый С. А. Курганы у села Гладковщина – памятники эпохи скифской архаики в Левобережной Приднепровской террасовой

- Лесостепи // *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*, Profil-Archeo, 2012. P. 441–459.
55. Дараган М. Н. Античная керамика из Хотовского городища скифской эпохи // Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников, 2005. С. 256–261.
56. Дараган М. Н. Восточно-альпийский гальштат и раннескифские (РСК-3) памятники Среднего Поднепровья: поиск хронологических реперов. История и практика археологических исследований. СПб., 2008. С. 303–306.
57. Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской левобережной лесостепи. Киев: КНТ, 2011. 848 с.
58. Дараган М. Н. О датировке амфоры из погребения № 2 Репяховатой Могилы // АМА. 2010. №14. С. 175–203.
59. Дараган М. Н. О раннескифском колчанном наборе из погребения 1, кургана 4 у с. Гладковщина. Каваказ и степ на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железного века. М., 2016/4, 2016. С. 62–75.
60. Дараган М. Н. Основы хронологии предскифского и раннескифского времени // Старожитності степового Причорномор'я і Криму, № 11, 2004. С. 86–92.
61. Дараган М. Н. Памятники раннескифского времени Среднего Поднепровья и Гальштатт: поиск хронологических реперов // *Revista Arheologică. Serie nouă*, 6 (2), 2010. С. 85–113.
62. Дараган М. Н., Подобед В. А. Новые исследования в Жаботине // *Археологія і давня історія України*, 2019. Вип. 2 (31). С. 268–286. С. 268–286.
63. Задников С. А. Ранняя античная керамика Бельского городища // *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века*, 2007. С. 19–21.
64. Задников С. А. Торговые отношения Бельского городища с Березанью // *Перипл: от Борисфена до Березани*, 2017. Т. 88. С. 35–73.

- 65.Задников С. А., Шрамко И. Б. Античный импорт третьей четверти VII – первой четверти VI в. до н. э. на Бельском городище (по материалам 2008 и 2009 гг) // Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. Харьков, 2011. С. 138–147.
- 66.Задников С. А., Шрамко И. Б. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 году // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПК, 2017. С. 245–264.
- 67.Задников С.А. Торговые отношения Бельского городища с Березанью // Перипл: от Борисфена до Березани, 2017. Т. 88. С. 67.
- 68.Задніков С. А. Колекція знахідок Петра Гавриша з розвідок на Більському городищі в 1997 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2023. Харків–Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна, ІКЗ «Більськ», Майдан, 2024. С. 294–321.
- 69.Задніков С. А. Нові надходження до фондів Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2020 р. («скіфська колекція» Петра Гавриша) // Археологічні дослідження Більського городища – 2020. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПК, 2021. С. 168–185.
- 70.Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва: ИА АН СССР. № 83. 186 с.
- 71.Зубар В. М., Ліньова Є. А., Сон Н. О. Античний світ Північного Причорномор'я: нариси історичного та соціально економічного розвитку. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. С. 5, 13.
- 72.Иессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Ее предпосылки и особенности. Ленинград: Гос. Эрмитаж, 1947. С. 53-57.
- 73.Ильинская В. А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА, 1957, № XXVII. С. 232–249.
- 74.Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). К.: Наукова думка, 1968. 203 с.

75. Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ, 1980. С. 31–63.
76. Кашуба М. Дараган М. «Чудесные знаки» гальштаттского периода в юго-восточной Европе и Северном Причерноморье: 1. Мальтийский крест // *Studia archaeologiae et historiae antiquae*, Univ. de Stat din Moldova, 2009. Рис. 5: 13.
77. Кашуба М. Т. «Скифы и Гальштатт» А. А. Спицына в современных исследованиях по Северному Причерноморью // История и практика археологических исследований. СПб: 2008. С. 56–60.
78. Кашуба М. Т. Заметки о формировании среднегальштаттской культуры Басарабь-Шолдэнешть в Днестро-Прутском Междуречье // *Stratum Plus: Миры, культуры, хронология*. № 3, 2000. С. 140–156.
79. Кашуба М. Т. О гальштатте и Гальштатте в Северном Причерноморье – современное состояние исследований // *Археологические вести*, 2012. № 18. С. 232–252.
80. Кашуба М. Т., Гольцева Н. В. Сахарнянский могильник I (Цыглеу) // *СА*, 1991. № 1. С. 197–209.
81. Кашуба, М. Т., Дараган, М. Н. Левицкий, О. Г. Технологические новшества раннего железного века: перспективы изучения ранней гончарной сероглиняной керамики Восточного Прикарпатья // *Revista Arheologică. Serie nouă*, 2010. Vol. V, nr. 2. С. 28–61.
82. Ковпаненко Г. Т. Бронзовый меч с Бельского городища // *СА*, 1973. № 4. С. 248–249.
83. Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наукова думка, 1981. 160 с.
84. Ковпаненко Г. Т. Племена скифського часу на Ворсклі. К.: Наукова думка, 1967. 189 с.
85. Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища // *Археологические исследования на Украине в 1967 г., 1968*. С. 104–111.

- 86.Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Новые погребения раннего железного века в Поросье // Древности скифов. Киев, 1994. С. 41–63.
- 87.Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). К.: АН УССР, Ин-т археологии, Наукова думка, 1989. 260 с.
- 88.Козенкова В. И. Материальная основа быта кобанских племен. Западный вариант // САИ, 1998. Вып. В2-5. Т. 5. 200 с.
- 89.Копылов В. П. Нижнее Побужье и Нижнее Подонье во второй половине VII – третьей четверти VI в. до н. э. (сравнительный анализ) // Ольвія та античний світ, 2001. С. 69.
- 90.Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. Москва: АН СССР, 1960. 550 с.
- 91.Левченко Б. М., Левченко Н. Б. Гречко Д. С. Курганы раннескифского времени у с. Медвин в Поросье (по материалам раскопок 1984–1985 гг.) // Археологія і давня історія України, 2015. Вип. 2 (15). С. 202–218.
- 92.Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва: ИА АН СССР, 1961. № 104. 381 с.
- 93.Малеев Ю. М. Гальштатський меч з басейну Ворскли // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. Частина друга: Археологія Полтавщини, 1991. С. 59–60.
- 94.Мамонтов В. И. Древнее население левобережья Дона (по материалам курганного могильника Первомайский VII). Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. 112 с.
- 95.Манцевич А. П. Головка быка из кургана VI в. до н. э. на р. Калитве // СА, 1958. № 2. С. 196–202.
- 96.Марченко К. К. Основные аспекты и результаты изучения греко-варварских контактов и взаимодействий в Северном Причерноморье скифской эпохи //

- Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху, 2005. С. 12–26.
97. Маслов В. Е., Петренко В. Г. Детали головных уборов и диадем из могильника Новозаведенное-II // Восток (ORIENS), 2021. № 6. С. 78–89.
98. Махортых С. В. Каменные блюда VII–VI вв. до н. э. из скифских памятников Лесостепного Поднепровья // Маргулановские чтения – 2019, 2019. С. 346–359.
99. Махортых С. В. Скифы на Северном Кавказе. Киев: Наукова думка, 1991. 136 с.
100. Медведская И. Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток // Российская археология, 1992. № 13. С. 86–107.
101. Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. Москва: Наука, 1964. Д 1-4. 89 с., илл.
102. Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. К.: КОРВІН ПРЕСС, 2005. с. 16.
103. Носова Л. В. Импорт изделий или «импорт» традиции (в связи с новыми находками «иллирийских булавок» в Северо-Западном Причерноморье) // Матеріали з археології Північного Причорномор'я, 2009. С. 112–113.
104. Окатенко В. Н., Скорый С. А., Зимовец Р. В. Курган раннескифского времени в Харьковской области // Археологія і давня історія України, 2018. № 2 (27). С. 219–235.
105. Окатенко В., Скорый С. Бронзовое блюдо с позолотой из Второго Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь) // Revista Arheologică. Serie nouă, 2021 Vol. XVII, nr. 1, С. 5-16.
106. Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V веках до н. э. САИ, вып. Д 1-27. М., Наука, 1966, 120 с.

107. Островерхов А. С. Древние «фаянсы» в памятниках эпохи бронзы – начала железа в Восточной Европе (III – первая половина I тыс. до Р. Х.) // *Stratum Plus. Парадигмы факторов*, 2005. № 2. С.171–203.
108. Петренко В. Г. Украшения Скифии VII–III вв. до н. э. // *САИ. Москва: Наука*, 1978. Вып. Д 4-5. 144 с.
109. Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур (III). Ереван: Из-во ИА АН Арм. ССР, 1953. Вып. I. 100 с.
110. Пиотровский Б. Б. Скифы и Древний Восток // *СА*, 1954. № XIX. С. 141–158.
111. Пиотровский Б. Б., Иессен А. А. Моздокский могильник. Ленинград, 1940. 56 с.
112. Покровская Е. Ф. Предскифское поселение в с. Жаботин // *СА*, 1973. № 4. С. 169–188.
113. Полин С. В., Дараган М. Н. Греческие центры-поставщики вина в Причерноморскую Скифию по материалам тризны Александропольского кургана. Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. 2007, с. 58.
114. Радзиевская В. Е. Курганы VI в. до н. э. у пос. Коломак на Харьковщине // *СА*, 1985. № 1. С. 257–260.
115. Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературы и археологии. Л., 1925.
116. Рубан В. В. Опыт классификации так называемых милетских амфор из Нижнего Побужья // *СА*, 1991. № 2. С. 182–195.
117. Руднева С. Д. Чернофигурная котила из кургана Киевской губернии. Известия археологической комиссии. 1911. Вып. 40. С. 130–141.
118. Рябкова Т. В. К вопросу о скифских бусах в Тейшебании // *Археологический альманах*, 2010. № 21. С. 178–188.

119. Свиридов А. Історія дослідження античних керамічних імпортив із поселенських пам'яток Правобережжя Середнього Дніпра (VII–V ст. до н. е.). *Kyiv-Mohyla Archaeological Journal*, 1. С. 69–78.
120. Скирда В. В. Археологічні дослідження В. В. Пассека на Харківщині // Вісник Харківського державного університету. Серія: Історія. Вип. 30, № 413. Харків: Харківський державний університет, 1998. С. 58–68.
121. Скирда В. В., Скирда І. М. Дослідження В. О. Городцова на території сучасної України // *Древности 2014-2015*, вып. 13. С. 330–336.
122. Скорий С. А. Передньоазійські походи скіфів і Караванські кургани в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі // *Путивльські читання*, 2022. С. 29–36.
123. Скорый С. А., Окатенко В. Н., Зимовец Р. В. Исследование погребальных памятников в окрестностях Бельского городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2019. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПІК, 2020. С. 14–51.
124. Скорый С. А., Солтыс О. Б., Белан Ю. А. Большой курган эпохи скифской архаики на Киевщине // *СА*, 2001. № 4. С. 124–137.
125. Скуднова В. М. Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции. Ленинград: Искусство, 1988. 184 с.
126. Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов // *Материалы и исследования по археологии СССР*, 1961. № 101. С. 28, рис. 1: 4.
127. Смирнов Я. И. Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи. Санкт-Петербург: 1909. 152 с.
128. Смирнова Г. И. Гальштатский компонент в раннескифской культуре лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища) // *РА*, 2001, № 4. С. 14–27.

129. Смирнова Г. И. Раскопки курганов у сёл Круглик и Долиняны на Буковине // Археологический сборник Государственного Эрмитажа, 1968. № 10. С. 14–27.
130. Смирнова Г. И., Вахтина М. Ю., Кашуба М. Т., Старкова Е. Г. Городище Немиров на реке Южный Буг. Санкт-Петербург: ГЭ; ИИМК РАН; НКТ, 2018. 336 с.
131. Сорочяну Т., Сава Е. Металлические сосуды между Карпатами и Западным Алтаем в эпоху бронзы и раннего железного века. I-II. Серия: Tygaretia International, t. II. Chişinău: Ministerul Educaţiei, Culturii şi Cercetării, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, 2020. 309 с.
132. Спицын А. А. Курганы скифов-пахарей. ИАК, Вып. 65. 1918. С. 87–143.
133. Супруненко О. Б., Золотницкий Б. И., Кулатова И. М. Кургани біля с. Карпусі під Полтавою // Археологія, Полтава, 1996. 88 с.
134. Тереножкин А. И. Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир, 1975. С. 3–34.
135. Тереножкин А. И. Погребения раннего скифского времени у с. Рыжановки // Материалы и исследования по археологии СССР, 1965. № 130. С. 211–215.
136. Терехова Н. Н. Кузнечная техника у племен кобанской культуры Северного Кавказа в раннескифский период. Советская археология, 1983. № 3. С. 110–128.
137. Техов Б. В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII – VI ст. до н. э. (по материалам Тлийского могильника) // Скифия и Кавказ, 1980. С. 219–257.
138. Фармаковский Б. В. Архаический период на юге России // Доклады, читанные на лондонском международном конгрессе историков в марте 1913 г., № 34, 1914. С. 17–78.

139. Фіалко О., Болтрик Ю. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. Київ, 2003. 152 с.
140. Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині. Зап. ВУАК, Т. 1. 1931. С. 85–124.
141. Цимиданов В. В. Клады эпохи поздней бронзы юга восточной Европы как «тексты» // Донецький археологічний збірник, 2018. № 21. С. 26–66.
142. Черненко Е. В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ, 1980. С. 7–30.
143. Черненко Е. В., Ролле Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. Институт археологии НАН Украины, Немецкое археологическое общество (DFG). К., 2004. 98 с.
144. Шелехань О. В. Знахідки клинкової зброї ранньокелермеського часу українського лісостепу // Археологія і давня історія України, 2015. Вип. 2 (15). С. 160–168.
145. Шерстюк В. В. Нові поселення західної округи Більського городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПІК 2017. С. 293–308.
146. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Монографія (1987) // Більське городище у працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, ІКЗ «Більськ», Майдан, 2016. С. 247–392.
147. Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельського городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи, 1996. С. 78–97.
148. Шрамко Б. А. Люботинское городище // Люботинское городище. Харків, 1998. С. 9–131.

149. Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонобудинская проблема // СА, 1975. № 1. С. 160–161.
150. Шрамко Б. А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Більське городище у працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, ІКЗ «Більськ», Майдан, 2016. С. 434–451.
151. Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи», 1996. С. 35–46.
152. Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. Техника обработки железа в Лесостепной и Степной Скифии // СА, 1963. № 4. С. 36–57.
153. Шрамко И. Б. Новый погребальный комплекс раннескифского времени в могильнике Скоробор // Археологія і давня історія України, 2017. Вип. 2 (23). С. 368–380.
154. Шрамко И. Б. Предварительные итоги работ 2015 г. на зольнике № 13 Западного Бельского городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2015. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПІК, 2016. С. 28–37.
155. Шрамко И. Б. Результаты работ на Западном укреплении в 2016 году // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПІК, 2017. С. 66–79.
156. Шрамко И. Б., Снитко И. А., Задников С. А., Маляревская А. А. Усадьба раннескифского времени Западного Бельского городища // Stratum Plus Journal: Человек, ландшафт, культура, 2021. № 3. С. 357–398.
157. Шрамко І. Б. Дослідження Західного укріплення Більського городища експедицією Каразінського університету в 2021 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2021–2022. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПІК, 2021. С. 33–41.

158. Шрамко І. Б. Курган 1/2021 некрополю Скоробір в окрузі Більського городища // Археологія і давня історія України, 2023. Вип. 2 (47). С. 174–189.
159. Шрамко І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища // Археологія, 2023. № 4. С. 102–125.
160. Шрамко І. Б. Про один вид залізних знарядь Більського городища // Іллінська Варвара Андріївна – видатна дослідниця Скіфії, 2020. С. 83–85.
161. Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження некрополю Скоробір в 2019 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2019. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПІК, 2020. 338 с. 5–13.
162. Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження ранньоскіфського поселення Лазьківські ставки I // Археологічні дослідження Більського городища – 2017. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПІК, 2018. С. 95–125.
163. Шрамко І. Б., Шрамко В. С. Рідкісний артефакт серед нових поповнень фондів ІКЗ «Більськ» // Археологічні дослідження Більського городища – 2021–2022. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПІК, 2023. С. 214–221.
164. Штерн Э. Р. К вопросу о воздействии античной культуры на области, расположенные вне района древних поселений на северном побережье Черного моря. ЗООИД. Одесса, 1901. Т. Т. XXIII: Протоколы. С. 11–17.
165. Bill A. Studien zu den Gräbern des 6. bis 1. Jahrhunderts v. Chr. in Georgien unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu den Steppenvölkern. Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen archäologie, 2003. 269 p.
166. Bruyako I. V. Seashells and Nomads of the Steppes (Early Scythian Culture and Molluscs of the Cyprea family in Eastern Europe) // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia, 2007. № 13. P. 225–240.
167. Dupont P. Amphores commerciales arohoiques de la Grese of cest // La parole del passito, 1982. P. 193–208.
168. Gedl M. Die Toilettegeräte in Polen // Prähistorische Bronzefunde XV/1, 1988. 176 p.

169. Ghirshman R. Iran, Protoiranien, Meder, Achämeniden. München, 1964. 445 p.
170. Hirshman R. 7000 and d'art en Iran. Paris, 1961. 329 p.
171. Holste F. Hortfunde Südosteuropas. Marburg, 1951. 125 p.
172. Karo G. Die Schachtgräber von Mykenai. München, 1930–1933. 372 s.
173. Kilian-Dirlmeier I. Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit // *Prähistorische Bronzefunde XI/2*, 1997. 283 p.
174. Kossack G. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils // *Skythika*, 1987. S. 24–86.
175. Makhortykh S. V. «Cimmero-Scythian» Antiquities from Central Anatolia // *Археологія і давня історія України*, 2022. 1 (42). P. 58–74.
176. Ninčić I. Basarabi decorative style as a material culture trait of the initial stages of the Early Iron Age in the western parts of the Serbian Danube region // *Pots as media: Decoration, technology and message transmission*. Belgrade, 2024. P. 301-316.
177. Potapov A. Inkrustierte Keramik von Belsk // *Eurasia Septentrionalis Antiqua* 4. Kharkiv, 1929. P. 162–168.
178. Reese D. Treasures from the Sea. Shells and Shells Ornaments from Hasanlu IVB // *Expedition*, 1989. Vol. 31. P. 80–86.
179. Rieckhof S., J. Biel J. Die Kelten in Deutschland // *Zeitschrift für celtische Philologie*, 2004. Vol. 54, Iss. 1. P. 245–247.
180. Schmidt E. F., van Loon M. N., Curves H. H. The Holmes Expeditions to Luristan. Chicago: The University of Chicago Oriental Institute Publications, 1989. Vol. 108. 609 p.
181. Shelekhan O., Lifantii O. The elements of the horse bridle from the Severynivka hillfort // *Baltic-Pontic Studies*, 2016. Vol. 21. P. 219–254.

182. Shelekhan O., Lifantii O., Boltryk Yu., Ignaczak M. Research in the Central Part of Severynivka Hillfort (Quadrats F80, F90, G71, G81) // *Baltic-Pontic Studies*, 2016. Vol. 21. P. 91–218.
183. Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // *Śląskie sprawozdania archeologiczne*, 2021. № 63. P. 123–148.
184. Shramko I. B. Basarabi features in the ceramic complex of the Bilsk Settlement // *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages*. Braila, 2013. P. 135-136.
185. Shramko I. Bilsk (Belsk) city-site – the largest fortified settlement of Scythia // *Ancient West & East*, vol. 20, 2021. P. 171-218.
186. Shramko I. Dog in the cult practice inhabitants Bilsk hillfort of Early Iron Age // *International Symposium on Funerary Anthropology «Homines, Funera, Astra»* (fifth edition). *Death and Animals from Prehistory to Middle Ages*, 2015. P. 46–47.
187. Shramko I. Jewelry, Accessories, and Decorative Elements of Women's Funeral Costume of the First Half of the 6th Century BCE in the Territory of Forest-Steppe Scythia // *Arts* 13: 35, 2024. 26 p.
188. Shramko I., Tarasenko M. Egyptian Imports of 6th Century BC in the Materials of Forest-Steppe Scythia // *Сходознавство : The oriental studies*, № 89. Київ, НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2022. С. 139–180.
189. Swoboda B., Cončev D. *Neue Denkmäler antiker Toreutik*. Praha, 1956. 172 s.
190. Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // *Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology*, 2023. P. 257–273.

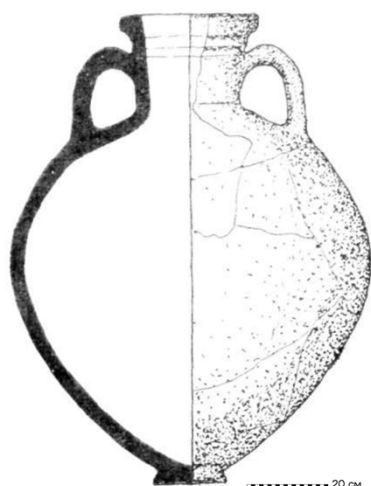
ДОДАТКИ

Рис. 1: Каталог античної кераміки у колекціях лісостепових пам'яток

Верхня ілюстрація – рис. 1: 1

Нижня ілюстрація – рис. 1: 2

Джерело рисунку:
Бандуровський А. В., Буйнов Ю. В.,
Дегтярь А. К. Новые исследования
курганов скифского времени
в окрестностях г. Люботина.
Люботинское городище.
Харьков, 1998. с. 166, рис. 13: 3

Мілетська амфора

I пол. VI ст. до н. е.

Загальна висота: 55 см;
Діаметр тулуба: 40 см;
Діаметр вінця: 15 см;
Висота ручок: 10 см;
Діаметр денця: 10 см

Знайдені під час досліджень 1993 р.
Археологічної експедиції
Харківського державного університету
(керівник: Юрій Володимирович Буйнов)
спільно з Люботинським краєзнавчим
музеєм (керівник:
Олексій Владиславович Бандуровський)
сіверськодонецький регіон
Могильник близ с. Гіївка,
Верхньогіївська група, курган № 15
Округа м. Люботин,
Люботинська міська громада,
Харківський район, Харківська область

Розписна іонійська амфора

I пол. VI ст. до н. е.

глина рожево-жовтуватого відтінку;
розпис червоною фарбою

Знайдена під час досліджень 1979 р.
(керівник експедиції: Радзієвська В. Є.)

сіверськодонецький регіон
Курганный могильник
близ поселення Коломак, курган № 1

Східна округа с-ще Коломак,
Коломацька селищна громада,
Богодухівський район,
Харківська область

Діаметр горла: 16,2 см;
Максимальний
діаметр тулуба: 37 см;
Діаметр горла: 14,6 см;
Висота горла: 13,5 см;
Загальна висота: 54 см;

Джерело рисунку та фото:
Радзиевская В. Е. Курганы VI в. до н. э.
у пос. Коломак на Харьковщине.
Советская археология, 1985.
№ 1. С. 260; рис. 4

Верхня ілюстрація – рис. 1: 3

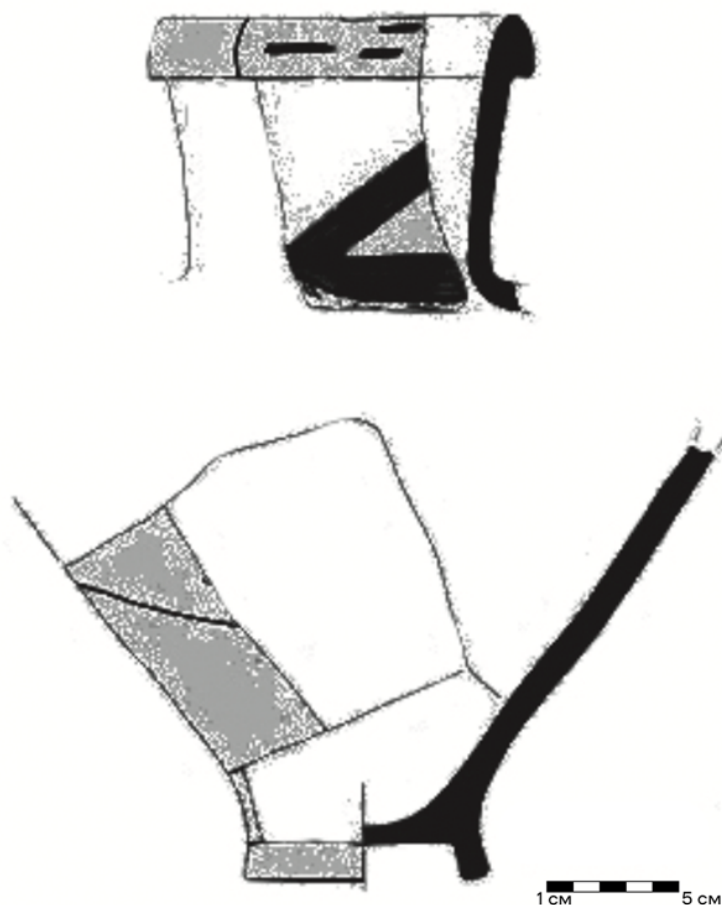
Нижня ілюстрація – рис. 1: 4

Фрагменти тарної амфори клазоменського виробництва (фр. вінець, стінки та денця)

III чв. VII ст. до н. е.

глина; кружальна; тарний посуд

курган № 18,
сіверськодонецький регіон,
Богодухівська міська громада,
Богодухівський район, Харківська область

Джерело рисунку:

Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region. Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. fig. 6: 3.

Рис. 1: 5

* курган розташований в окрузі с. Купеваха

Амфора мілетського виробництва

I пол. VI ст. до н. е.

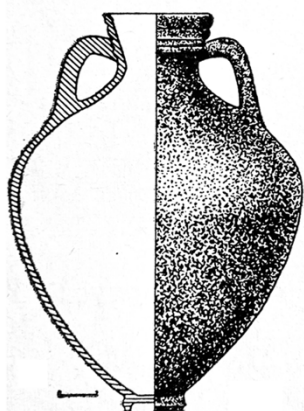
глина; кружальна

Висота: 59 см
Діаметр вінця: 16 см
Діаметр тулуба: 42 см
Діаметр денця: 8-9 см

києво-черкаський регіон,
гробниця № 2,
курган Реп'яхувата Могила,
округа с. Матусів,
Матусівська сільська громада,
Звенигородський район, Черкаська область

Джерело рисунку та фото:

Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И.
Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. Скифия и Кавказ.
К. Наукова думка, 1980, рис. 27: 1; 28

Столовий глечик (кувшин) іонійського виробництва

I пол. VI ст. до н. е.

глина; кружальна

Висота: 30,5 см
Висота горла: 9 см
Діаметр тулуба: 26 см
Діаметр денця: 12 см

києво-черкаський регіон,
гробниця № 2,
курган Реп'яхувата Могила,
округа с. Матусів,
Матусівська сільська громада,
Звенигородський район,
Черкаська область

Джерело рисунку та фото:

Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И.
Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. Скифия и Кавказ.
К. Наукова думка, 1980, рис. 27: 4; 29.

Верхня ілюстрація – рис. 1: 6

Нижня ілюстрація – рис. 1: 7

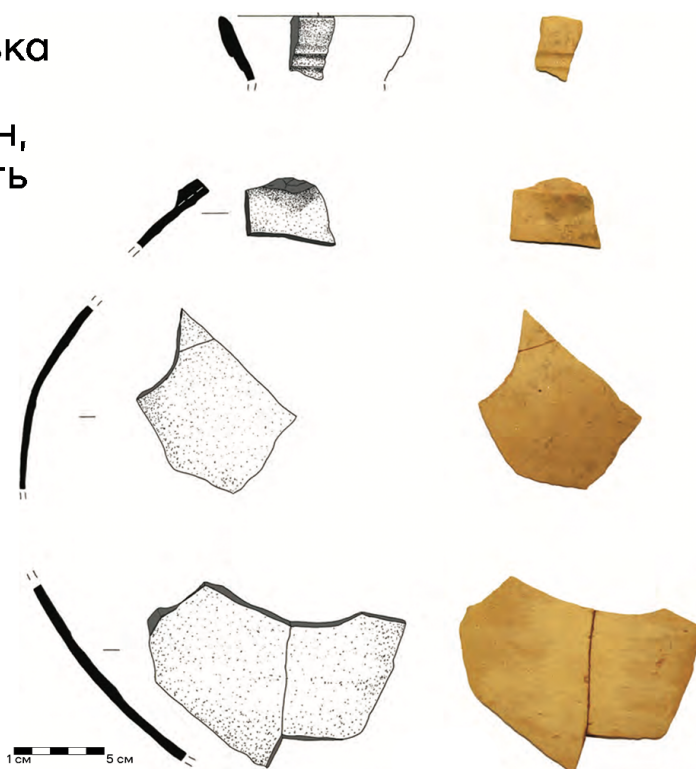
Фрагменти (6 од., які є частинами одного виробу) тарної світлоглиняної амфори мілетського виробництва

I чв. VI ст. до н. е.

глина; кружальна; тарний посуд
знайдені під час розкопок

Скіфської експедиції Слобожанської археологічної
служби ІА НАНУ (м. Харків) 2016 року

сіверськодонецький регіон,
курган № 4, Душновська група,
Люботинський курганный могильник,
південно-західна округа
м. Люботин,
Люботинська міська
громада,
Харківський район,
Харківська область

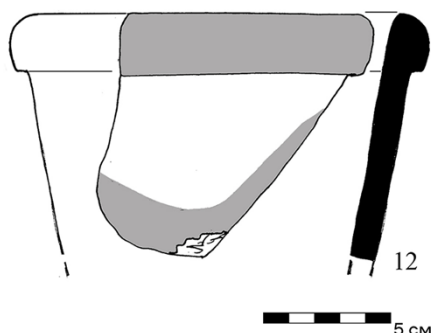

Джерело рисунку:

Окатенко В. Н., Скорий С. А. Зимовец Р. В.

Курган раннескифского времени в Харьковской области.

Археологія і давня історія України,
2 (27), 2018, рис. 14.

Джерело рисунку:
Шрамко І. Б. Предварительные
итоги работ 2015 г. на зольнике № 13
Западного Бельского городища.
Археологічні дослідження
Більського городища – 2015. Київ – Котельва:
ЦП НАН України і УТОПІК, 2016. рис. 9: 12

Вінце античної клазоменської амфори

глина; кружальна

кін. VII – поч. VI ст. до н. е.

Фонди Музею археології
ХНУ імені В. Н. Каразіна

Археологічні дослідження
Скіфської археологічної експедиції
ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015 рік
(керівник: Ірина Борисівна Шрамко)

ворсклинський регіон
приміщення № 5, зольник № 13,
Західне укріплення Більського городища
Більський археологічний комплекс

Уламки античних амфор

6 од.; глина; кружальна

кін. VII – поч. VI ст. до н. е.

Фонди Музею археології
ХНУ імені В. Н. Каразіна

Археологічні дослідження
Скіфської археологічної експедиції
ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015 рік
(керівник: Ірина Борисівна Шрамко)

ворсклинський регіон
приміщення № 5, зольник № 13,
Західне укріплення Більського городища
Більський археологічний комплекс

Джерело рисунку:
Шрамко І. Б. Предварительные итоги работ 2015 г.
на зольнике № 13 Западного Бельского городища.
Археологічні дослідження Більського городища – 2015.
Київ – Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2016. рис. 7: 18–23

Верхня ілюстрація – рис. 1: 9

Нижня ілюстрація – рис. 1: 10

Джерело рисунку:
Шрамко І. Б. Предварительные
итоги работ 2015 г.
на зольнике № 13 Западного
Бельского городища.
Археологічні дослідження
Більського городища – 2015.
Київ – Котельва:
ЦП НАН України і УТОПІК,
2016. рис. 7: 39

Фрагмент стінки античної ойнохої із зображенням тулуба козла у русі

глина; кружальна; розпис;
столовий посуд закритої форми

кін. VII – поч. VI ст. до н. е

Фонди Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна

Археологічні дослідження Скіфської археологічної
експедиції ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015 рік
(керівник: Ірина Борисівна Шрамко)

ворсклинський регіон, приміщення № 5, зольник № 13,
Західне укріплення Більського городища
Більський археологічний комплекс

Фрагменти стінок, вінець, ручок античних амфор

[без фото]

11 од.?.; глина; кружальна

VII – VI/V ст. до н. е.

Фонди Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна

Археологічні дослідження Скіфської археологічної експедиції
ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016 рік (керівник: Ірина Борисівна Шрамко)

ворсклинський регіон, зольник № 13, Західне укріплення Більського городища
Більський археологічний комплекс

Джерело:
Шрамко І. Б. Предварительные итоги работ 2015 г. на зольнике № 13 Западного Бельского городища.
Археологічні дослідження Більського городища – 2015. Київ – Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК,
2016. с. 66-79

Фрагменти стінок іонійської чаші (2 од.), фрагменти стінок грецьких амфор та столової кераміки

[без фото]

глина; кружальна; VII – VI/V ст. до н. е.

Фонди Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна

Археологічні дослідження Скіфської археологічної експедиції
ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021 рік (керівник: Ірина Борисівна Шрамко)

ворсклинський регіон, зольник № 13,
Західне укріплення Більського городища, Більський археологічний комплекс

Джерело:
Шрамко І. Б. Дослідження Західного укріплення Більського городища експедицією Каразінського
університету в 2021 році. Археологічні дослідження Більського городища – 2021–2022. Київ – Котельва:
ЦП НАН України і УТОПІК, 2021. С. 33-41

Верхня ілюстрація – рис. 1: 11
Ілюстрація посередині – рис. 1: 12
Нижня ілюстрація – рис. 1: 13

1 см

Автор фото: О. М. Шапорда,
ІКЗ «Більськ», 2025

Фрагмент стінки античного столового посуду (кіліку), покритого чорним лаком

глина; кружальна

II пол. VII ст. до н. е.

Розмір: 3,1 x 1,6 x 0,3 см

Фонди ІКЗ «Більськ» (№ KB 756 A 465/833)

Археологічні дослідження
Більської археологічної експедиції
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна під керівництвом
І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова, 2018 рік
кв. 38 / О, поселення Лазьківські ставки I
Більський археологічний комплекс
ворсклинський регіон

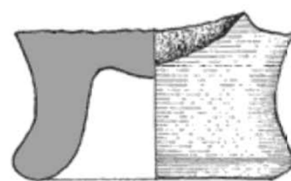
Уламок ковпачкової ніжки античної амфори

глина; кружальна

кін. VII – поч. VI ст. до н. е.

Археологічні дослідження (розвідки)
під керівництвом В. В. Шерстюка, 2015 рік

ворсклинський регіон
селище скіфського часу Батьки II
Більський археологічний комплекс

Джерело рисунку:
Шерстюк В. В. Нові поселення західної округи Більського городища. Археологічні дослідження
Більського городища – 2016. Київ – Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2017, рис. 5: 16

Уламок червоноглиняної амфори з основою для ручки

глина; кружальна

кін. VII – поч. VI ст. до н. е.

Археологічні дослідження (розвідки)
Більської археологічної експедиції ІА НАНУ
під керівництвом Д. С. Гречко, 2017 рік

ворсклинський регіон
поселення Куземинські ставки II
Більський археологічний комплекс

1 см 5 см

Джерело фото:
Гречко Д. С., Берест Ю. М., Коротя О. В., Крютченко О. О., Осадчий Є. М., Пуголовков Ю. О., Шапорда О. М.
Розвідки на території Сумщини в 2017 році. Археологічні дослідження Більського городища – 2017.
Київ – Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018, рис. 8: 27.

Верхня ілюстрація – рис. 1: 14
Ілюстрація посередині – рис. 1: 15
Нижня ілюстрація – рис. 1: 16

Фрагмент столової посудини закритої форми (ймовірно, столової амфори чи глека) з фрагментом чорнолакового розпису

I пол. VI ст. до н. е.

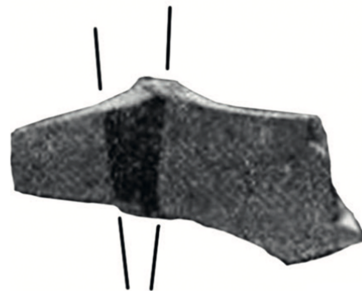
глина; кружальна; столовий посуд

знайдені під час досліджень

І. І. Ляпушкіна 1949 року

ворсклинський регіон,
поселення Пожарна Балка II,
округа с. Пожарна Балка,

Щербанівська сільська громада,
Полтавський район, Полтавська область

Джерело рисунку:

Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.
МИА, 104, М., 1961, рис. 60

Фрагменти столової посудини закритої форми (ймовірно, столової амфори чи глека) з фрагментом чорнолакового розпису

I пол. VI ст. до н. е.

глина; кружальна; столовий посуд; розпис

знайдені під час досліджень В. П. Андрієнка у 1976 р.

ворсклинський регіон, поселення Пожарна Балка II,
округа с. Пожарна Балка,
Щербанівська сільська громада,
Полтавський район, Полтавська область

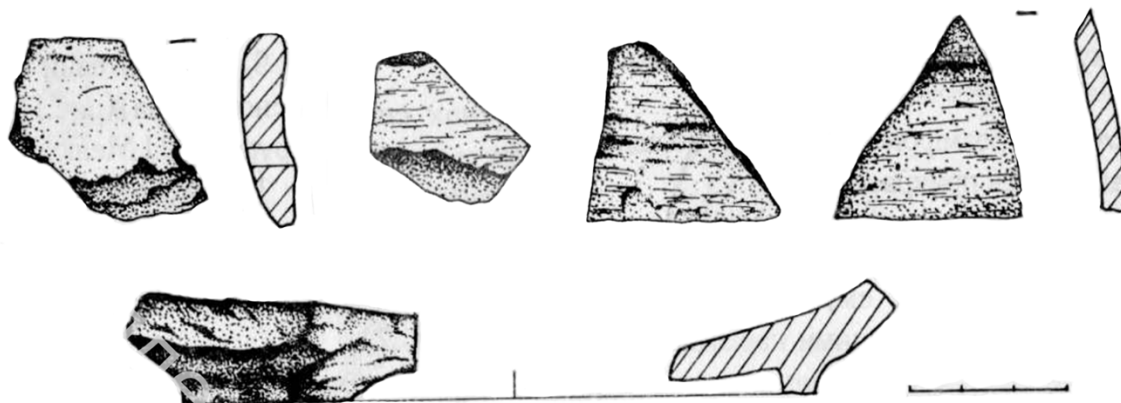

Джерело рисунку:

Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context
of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region.
Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context
of Pontic Archaeology, 2023, fig. 5: 9

Верхня ілюстрація – рис. 1: 17

Нижня ілюстрація – рис. 1: 18

Фрагменти стінок та денця античної розписної амфори родосько-іонійського походження

II пол. VII ст. до н. е.

глина; кружальна; тарний посуд

знайдені під час розкопок Абазівського загону
ОАЕ ЦОДПА (Полтава), у 1994 р.

поховання № 7, курган № 1, курганна група № 1,
ворсклинський регіон, округа с. Карпусі, Полтавська міська громада,
Полтавський район, Полтавська область

Джерело рисунку:
Супруненко О. Б., Золотницький Б. І., Кулатова І. М. Кургани біля с. Карпусі під Полтавою.
Полтава: вид. центр Археологія, 1996. рис. 15: 5, 8-11.

Фрагмент шийки античної кружальної посудини

II пол. VII ст. до н. е.

глина; кружальна; тарний посуд

знайдені під час розкопок
Абазівського загону
ОАЕ ЦОДПА (Полтава), у 1994 р.

насип № 2, поховання № 7,
курган № 1, курганна група № 1,
ворсклинський регіон,
округа с. Карпусі, Полтавська міська громада,
Полтавський район, Полтавська область

Джерело рисунку:
Супруненко О. Б., Золотницький Б. І., Кулатова І. М. Кургани біля с. Карпусі під Полтавою.
Полтава: вид. центр Археологія, 1996. рис. 15: 6.

Верхня ілюстрація – рис. 1: 19

Нижня ілюстрація – рис. 1: 20

Дрібний уламок вінцевої частини кружальної античної розписної посудини

II пол. VII ст. до н. е.

глина; кружальна; тарний посуд

знайдені під час розкопок

Абазівського загону

ОАЕ ЦОДПА (Полтава), у 1994 р.

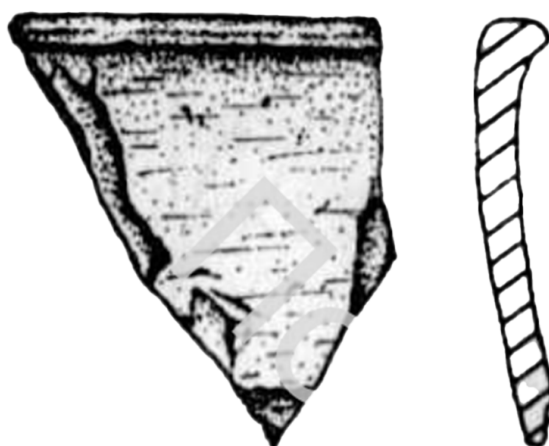
насип № 2, поховання № 7,

курган № 1, курганна група № 1,

ворсклинський регіон,

округа с. Карпусі, Полтавська міська громада,

Полтавський район, Полтавська область

Джерело рисунку:

Супруненко О. Б., Золотницький Б. І., Кулатова І. М.

Кургани біля с. Карпусі під Полтавою.

Полтава: вид. центр Археологія, 1996. рис. 22: 2

Розписне блюдо північноіонійського виробництва

I чв. VI ст. до н. е.

глина; кружальна;
столовий посуд відкритої форми

знайдене під час розкопок
археологічної експедиції Харківського університету
під керівництвом Б. А. Шрамка у 1965 році

ворсклинський регіон,
курган № 1/1965, некрополь Скоробір,
Більський археологічний комплекс,
Південно-західна округа с. Більськ (5 км),
Котелевська селищна громада,
Полтавський район, Полтавська область

Рис. 1: 22¹

¹ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Монографія (1987) // Більське городище у працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, ІКЗ «Більськ», Майдан, 2016. С. 384-385, фото 2: 1.

Уламки ручки античної амфори

I чв. VI ст. до н. е.

глина; кружальна; тарний посуд

Фонди ІКЗ «Більськ»

Знайдені у жіночому похованні, під час розкопок
Скіфської археологічної експедиції
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна (кер. – І. Б. Шрамко)
спільно з експедицією ІКЗ «Більськ»
(кер. – С. А. Задніков) у 2021 році

ворсклинський регіон,
курган № 1/2021, некрополь Скоробір,
Більський археологічний комплекс,
Південно-західна округа с. Більськ (5 км),
Котелевська селищна громада,
Полтавський район, Полтавська область

Джерело фото:
Шрамко І. Б.
Курган 1/2021 некрополю Скоробір
в окрузі Більського городища.
Археологія і давня історія України,
вип. 2 (47). 2023, рис. 7: 12.

**Фрагмент ручки античної амфори (1 од.),
фрагменти вінець античних амфор (2 од.);
фрагмент стінки античної амфори (1 од.)**

глина; кружальна

II пол. VII ст. до н. е.

Розміри: 1 – 10 x 3,5 x 2 см; 3 – 4 x 6 x 2 см;
2 – 4 x 5 x 1 см; 4 – 2 x 2,5 x 0,5 см

Фонди ІКЗ «Більськ»: ІКЗ «Б» КВ 722 А 432/24; ІКЗ «Б» КВ 722 А 432/65;
ІКЗ «Б» КВ 722 А 432/52; ІКЗ «Б» КВ 722 А 432/80

Археологічні дослідження Більської археологічної експедиції ІА НАНУ
(керівник: Д. С. Гречко), 2016 рік.

курган № 7, група II, урочище Розрита Могила,
Більський археологічний комплекс, ворсклинський регіон

Автор фото: О. М. Шапорда,
ІКЗ «Більськ», 2025

**Уламок ніжки
мілетської амфори**

глина; кружальна

I пол. VI ст. до н. е.

Фонди Музею археології
ХНУ імені В. Н. Каразіна

Випадкова знахідка, передана
жителями селища Васьки
Опішнянської селищної громади
Полтавського району
Полтавської області.

Скіфська археологічна експедиція
ХНУ імені В. Н. Каразіна
(кер. І. Б. Шрамко, С. А. Задніков),
2016 рік (розвідки на Більському
городищі)

Більський археологічний комплекс,
ворсклинський регіон

Джерело фото:

Задніков С. А., Шрамко І. Б.

Археологические разведки на Бельском городище в 2016 году.

Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Київ – Котельва:

ЦП НАН України і УТОПІК, 2017. С. 256, 258, 262, рис. 11, 18; 15, 6.

Верхня ілюстрація – рис. 1: 24

Нижня ілюстрація – рис. 1: 25

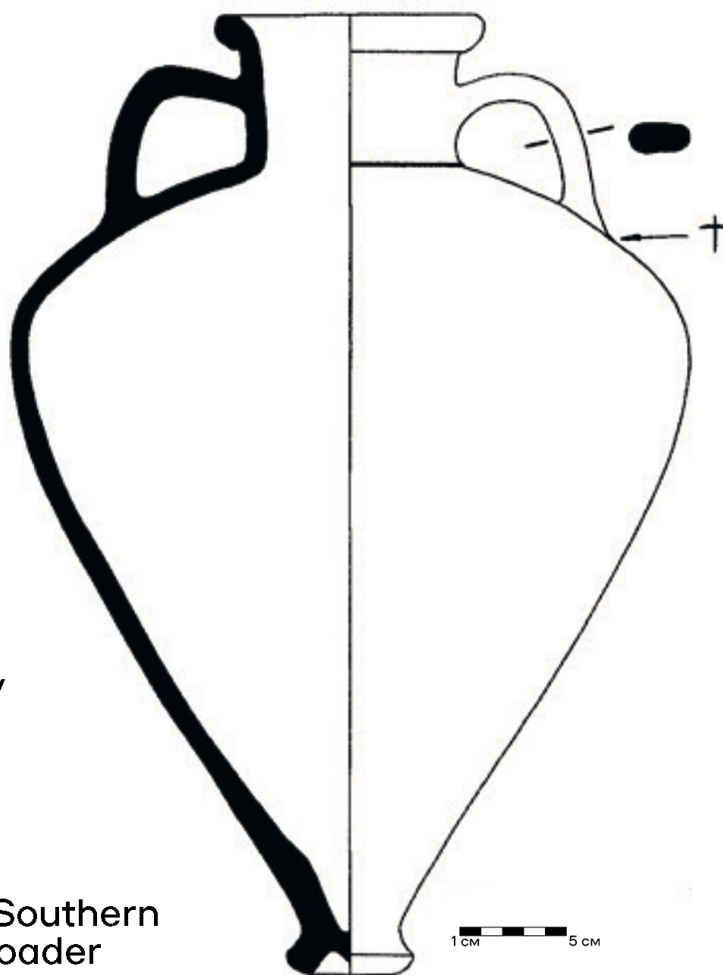
Амфора самоського виробництва

I чв. VI ст. до н. е.

глина; кружальна;
тарний посуд

знайдене під час розкопок
С. А. Мазаракі у 1886 році

посульський регіон,
курган № 5, округу с. Вовківці,
Роменська сільська громада,
Роменський район, Сумська область

Джерело
рисунок:
Zadnikov S.,
Shramko I.
Early Greek Pottery
in the Context
of Settlements
and Burials:
The Northern
Black Sea Region.
Tios/Tieion on the Southern
Black Sea in the Broader
Context of Pontic Archaeology,
2023. fig. 5: 9.

Північноіонійська «чаша із птахом» (bird bowl)

VII ст. до н. е.

глина; розпис

столовий посуд відкритої форми

Знайдена під час досліджень 1964 р.

Г. Т. Ковпаненко

києво-черкаський регіон

Трахтемирівське городище,

культова споруда, житло № 1, розкоп № 1

правий берег Дніпра,

округа с. Трахтемирів,

Канівський район, Черкаська область

Джерело рисунку:

Буйских А. В. Архаическая расписная керамика из Ольвии
(восточногреческая, лаконская, коринфская, имитации).

К., 2013. Рис. 1, 9

Фрагмент південноіонійської ойнохої із розписом

II пол. VII ст. до н. е.

глина; розпис

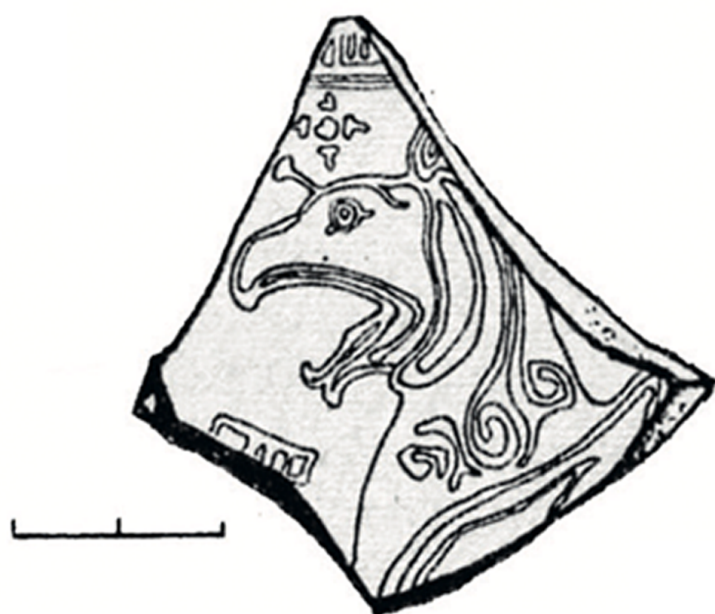
столовий посуд закритих форм

Знайдена під час досліджень
1964–1968 рр. Г. Т. Ковпаненко

києво-черкаський регіон

Трахтемирівське городище,
культова споруда, житло № 24

правий берег Дніпра,
округа с. Трахтемирів,
Канівський район, Черкаська область

Північноіонійська ойнохоя (ціла форма)

580 р. до н. е.

глина; розпис

столовий посуд закритих форм

Знайдена під час досліджень
оборонних валів у 2000 р.

києво-черкаський регіон

Трахтемирівське городище,

правий берег Дніпра,

округа с. Трахтемирів,

Канівський район, Черкаська область

Фрагмент іонійського кіліка

глина; кружальна

[без фото/рисунок]

кн. VII ст. до н. е.

Археологічні дослідження Г. Т. Ковпаненко 1964–1968 рр.

києво-черкаський регіон, житло № 6, Трахтемирівське городище

правий берег Дніпра,

округа с. Трахтемирів, Канівський район, Черкаська область

Джерело:

Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region. Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 242.

Фрагмент ручки лесбоської амфори

глина; кружальна

[без фото/рисунок]

кн. VII ст. до н. е.

Археологічні дослідження Г. Т. Ковпаненко 1964–1968 рр.

києво-черкаський регіон, житло № 6, Трахтемирівське городище

правий берег Дніпра,

округа с. Трахтемирів, Канівський район, Черкаська область

Джерело:

Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region. Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 242.

Верхня ілюстрація – рис. 1: 29
Ілюстрація посередині – рис. 1: 30
Нижня ілюстрація – рис. 1: 31

Фрагмент ойнохої із розписом (із зображенням частини тулуба собаки, що біжить)

640–630 рр. до н. е.

глина; розпис

столовий посуд закритих форм

києво-черкаський регіон

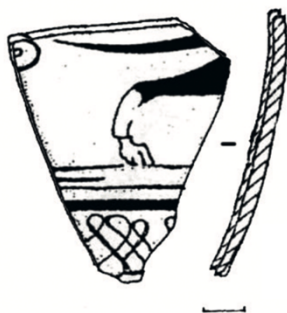
Мотронинське городище,

урочище Холодний Яр,

округа с. Мельники,

Медведівська сільська громада,

Черкаський район, Черкаська область

Джерело рисунку:

Бессонова С. С., Скорый С. А.

Мотронинское городище скифской эпохи
(по материалам раскопок 1988-1996).

Київ–Краків, 2003, рис. 54: 2

Фрагмент античної посудини

I пол. VI ст. до н. е.

глина; розпис

столовий посуд відкритих форм

києво-черкаський регіон

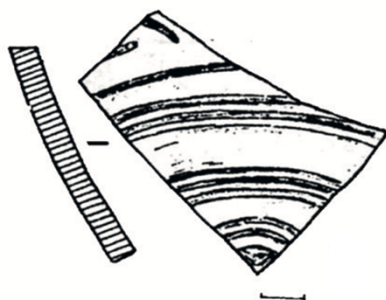
Мотронинське городище,

урочище Холодний Яр,

округа с. Мельники,

Медведівська сільська громада,

Черкаський район, Черкаська область

Джерело рисунку:

Бессонова С. С., Скорый С. А.

Мотронинское городище скифской эпохи
(по материалам раскопок 1988-1996).

Київ–Краків, 2003, рис. 54: 3

Верхня ілюстрація – рис. 1: 32

Нижня ілюстрація – рис. 1: 33

Фрагмент античної посудини

I пол. VI ст. до н. е.

глина; розпис

столовий посуд відкритих форм

києво-черкаський регіон

Мотронинське городище,

урочище Холодний Яр,

округа с. Мельники,

Медведівська сільська громада,

Черкаський район, Черкаська область

Джерело рисунку:

Бессонова С. С., Скорый С. А.

Мотронинское городище скифской эпохи
(по материалам раскопок 1988-1996).

Київ–Краків, 2003, рис. 54: 9

Фрагменти амфор

I пол. VI ст. до н. е.

глина; кружальна

тарний посуд

[без фото / рисунку]

києво-черкаський регіон

Мотронинське городище,

урочище Холодний Яр,

округа с. Мельники,

Медведівська сільська громада,

Черкаський район, Черкаська область

Джерело:

Бессонова С. С., Скорый С. А.

Мотронинское городище скифской эпохи
(по материалам раскопок 1988-1996).

Київ–Краків, 2003, с. 82-83.

Верхня ілюстрація – рис. 1: 34

Нижня ілюстрація – рис. 1: 35

Фрагмент тарілки

I чв. VI ст. до н. е.

глина; розпис

столовий посуд відкритих форм

києво-черкаський регіон

Пастирське городище

округа с. Мельники,

Тернівська сільська громада,

Черкаський район,

Черкаська область

Джерело рисунку:

Фармаковский Б. В. Архаический период на юге России.

Материалы по археологии России, 34, 1914, рис. 4: 4

Фрагмент тарілки

I чв. VI ст. до н. е.

глина; розпис

столовий посуд

відкритих форм

києво-черкаський регіон

Пастирське городище

округа с. Мельники,

Тернівська сільська громада,

Черкаський район, Черкаська область

Джерело рисунку:

Фармаковский Б. В. Архаический период на юге России.

Материалы по археологии России, 34, 1914, рис. 4: 5

Верхня ілюстрація – рис. 1: 36

Нижня ілюстрація – рис. 1: 37

Фрагменти амфор виробництва Самосу, Мілету, Лесбосу, Клазоменів

II – III чв. VI ст. до н. е.

глина; кружальна

тарний посуд

києво-черкаський регіон

Хотівське городище,

приміщення 3/1965, 1/2004, 2/2004

округа с. Хотів,

Феодосіївська сільська громада,

Обухівський район, Київська область

Джерело рисунку:

Дараган, М. Н. Античная керамика из Хотовского городища скифской эпохи. Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников.

СПб, 2005, рис. 1: 5-19, 24

Фрагмент чорнолакової іонійської чаші

II – III чв. VI ст. до н. е.

глина; кружальна

столовий посуд відкритої форми

києво-черкаський регіон

Хотівське городище

округа с. Хотів,

Феодосіївська сільська громада,

Обухівський район, Київська область

Джерело рисунку:

Дараган, М. Н. Античная керамика из Хотовского городища скифской эпохи. Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников.

СПб, 2005, рис. 1: 29

Фрагменти амфор клазоменського та хіоського виробництва

I пол./сер. VI ст. до н. е.

глина; кружальна;
тарний посуд

знайдені під час досліджень 2008 року

кево-черкаський регіон,
поселення Жаботин,
урочище Тарасова гора,
округа с. Жаботин,

Михайлівська сільська громада,
Черкаський район,
Черкаська область

Джерело рисунку:

Дараган, М. Н., Подобед, В. А. Новые исследования в Жаботине.
Археология і давня історія України, 2, 2019, рис. 9: 12-13

Фрагменти чаші (кіліка)

сер. VII ст. до н. е.

глина; кружальна; столовий посуд відкритої форми

знайдені під час досліджень 2008 року

кево-черкаський регіон, поселення Жаботин,
урочище Тарасова гора, округа с. Жаботин,

Михайлівська сільська громада,
Черкаський район, Черкаська область

Джерело рисунку:

Дараган, М. Н., Подобед, В. А. Новые исследования в Жаботине.
Археология і давня історія України, 2, 2019, рис. 9: 5

Верхня ілюстрація – рис. 1: 40

Нижня ілюстрація – рис. 1: 41

Фрагмент стінки ойнохої південноіонійського виробництва (?)

610–580 рр. до н. е.

глина; кружальна; розпис
стиль MGW II

столовий посуд закритої форми

кево-черкаський регіон
поселення Жаботин,
урочище Тарасова гора,
округа с. Жаботин,
Михайлівська сільська громада,
Черкаський район,
Черкаська область

Джерело рисунку:

Покровская Е. Ф. Предскифское поселение в с. Жаботин. СА, 4, 1973, рис. 8: 7

Фрагменти амфор клазоменського та лесбоського виробництва

кін. VII - поч. VI ст. до н. е.

глина; кружальна; розпис
тарний посуд

дослідження 1970 року,
західноподільський регіон
поселення Іване-Пусте,
округа с. Іване-Пусте,
Іване-Пустенська сільська громада,
Чортківський район,
Тернопільська область

Джерело рисунку:

Кашуба, М. Т., Дараган, М. Н. Левицкий, О. Г.

Технологические новшества раннего железного века:

перспективы изучения ранней гончарной сероглиняной керамики Восточного Прикарпатья.
Revista Arheologică, 2010, рис. 5: 13; 6.

Верхня ілюстрація – рис. 1: 42

Нижня ілюстрація – рис. 1: 43

Фрагмент ойнохої з округлим вінцем південноіонійського виробництва

640–630/625 рр. до н. е.

глина; кружальна; розпис
столовий посуд закритої форми;
стиль MWG I

знайдені під час розкопок селянами у 1863 р.

києво-черкаський регіон,
Олександрівська селищна громада,
Кропивницький район,
Кіровоградська область

Джерело рисунку:

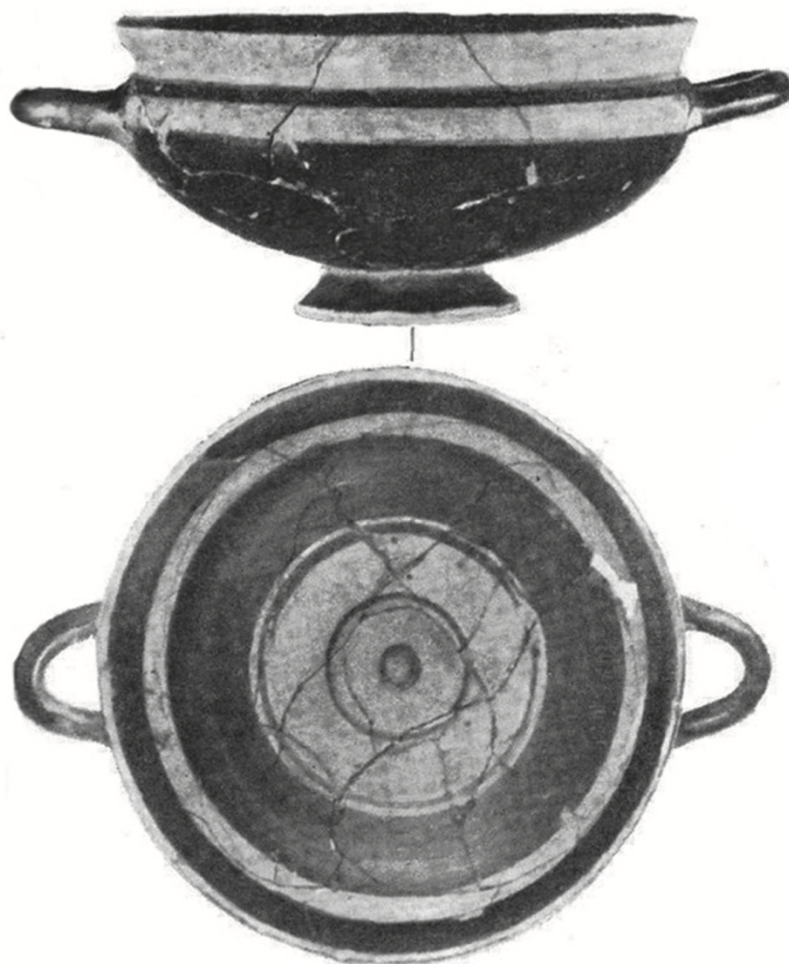
Вахтина М. Ю., Рябкова Т. В. О фрагменте греческой ойнохої
из кургана у с. Болтышка. Археологические вести,
Ин-т истории материальной культуры РАН.
Вып. 29. СПб, 2020.

Античний кілік, розписаний лаковими смугами

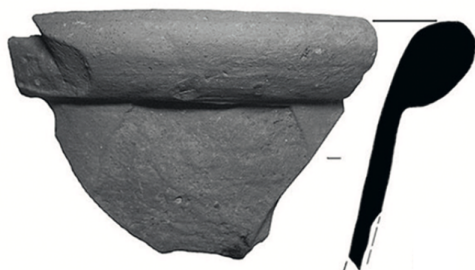
I пол. VI ст. до н. е.

глина; кружальна; розпис
столовий посуд відкритої форми

ворсклинський регіон,
курган № 449, округу с. Гладківщина,
Піщанська сільська громада,
Золотоніський район, Черкаська область

Джерело
рисунок:
Галаніна, Л. К.
Келермесские курганы.
«Царские» погребения раннескифской эпохи
М, 1997, табл. 21: 1

Фрагмент вінця самоської амфори

кін. VII – III чв. VI ст. до н. е.

глина; кружальна

тарний посуд

східноподільський регіон
Северинівське городище

округа с. Северинівка,
Северинівська сільська громада,
Жмеринський район,
Вінницька область

Джерело рисунку:

Shelekhan O., Lifantii O.

The elements of the horse bridle from the Severynivka hillfort.

Baltic-Pontic Studies, 21, 2016, fig. 8: 2

Фрагмент «протофасоської» амфори

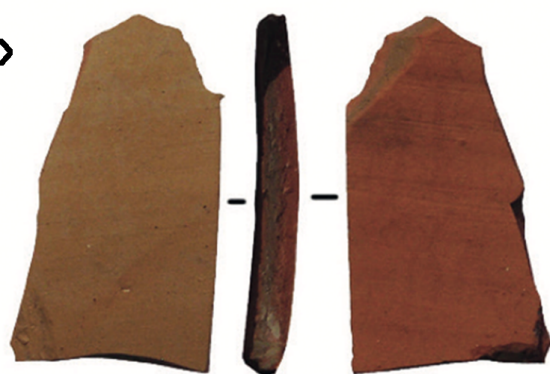
II чв. VI ст. до н. е.

глина; кружальна

тарний посуд

східноподільський регіон
Северинівське городище

округа с. Северинівка,
Северинівська сільська громада,
Жмеринський район,
Вінницька область

1 cm 5 cm

Джерело рисунку:

Shelekhan O., Lifantii O., Boltryk Yu., Ignaczak M.

Research in the Central Part of Severynivka Hillfort
(Quadrats F80, F90, G71, G81).

Baltic-Pontic Studies, 21(1), 2016, fig. 53.

Верхня ілюстрація – рис. 1: 46

Нижня ілюстрація – рис. 1: 47

Фрагменти амфор виробництва Хіосу, Лесбосу, Клазоменів

II пол. VII ст. до н. е.

глина; кружальна; розпис
тарний посуд

дослідження 1970 року,
західноподільський регіон
поселення Залісся,
округа с. Залісся,
Іване-Пустенська сільська громада,
Чортківський район, Тернопільська область

Джерело рисунку:

Кашуба, М. Т., Дараган, М. Н. Левицкий, О. Г. Технологические новшества раннего железного века: перспективы изучения ранней гончарной сероглиняной керамики Восточного Прикарпатья. Revista Arheologică, 2010, рис. 8: 15; 5-14.

Фрагменти іонійських чаш

II пол. VII ст. до н. е.

глина; кружальна; розпис
тарний посуд

дослідження 1970 року,
західноподільський регіон
поселення Залісся,
округа с. Залісся,
Іване-Пустенська сільська громада,
Чортківський район,
Тернопільська область

Джерело рисунку:

Кашуба, М. Т., Дараган, М. Н. Левицкий, О. Г. Технологические новшества раннего железного века: перспективы изучения ранней гончарной сероглиняной керамики Восточного Прикарпатья. Revista Arheologică, 2010, рис. 8: 15; 1-5.

Верхня ілюстрація – рис. 1: 48

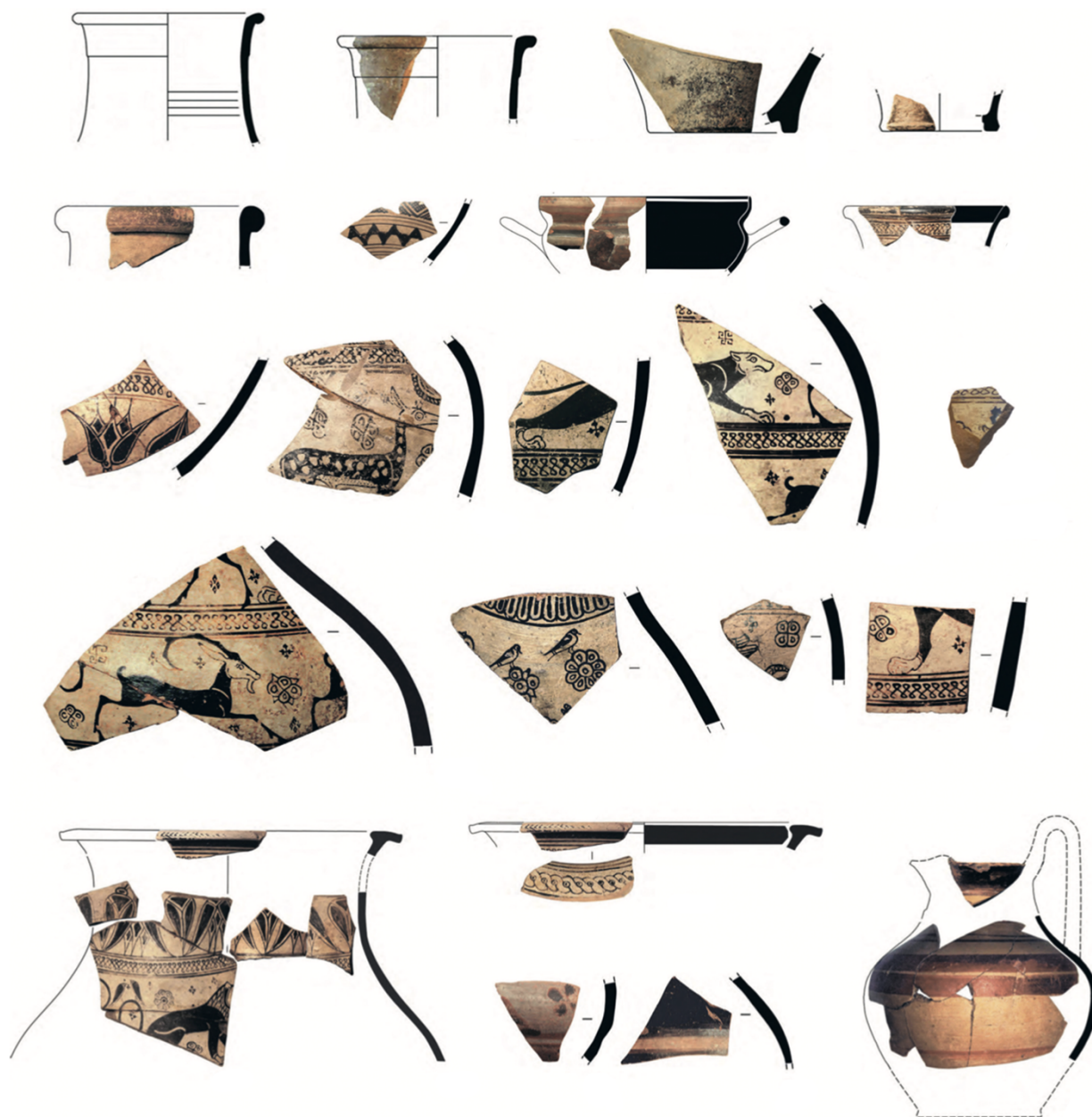
Нижня ілюстрація – рис. 1: 49

**Рис. 2. Різноманіття фрагментів античної кераміки
у матеріалах Більського городища (до 2014 року)¹**

¹ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // *Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology*, 2023. P. 239, fig. 3.

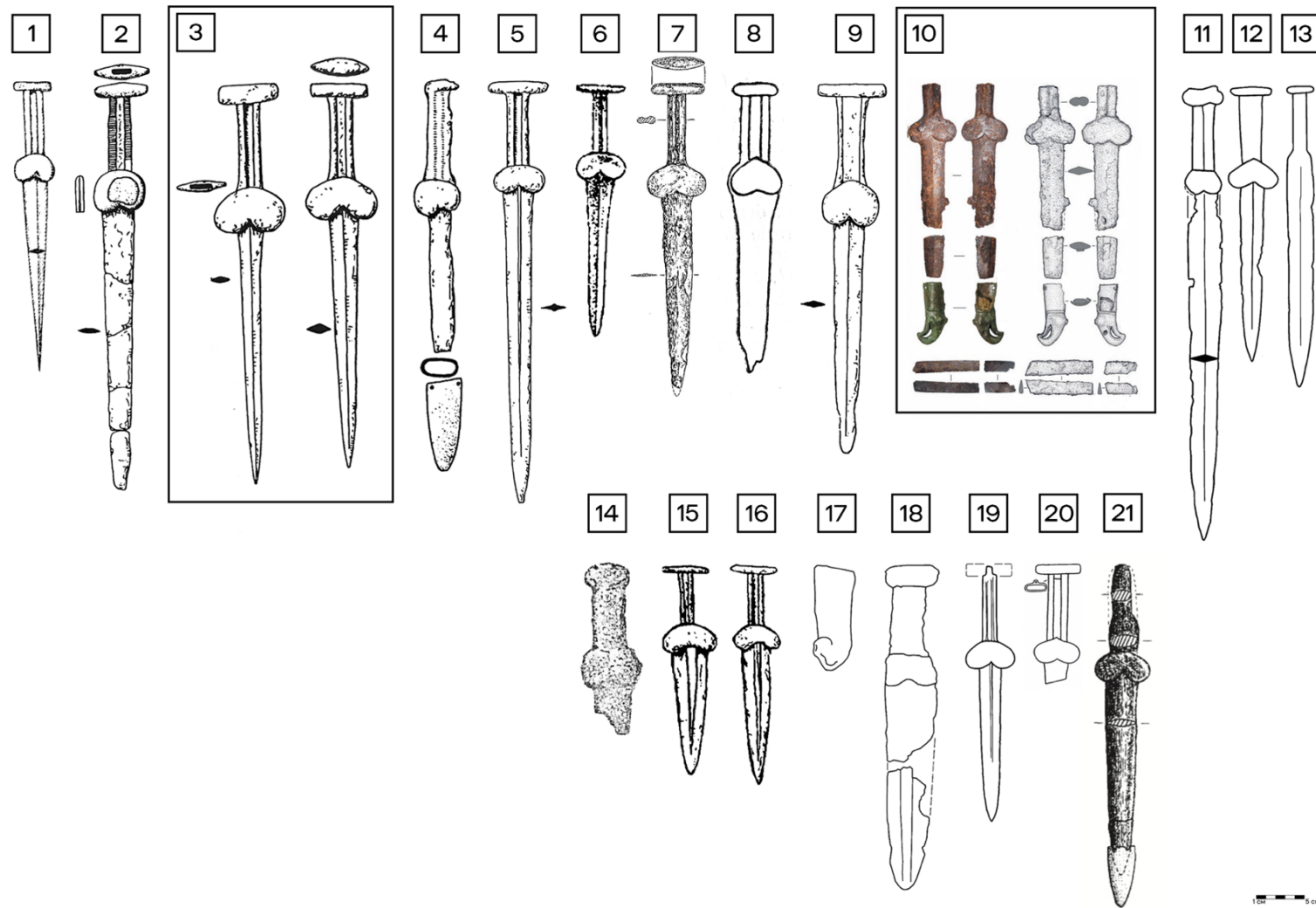
**Рис. 3. Різноманіття фрагментів античної кераміки
у матеріалах Немирівського городища¹**

(масштаб довільний)

¹ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // Tios/Tieion on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. P. 239, fig. 2: 1-21.

Рис. 4. Мечі та кинджали «келермеського» типу (відділ 1, тип І за А. І. Мелюковою¹)

¹ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. Москва: Наука, 1964. Д 1-4. С. 47-51.

сіверсько-донецький регіон:

- 6 | випадкова знахідка близ с. Верхній Салтів (масштаб довільний);
 15–16 | випадкові знахідки, округа с. Верхній Бішкін;¹

ворсклинський регіон:

- 10 | поховання № 1, курган № 127, урочище Марченки;²
 11–13 | Західне укріплення Більського городища;
 17 | Східне укріплення Більського городища;
 18 | курган № 1, некрополь Скоробір;
 19 | Лихачівка;³
 20 | випадкова знахідка
 у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського;⁴
 21 | курган № 18, округа с. Куп'єваха;⁵

києво-черкаський регіон:

- 1 | курган № 77, округа с. Курилівка;⁶
 2 | Жаботинська курганна група, курган № 2 в окрузі с. Райгород;⁷
 3 | випадкова знахідка в окрузі м. Чигирин (Черкаська область);
 4 | курган № 5, округа с. Рижанівка;⁸
 7 | Трахтемирівське городище, рів;⁹
 8 | округа с. Васильків, урочище Дар'ївка, пох. (масштаб довільний);¹⁰
 9 | пох. № 2, округа с. Журавка;¹¹
 14 | курган № 68, округа с. Курилівка;¹²

інше:

- 5 | випадкова лісостепова знахідка.¹³

¹ Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ, 2010. Рис. 62: 1, 3-4.

² Скорый С. А., Окатенко В. Н., Зимовец Р. В. Исследование погребальных памятников в окрестностях Бельского городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2019, 2020. С. 33-34, рис. 21.

³ Гречко Д. С., Корост І. І., Шелехань О. В. Нові надходження матеріалів ранньоскіфського часу до фондів ІКЗ «Більськ» // Археологічні дослідження Більського городища – 2018, 2019. С. 168, рис. 2.

⁴ Белозор В. П., Скорый С. А. Архаический скифский меч из Киева // СА, 1985. № 1. С. 255-256, рис. 2.

⁵ Zadnikov S., Shramko I. Early Greek Pottery in the Context of Settlements and Burials: The Northern Black Sea Region // Tios/Ticlon on the Southern Black Sea in the Broader Context of Pontic Archaeology, 2023. Fig. 6: 3.

⁶ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наукова думка, 1981. С. 104-105, рис. 60: 7-9.

⁷ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. Москва: Наука, 1964. Д 1-4. Табл. 15: 3.

⁸ Мелюкова А. И. Вооружение скифов... Табл. 15: 4, 5, 11.

⁹ Болтрик Ю. В., Вознесенська Г. О., Фіалко О. Є. Залізний кинджал із Трахтемирівського городища // Археологія, 2003. № 2. С. 102, рис. 2.

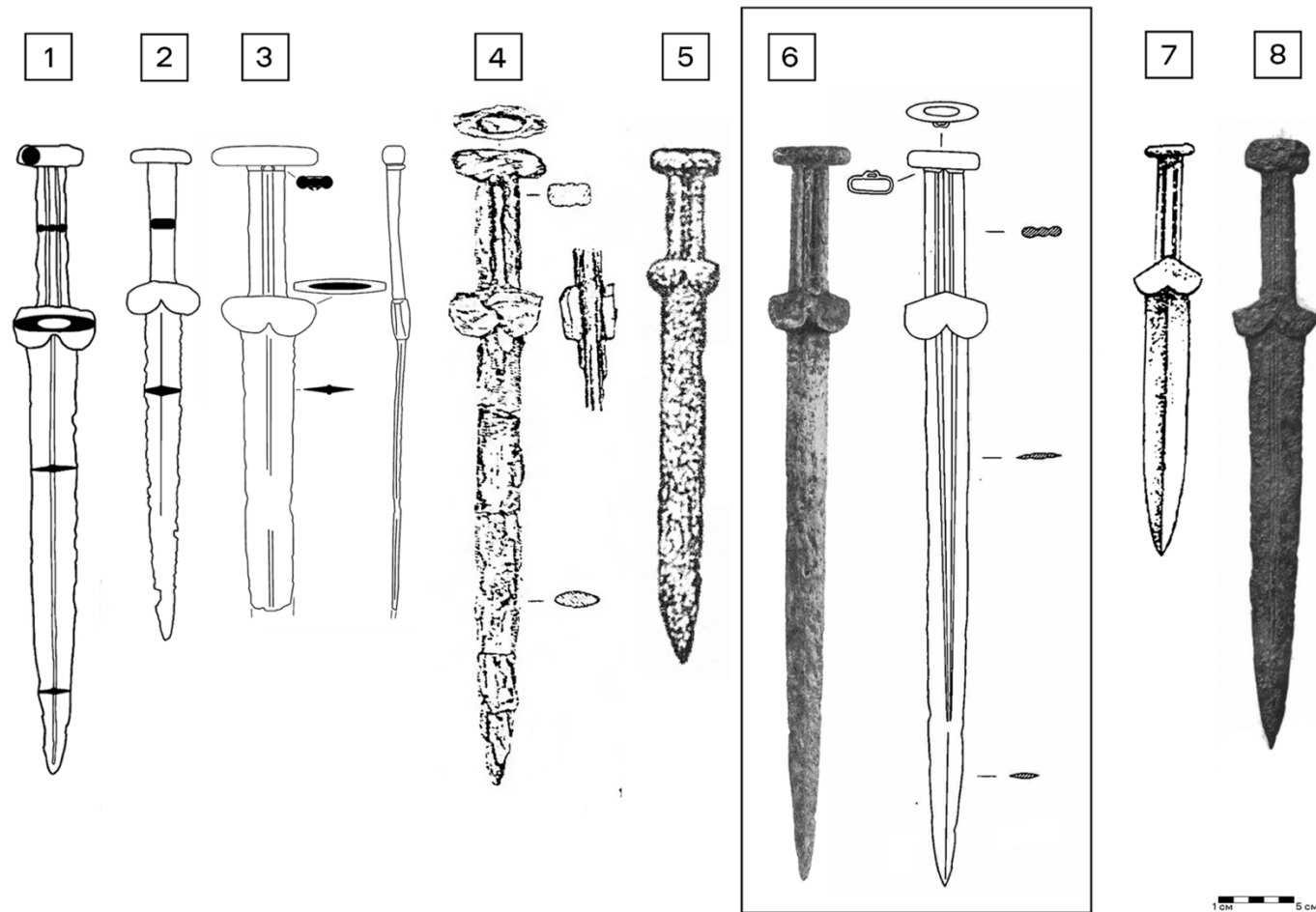
¹⁰ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкацкий регион). Киев: Наукова думка, 1989. С. 62, рис. 12: 3.

¹¹ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. Москва: Наука, 1964. Д 1-4. Табл. 15: 7.

¹² Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наукова думка, 1981. С. 32, рис. 24, 17.

¹³ Мелюкова А. И. Вооружение скифов... Табл. 15: 2.

Рис. 5. Мечі та кинджали «келермеського» типу (відділ 1, тип II за А. І. Мелюковою¹)

¹ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // Свод археологических источников. Москва: Наука, 1964. Д 1-4. С. 47-51.

Відділ 1, тип II:

сіверсько-донецький регіон:

7 | випадкова знахідка, округа с. Верхній Бішкін (масштаб довільний);¹

ворсклинський регіон:

1 | Карабазівка;²

2 | Шенгаріївка;³

3 | округа с. Більськ;⁴

посульський регіон:

8 | кург., округа с. Вовківці, випадкова знахідка;⁵

києво-черкаський регіон:

4 | поховання № 1, курган № 6, округа с. Яснозір'я;

5 | курган № 1, округа с. Медвин (масштаб довільний);⁶

6 | випадкова знахідка, північна округа м. Київ (близ місцевості Вітряні гори).⁷

¹ Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ, 2010. Рис. 62: 3-4.

² Гречко Д. С., Корост І. І., Шелехань О. В. Нові надходження матеріалів ранньоскіфського часу до фондів ІКЗ «Більськ» // Археологічні дослідження Більського городища – 2018, 2019. С. 166, рис. 1.

³ Гречко Д. С., Корост І. І., Шелехань О. В. Нові надходження... С. 168, рис. 2.

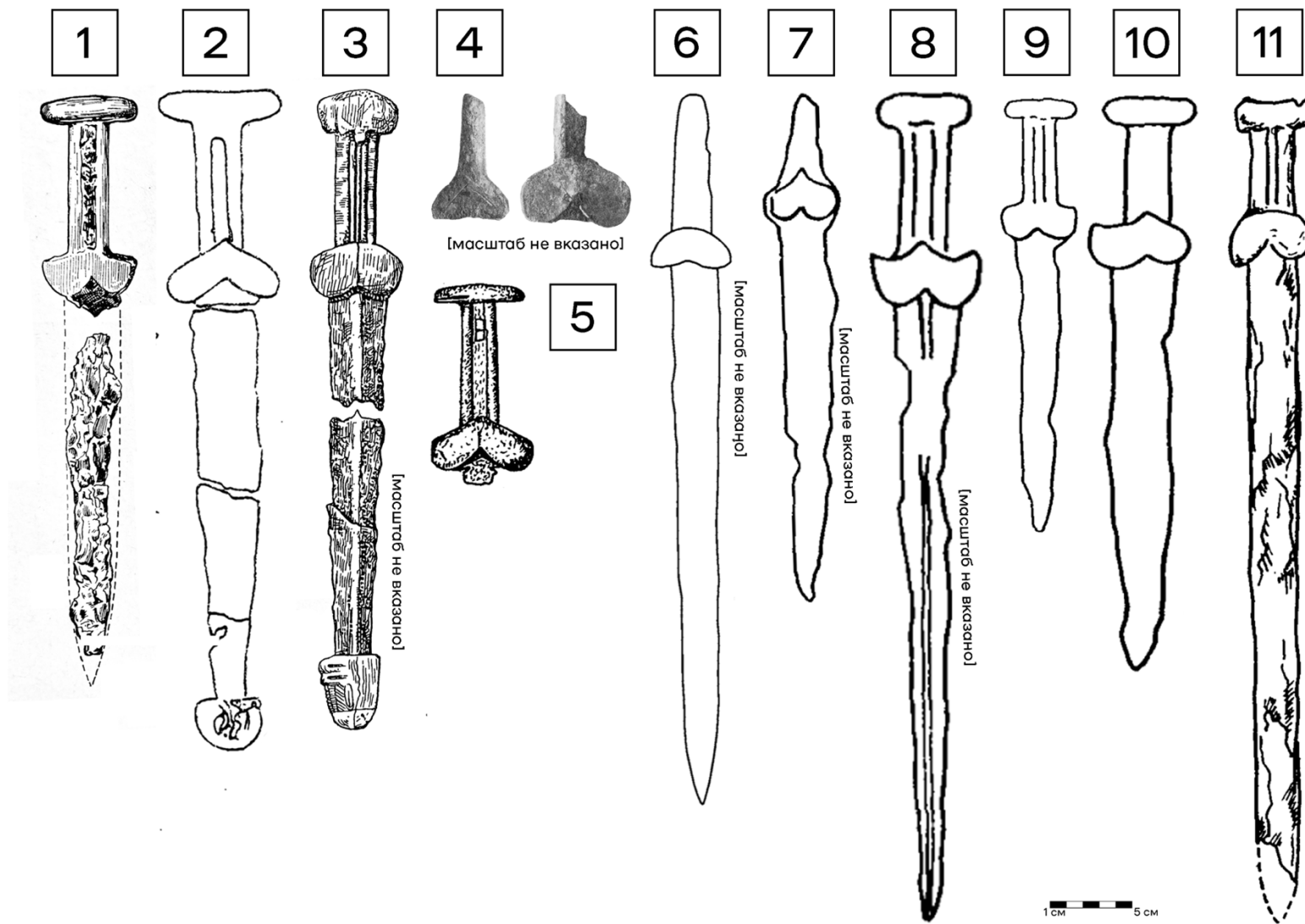
⁴ Гречко Д. С., Корост І. І., Шелехань О. В. Нові надходження... С. 166, рис. 1.

⁵ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. Москва: Наука, 1964. Д 1-4. Табл. 15.

⁶ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наукова думка, 1981. С. 104-105, рис. 60: 7-9.

⁷ Белозор В. П., Скорый С. А. Архаический скифский меч из Киева // СА, 1985. № 1. Рис. 1: 1-2.

Рис. 6. Мечі та кинджали «келермеського» типу: аналогії

- 1 | поховання № 85, Тлійський могильник, I пол. VII ст. до н. е.;¹
- 2 | курганне поховання близ хутору Степний, сер. VII ст. до н. е.²
- 3 | могильник близ м. Мінеральні Води;³
- 4 | бронзові руків'я кинжалів із залізними клинками,
Галіатський могильник Фаскау, округа с. Галіат. I. пол. VII ст. до н. е.⁴
- 5 | фрагмент меча, курган в окрузі м. Камишин;
- 6 | поховання біля Лермонтовського роз'їзду;⁵
- 7–10 | могильник Самтавро, пох. № 50, № 212, № 27;⁶
- 11 | Кармир-Блур.⁷

¹ Техов Б. В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII – VI ст. до н. э. (по материалам Тлийского могильника) // Скифия и Кавказ, 1980. С. 221, 249, рис. 3, 7.

² Махортых С. В. Скифы на Северном Кавказе. Киев: Наукова думка, 1991. Рис. 22: 8.

³ Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. Москва: АН СССР, 1960. Рис. 21: 4.

⁴ Крупнов Е. И. Древняя история... С. 212, рис. 21.

⁵ Шелехань О. В. Знахідки клинкової зброї ранньокелермеського часу українського лісостепу // Археологія і давня історія України, 2015. Вип. 2 (15). С. 162; рис. 1: 1.

⁶ Есаян С. А., Погребова М. Н. Скифские памятники Закавказья. Москва: Наука, 1985. С. 41, табл. 1: 14-17.

⁷ Есаян С. А., Погребова М. Н. Скифские памятники. ... С. 41, табл. 1: 1.

**Рис. 7. Бронзовий жезл з кістяною ручкою
з Люботинського могильника та аналогії¹**

Бронзовий жезл з кістяною ручкою

VIII – VI ст. до н. е.

бронза, кістка

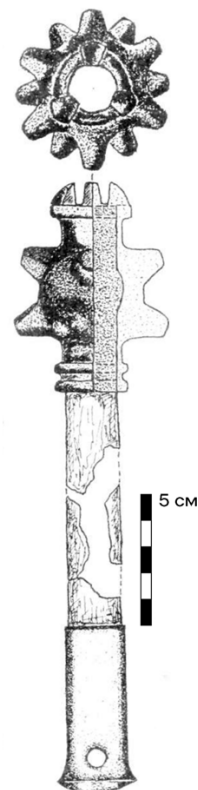
Знайдені під час досліджень
1993 р. археологічної експедиції
Харківського державного університету
(керівник: Юрій Володимирович Буйнов)
спільно з Люботинським краєзнавчим
музеєм (керівник:
Олексій Владиславович Бандуровський)

Люботинський могильник,
Караванська група, курган № 1

Південно-західна округа м. Люботин,
Люботинська міська громада,
Харківський район, Харківська область

Довжина:	23 см;
Діаметр втулки:	2 см;
Довжина верхів'я:	8 см;
Ширина основи:	4 см;
Довжина руків'я:	5,6 см;
Діаметр руків'я:	2,1 см;
Діаметр отвору у нижній частині:	0,3 см;
Внутрішній діаметр руків'я та верхів'я:	1,6 см.

Джерело рисунку:
Бандуровський А. В.,
Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К.
Новые исследования
курганов скифского времени
в окрестностях г. Люботина.
Люботинское городище.
Харьков, 1998. с. 146, рис. 3: 3

1

5 см

2

¹ Muscarella O. W. Bronze and Iron Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art. New York, 1998. P. 58, fig. 69-70.

Рис. 8. Мідний кований тонкостінний казан з Більського городища

Мідний кований тонкостінний казан

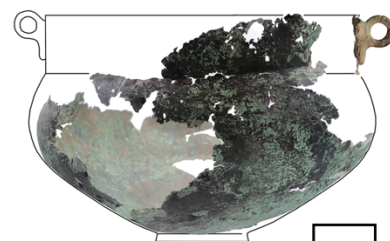
I пол. VI ст. до н. е.

Реконструйована висота: 25 см;
 Макс. діаметр тулуба: 40 см;
 Висота вінець: 6 см;
 Діаметр вінець: 36 см;
 Діаметр донця: 11 см;
 Товщина стінок: 0,6 – 1 мм

металеві сплави; кування

Випадкова знахідка 2021 р.
 у заплаві р. Ворскла

ворсклинський регіон
 найближча округа
 Більського городища,
 Більський археологічний
 комплекс

1

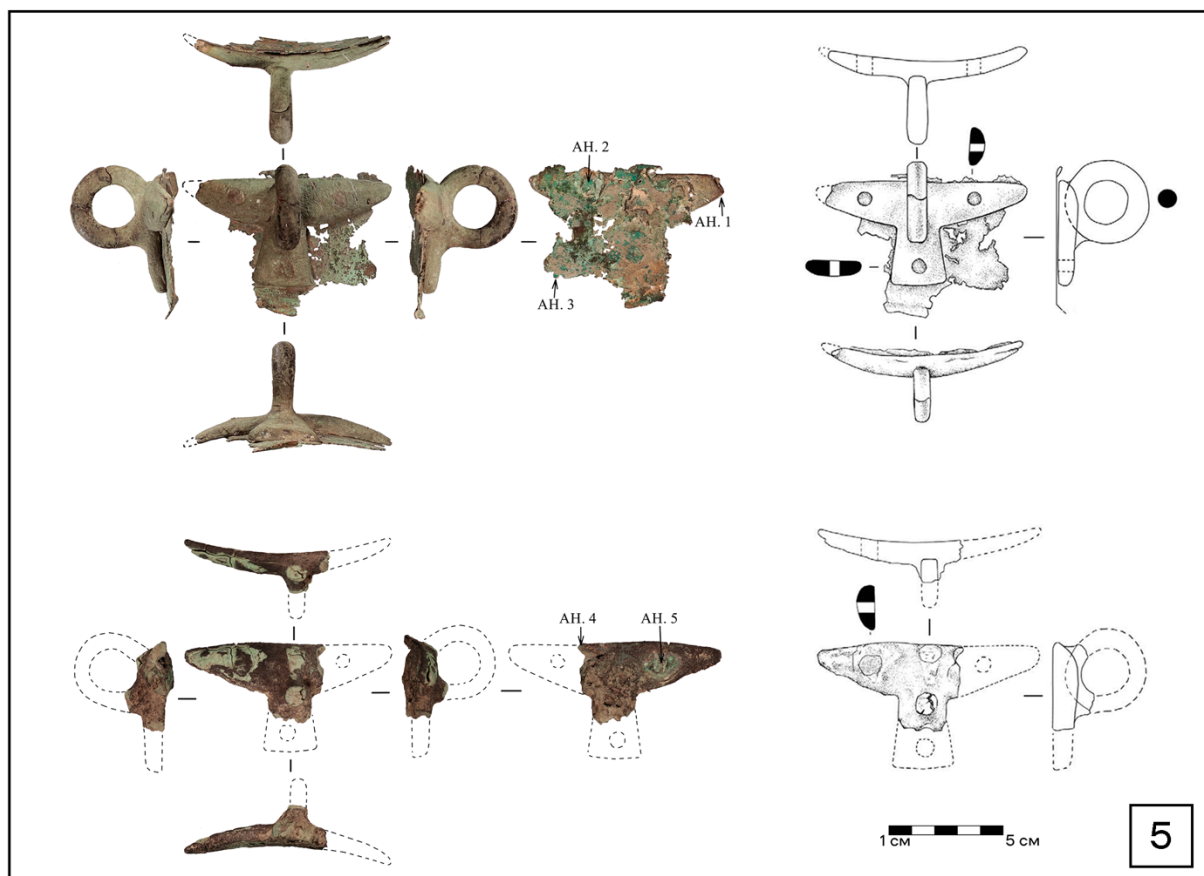
2

3

4

5

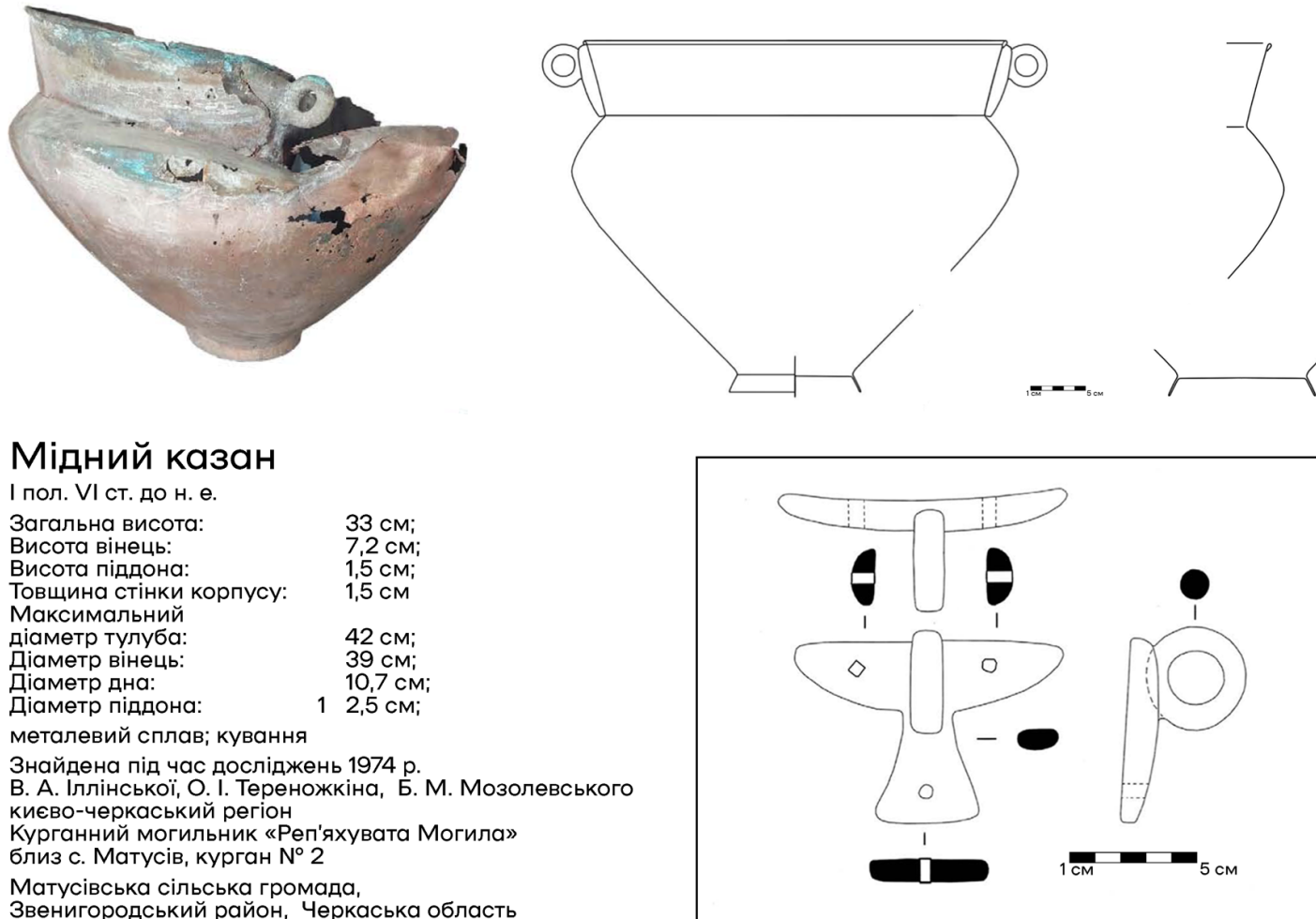
- 1 | графічна реконструкція зовнішнього вигляду (фото І. Б. Шрамко);¹
- 2-3 | артефакт в експозиції виставки
«РЯТУВАТИ І ДОСЛІДЖУВАТИ: Більський археологічний комплекс,
сезони 2022–2024», м. Полтава, 2024 рік (фото авторки);
- 4 | 3D-модель імовірного вигляду казана (автор В. С. Шрамко);²
- 5 | бронзові фігурні накладки (атташі) з кільцем для кріплення рухливих ручок
(фото та графічний рисунок І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова);
- АН.1-5 | місця аналізу металу.³

¹ Шрамко І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища // Археологія, 2023. № 4. С. 106, рис. 3: 2.

² Шрамко І. Б. Мідний кований казан... С. 110, рис. 6.

³ Шрамко І. Б. Мідний кований казан... С. 107-108, рис. 4, 5.

Рис. 9. Мідний кований тонкостінний казан з Реп'яхуватої Могили¹

¹ Шрамко І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища // Археологія, 2023. № 4. С. 106, рис. 8: 4; 9.

Рис. 10. Мідний кований тонкостінний казан з кургану близ с. Круглик

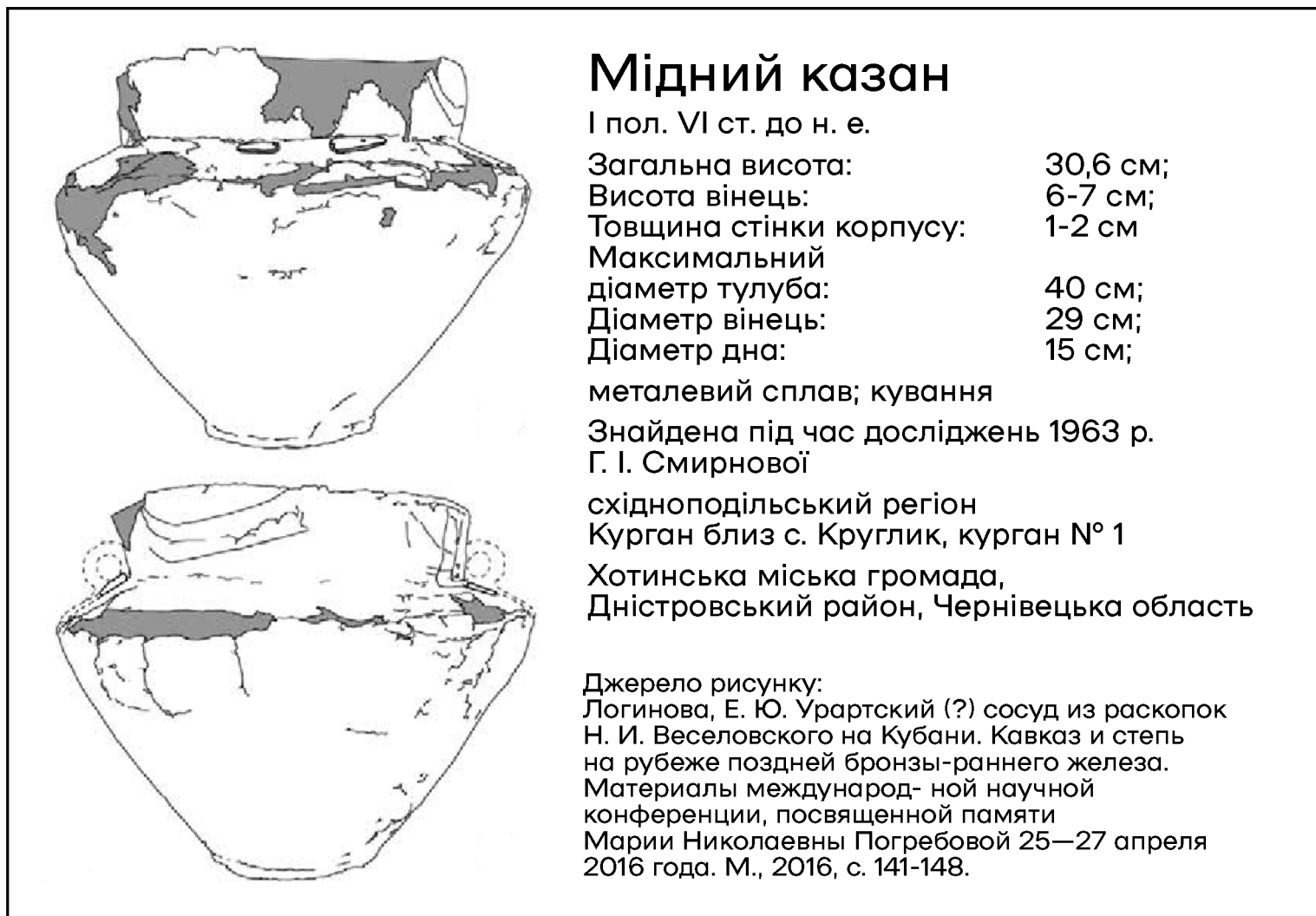

Рис. 11. Срібний ритон у вигляді бика з Люботинського могильника

5 cm

Джерело рисунку:
Бандуровський А. В., Буйнов Ю. В.,
Дегтярь А. К. Новые исследования
курганов скифского времени
в окрестностях г. Люботина.
Люботинское городище.
Харьков, 1998. с. 149, рис. 4: 1

Срібний ритон у вигляді бика

срібло

II пол. VII ст. до н. е.

Знайдені під час досліджень 1993 р.
Археологічної експедиції
Харківського державного університету
(керівник: Юрій Володимирович Буйнов)
спільно з Люботинським краєзнавчим
музеєм (керівник:
Олексій Владиславович Бандуровський)
сіверськодонецький регіон
Люботинський могильник,
Караванська група, курган № 2
Південно-західна округа м. Люботин,
Люботинська міська громада,
Харківський район, Харківська область

1

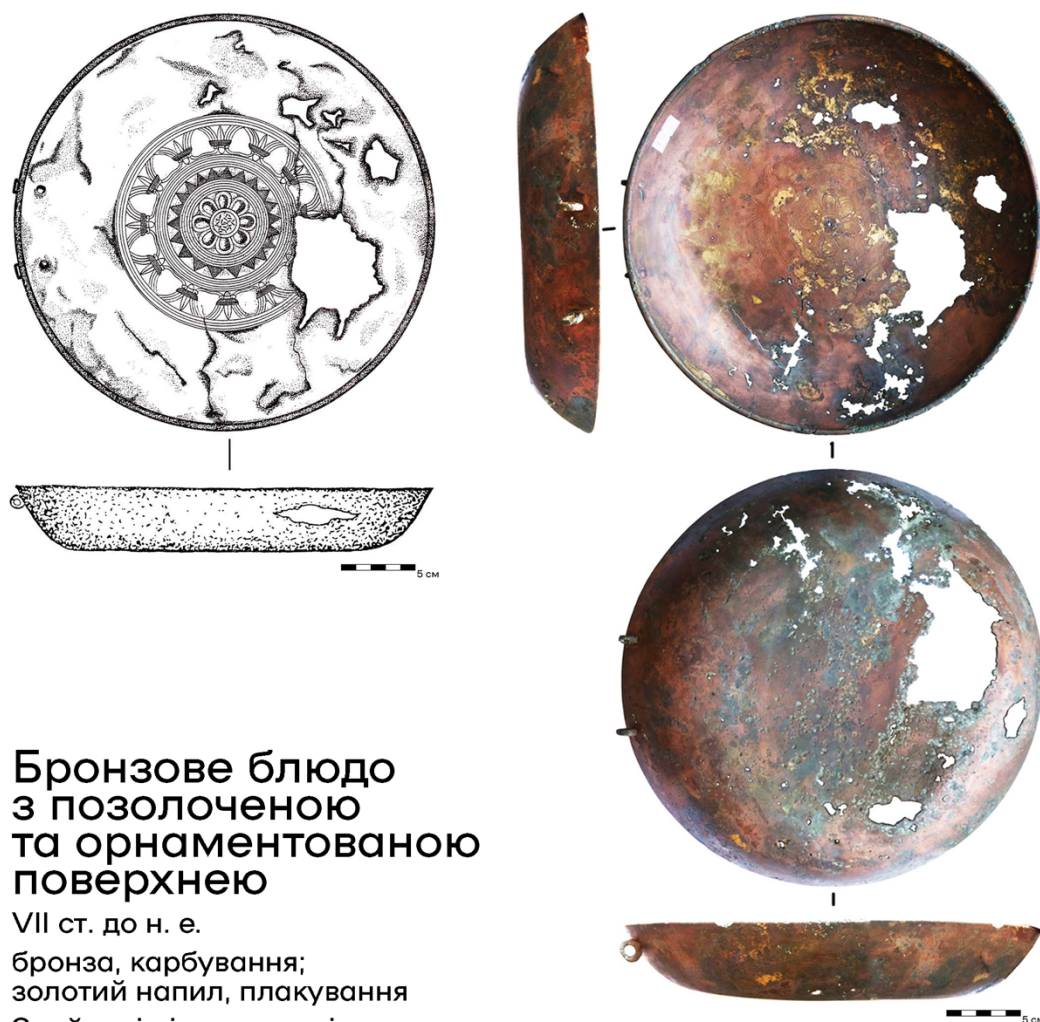

1 cm

5 cm

2

Рис. 12. Бронзове блюдо з позолоченою та орнаментованою поверхнею з Люботинського могильника

Бронзове блюдо з позолоченою та орнаментованою поверхнею

VII ст. до н. е.

бронза, карбування;
золотий напил, плакування

Знайдені під час досліджень
1993 р. археологічної експедиції
Харківського державного університету
(керівник: Юрій Володимирович Буйнов)
спільно з Люботинським краєзнавчим
музеєм (керівник:
Олексій Владиславович Бандуровський)

Люботинський могильник,
Караванська група, курган № 2

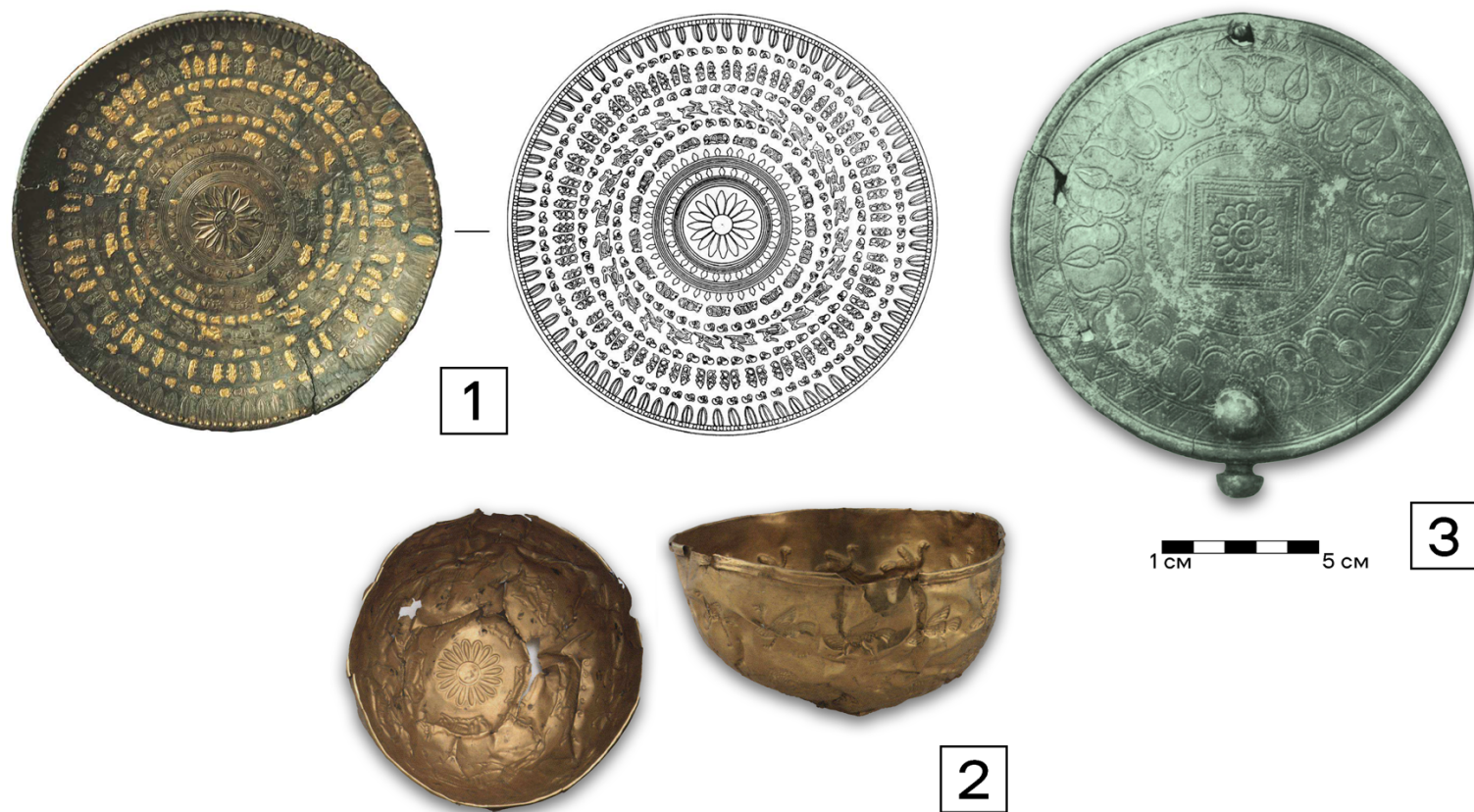
Південно-західна округа м. Люботин,
Люботинська міська громада,
Харківський район, Харківська область

Зовнішній діаметр: 25,3 см;
Внутрішній діаметр: 24,4 см;
Висота стінок: 3,5 см;
Ширина краю: 3,5 см;
Товщина стінки: до 0,3 см

Джерело рисунка:
Бандуровський А. В., Буйнов Ю. В.,
Дегтярь А. К. Новые исследования
курганов скифского времени
в окрестностях г. Люботина.
Люботинское городище.
Харьков, 1998. с. 149, рис. 4: 2

Джерело фото:
Окатынко В., Скорый С.
Бронзовое блюдо с позолотой
из Второго Караванского кургана
раннескифской поры
(Украинская Левобережная Лесостепь).
Revista Arheologică. Serie nouă, vol. XVII,
nr. 1. Chişinău, 2021. С. 9, рис. 3

Рис. 13. Бронзове блюдо з позолоченою та орнаментованою поверхнею: аналогії

1 | орнаментоване срібне блюдо із комплексу в Зівіє;¹

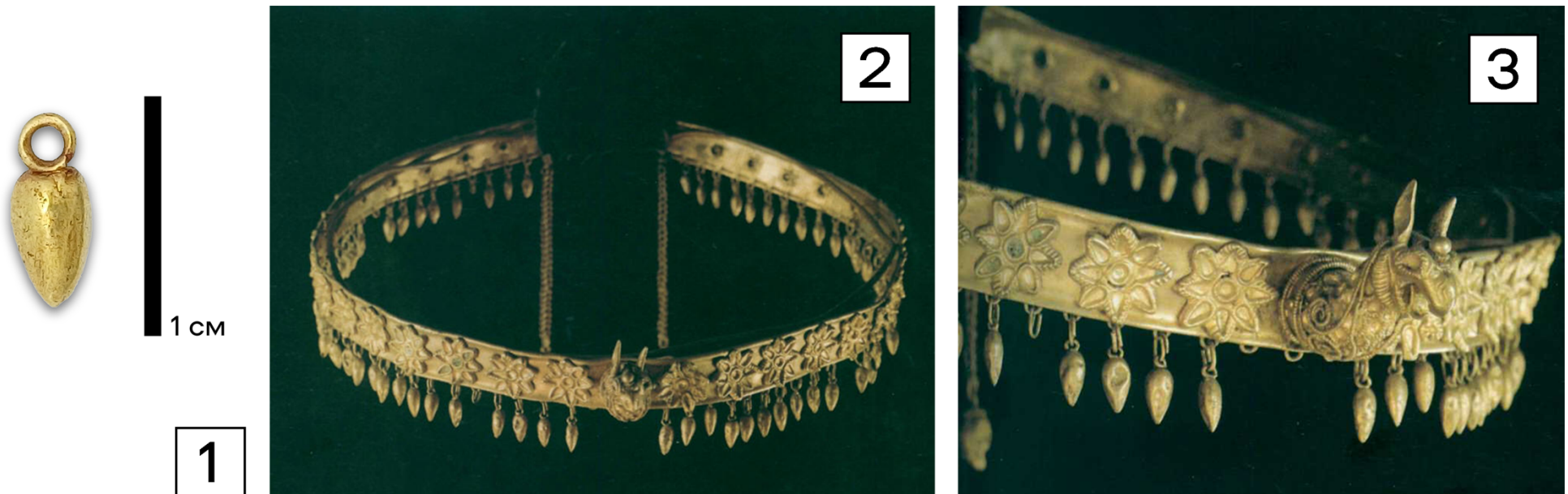
2 | золота орнаментована чаша із Келермеського могильника;²

¹ Шрамко І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища // Археологія, 2023. № 4. С. 106, рис. 3: 2.

² Античное наследие Кубани: в 3-х т. / ред., сост. Левин Г. М., Кузнецов В. Д. Москва: Наука, 2010. Т. 1. С. 184, рис. 31–33.

3 | бронзова піксида іранського, доахеменідського чи асирійського виробництва VII – VI ст. до н. е. (Метрополітен Музей);¹

Рис. 14. Краплеподібна підвіска із округлим вушком з некрополя Скоробір

1 | курган № 1/2016 некрополю Скоробір;²

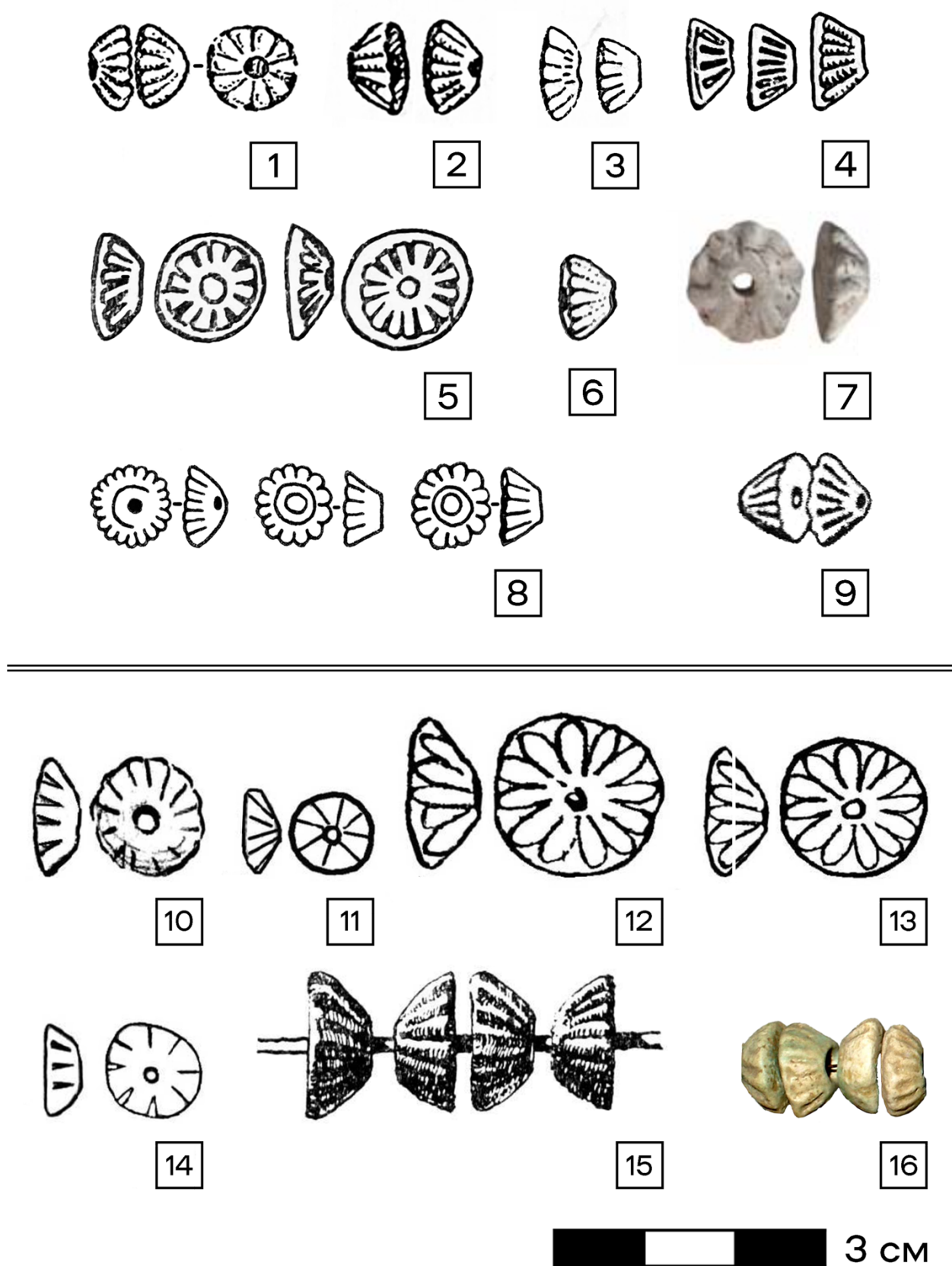
2-3 | діадема з кургану 3/Ш (1904 р.) Келермеського могильника;³

¹ Muscarella O. W. Bronze and Iron Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art. New York, 1998. P. 381.

² Shramko I. Jewelry, Accessories, and Decorative Elements of Women's Funeral Costume of the First Half of the 6th Century BCE in the Territory of Forest-Steppe Scythia // Arts 13: 35, 2024. Fig. 5: 6.

³ Анфимов Н. В. Древнее золото Кубани. М.: 1987, илл.

Рис. 15. Різноманіття екземплярів біконічних намистин-розеток
у матеріалах лісостепових та давньосхідних пам'яток

Лісостепові пам'ятки:

ворсклинський регіон:

- 7 | зольник № 28, Західне укріплення Більського городища;¹

посульський регіон:

- 1 | кург. № 6, ур. Стайкин Верх;²
 2 | кург. № 10, ур. Стайкин Верх;
 3 | кург. № 6, оруга с. Оксютинці;³
 4 | кург. № 4, оруга с. Поповка;⁴
 5 | кург. № 15, оруга с. Поповка;⁵
 6 | кург. № 2, оруга с. Вовківці;⁶

києво-черкаський регіон:

- 8 | гробниця № 1, пох. Реп'яхувата Могила;⁷
 9 | кург. № 100, оруга с. Синявка (масштаб приблизний).⁸

Давньосхідні пам'ятки:

- 10-15 | Тейшебанія
 (10 – прим. № 36; 11 – прим. № 44; 12 – прим. № V; 13 – прим. № VI;
 14 – прим. № XXIII; 15 – Тейшебанія, без м. п.)
 16 | пох. № 1, Моздокський могильник.⁹

¹ Шрамко И. Б., Снитко И. А., Задников С. А., Маляревская А. А. Усадьба раннескифского времени Западного Бельского городища // *Stratum Plus Journal: Человек, ландшафт, культура*, 2021. № 3. С. 369.

² Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). Киев: Наукова думка, 1968. Табл. IX: 9, 27.; XVIII: 9.

³ Ильинская В. А. Скифы... Табл. IX: 27.

⁴ Ильинская В. А. Скифы... Табл. L: 9.

⁵ Ильинская В. А. Скифы... Табл. LII: 32.

⁶ Ильинская В. А. Скифы... Табл. XVIII: 9.

⁷ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // *Скифия и Кавказ*, 1980. Рис. 6: 1.

⁸ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев, Наукова думка, 1981. С. 53, рис. 42: 8.

⁹ Рябкова Т. В. К вопросу о скифских бусах в Тейшебании // *Археологический альманах*, 2010. № 21. Рис. 1А, 5.

Рис. 16. Колекція підвісок / намистин з мушель сургаа та інших мушель у матеріалах лісостепових пам'яток

ворсклинський регіон:

9	зольник № 28, Західне укріплення Більського городища, Більський археологічний комплекс, 1996 рік; ¹	<i>cupraea</i>
10-11	колекція П. Я. Гавриша з розвідок зх. укріп. Більського городища 1997 року; ²	<i>tritia reticulata</i> (10) <i>cupraea annulus</i> (11)
13, 19	колекція П. Я. Гавриша; ³	<i>cupraea</i> (13), <i>cerithium vulgatum</i> (19)
14	яма № 3, зольник пос. Пожарна Балка; ⁴	<i>cupraea</i>
15	кург. № 8, округа с. Мачухи. ⁵	<i>cupraea</i>

посульський регіон:

4	кург. № 2 (1986 р.) в окрузі с. Вовківці; ⁶	
8	кург. без номеру, розкопки І. А. Линниченко, округа с. Сурмачівка; ⁷	<i>cupraea</i>
20	Книшівське городище, 1954 р.; ⁸	

києво-черкаський регіон:

1	курган № 3, група I (Горчаків ліс), округа с. Медвин;	<i>cupraea</i>
2	курган № 3, група III, округа с. Медвин; ⁹	інші
3	кург. № 1, округа с. Іванковичі; ¹⁰	<i>cupraea</i>
5	курган № 15, округа с. Медвин;	<i>cupraea</i>
6	курган № 100 («Могила Тернівка»), округа с. Синявка; ¹¹	<i>cupraea</i>
7	пох. № 2, кург. № 447, округа с. Пастирське; ¹²	<i>cupraea</i>
12	гробниця № 1, кург. Реп'яхувата Могила; ¹³	<i>cupraea</i>
16-18	курган № 23, округа с. Медвин, 1984–1985 роки. ¹⁴	інші

¹ Шрамко І. Б. Отчет о раскопах на западном укреплении Бельского городища в 1996 году. Науковий архів ІА НАН України. Ф. е. Спр. 1996/35. Арк. 23, рис. 27.

² Задніков С. А. Колекція знахідок Петра Гавриша з розвідок на Більському городищі в 1997 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2023, 2024. С. 316-317, рис. 17: 1-2.

³ Задніков С. А. Нові надходження до фондів Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2020 р. («скіфська колекція» Петра Гавриша) // Археологічні дослідження Більського городища – 2020, 2021. С. 178, рис. 9: 16-17.

⁴ Андриченко В. П. Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка // Донецкий археологический сборник, 1992. Вып. 1. Рис. 1, 13.

⁵ Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ, ІА НАНУ, 1967. Рис. 42: 6.

⁶ Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). Киев: Наукова думка, 1968. Табл. XXXIV: 7.

⁷ Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья... Табл. LIV: 12.

⁸ Ильинская В. А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // Советская археология, 1957. № XXVII. С. 247, рис. 7: 10.

⁹ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наукова думка, 1981. С. 38-46, рис. 27:9, 35:3.

¹⁰ Скорый С. А., Солтыс О. Б., Белан Ю. А. Большой курган эпохи скифской архаики на Киевщине // СА, 2001. № 4. С. 132, рис. 8: 5.

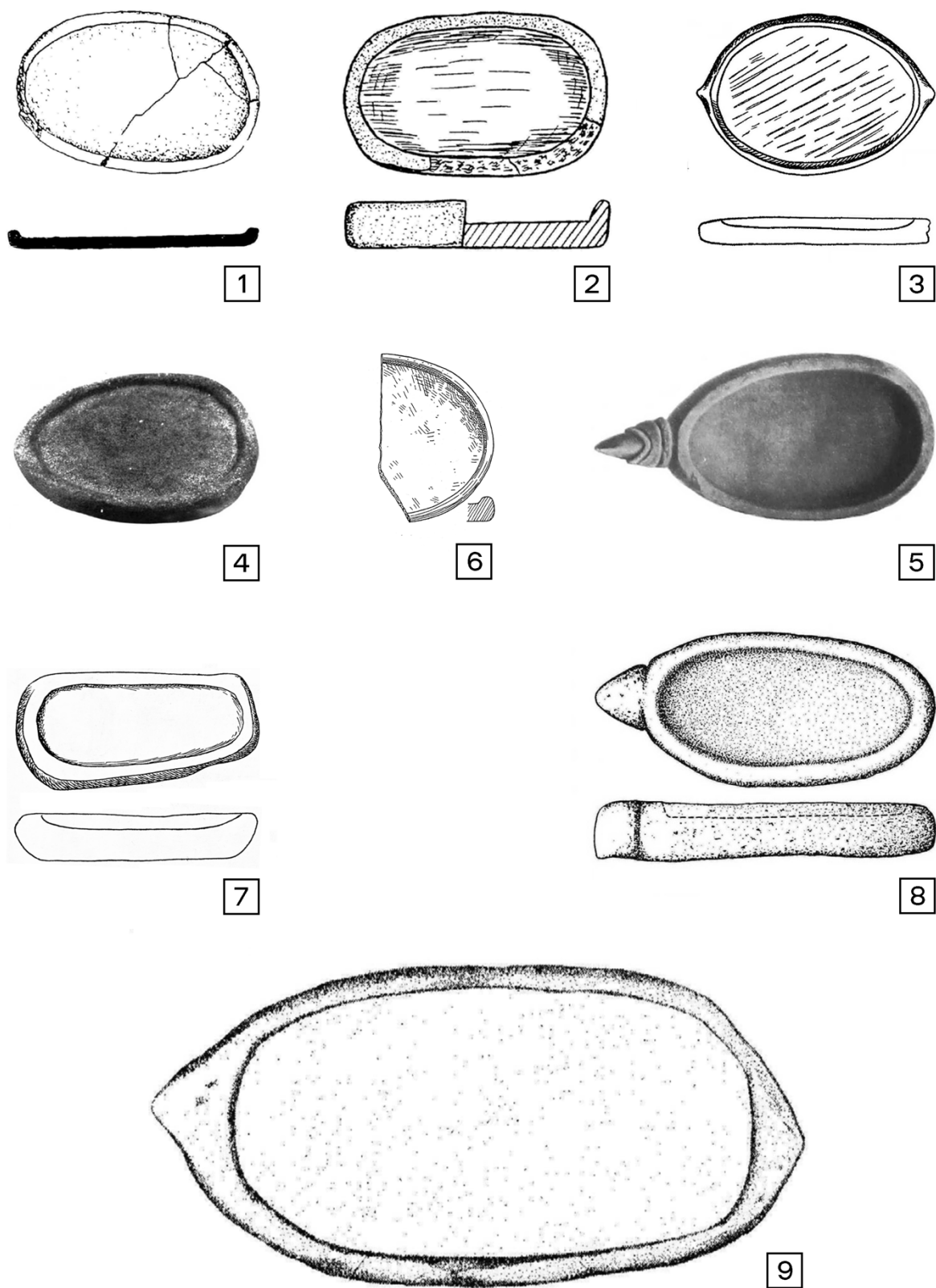
¹¹ Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы: В 3-х т. Санкт-Петербург, 1901. С. 83.

¹² Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев: Наукова думка, 1989. С. 130, рис. 41: 42.

¹³ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ, 1980. С. 35-36, рис. 5: 1.

¹⁴ Левченко Б. М., Левченко Н. Б., Гречко Д. С. Курганы раннескифского времени у с. Медвин в Поросье (по материалам раскопок 1984–1985 гг.) // Археологія і давня історія України, 2015. Вип. 2 (15). С. 205, рис. 7: 3-4.

Рис. 17. Кам'яні блюда
у матеріалах ранньоскіфських лісостепових пам'яток

сіверськодонецький регіон:

1	кург. № 1, Караванська група, Люботинський курганний могильник;
8	пох. № 1, кург. № 14, округа с. Куп'єваха;

посульський регіон:

3	курган № 2 (1886 р.), округа с. Оксютинці;
5	кург. № 2, округа с. Герасимівка;
7	кург. № 5, округа с. Попівка;

києво-черкаський регіон:

2	кург. Переп'ятиха;
4	пох № 1, кург. № 4, Гладківщина;
6	кург. № 100, округа с. Синявка;

аналогії:

10	пох. № 6, кург. № 5, мог. Український – 1 (Прикубання).

Джерела: рис. 6–7 – Ильинская 1968;¹ всі інші – Махортых 2019.²

¹ Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). Киев: Наукова думка, 1968. Табл. XLVI: 7; L: 13.

² Махортых С. В. Каменные блюда VII–VI вв. до н. э. из скифских памятников Лесостепного Поднепровья // Маргулановские чтения – 2019, 2019. С. 346–359.

Рис. 18. Бронзовий меч із язикоподібним руків'ям
типу «Griffzungenschwert»

Бронзовий меч із язикоподібним руків'ям типу «Griffzungenschwert»

IX-VIII ст. до н. е.; хрон. горизонт На-А
бронза;

випадкова знахідка 1962 року

Фонди ПКМ
імені Василя Кричевського
(інв. № А2017)

Більське городище,
Більський археологічний комплекс

Джерело рисунку:
Ковпаненко Г. Т. Бронзовий меч
с Бельского городища.
СА, 4. М., 1973, с. 248.

Фото авторки, 2025 рік.

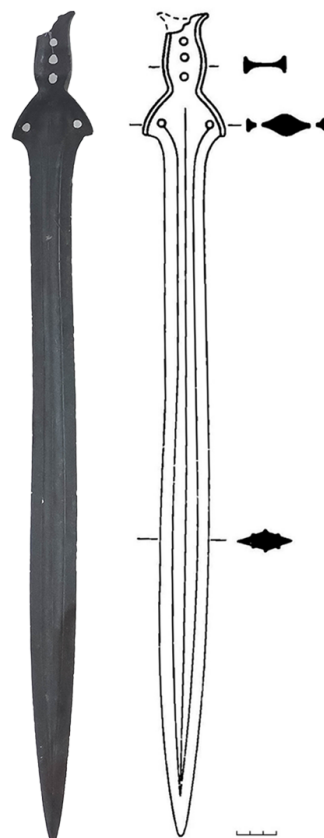
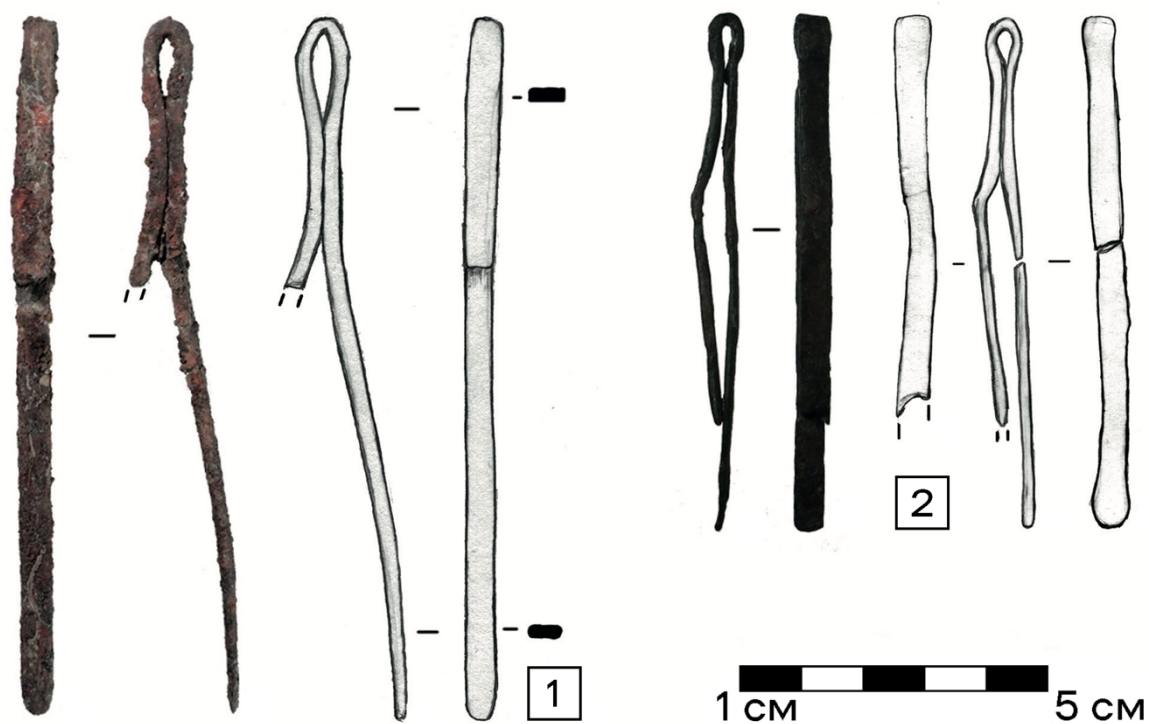
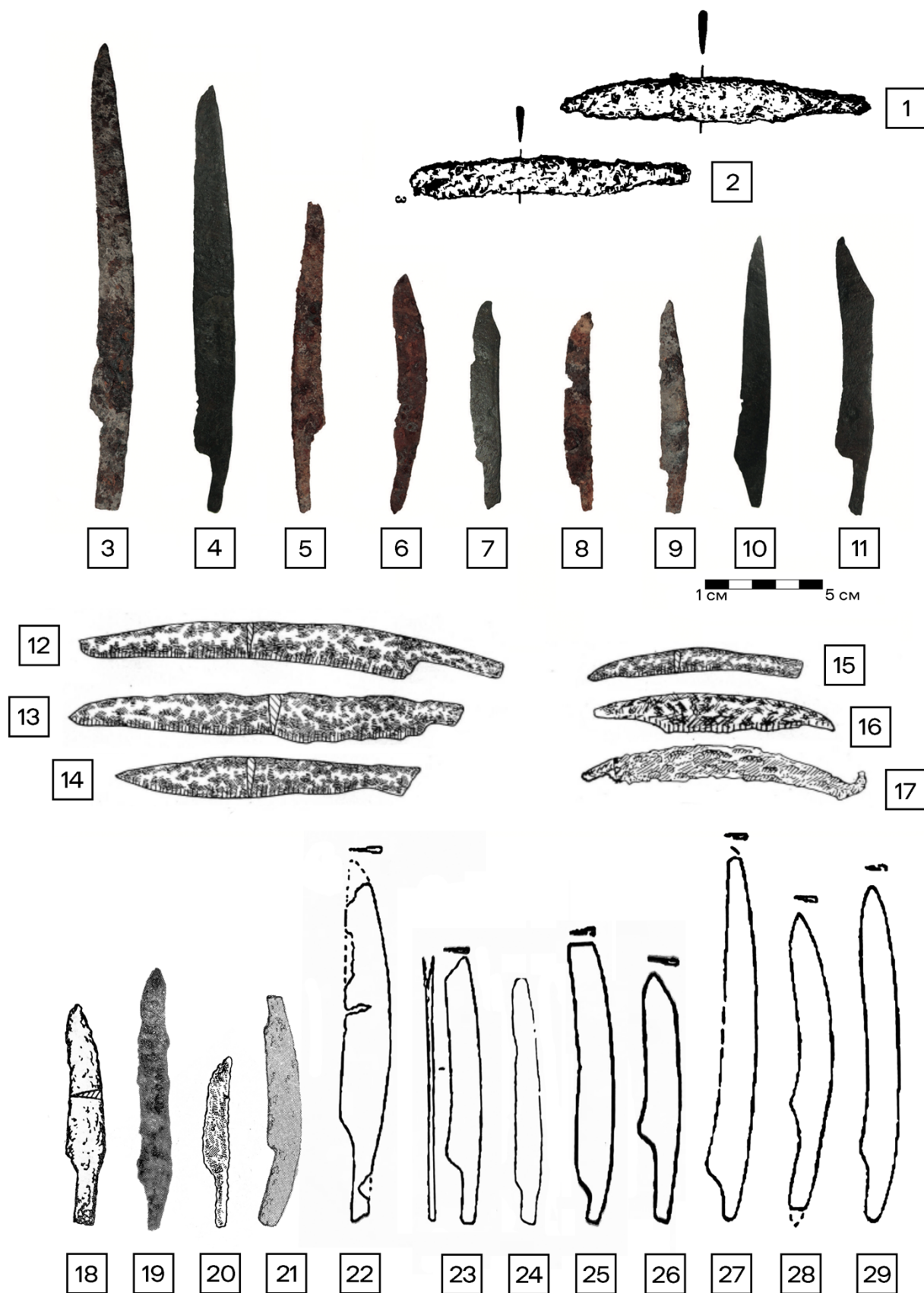

Рис. 19. Залізні пінцети із зольників № 5, № 10
Західного укріплення Більського городища¹

¹ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // Śląskie sprawozdania archeologiczne, 2021. № 63. Fig. 5.

Рис. 20. Залізні ножі гальштатської стилістики та способу виготовлення

1-2		<i>с. Сахарна (Молдова), курган III, VIII;¹</i>
3		<i>зольник № 10, Західне укріплення Більського городища;</i>
4, 7,		<i>зольник № 28, Західне укріплення Більського городища;</i>
5-6, 8		<i>зольник № 7, Західне укріплення Більського городища;</i>
9		<i>зольник № 13, Західне укріплення Більського городища;</i>
10-11		<i>зольник № 28, Західне укріплення Більського городища;²</i>
12-17		<i>Жаботинське поселення;³</i>
18		<i>кург. № 3, група I, (Горчаків ліс), округа с. Медвин;⁴</i>
19		<i>кург. № 8, округа с. Мачухи;⁵</i>
20		<i>кург. в окрузі Опішлянка;⁶</i>
21		<i>кург. № 13, округа с. Мачухи;⁷</i>
22-29		<i>Люботинське городище;⁸</i>

¹ Кашуба М. Т., Гольцева Н. В. Сахарнянский могильник I (Цыглей) // Советская археология, № 1, 1991. С. 129.

² Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // Śląskie sprawozdania archeologiczne (63), 2021. Wrocław. P.129.

³ Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской левобережной лесостепи. Киев: КНТ, 2011. С. 515.

⁴ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наукова думка, 1981. С. 100, рис. 58: 2.

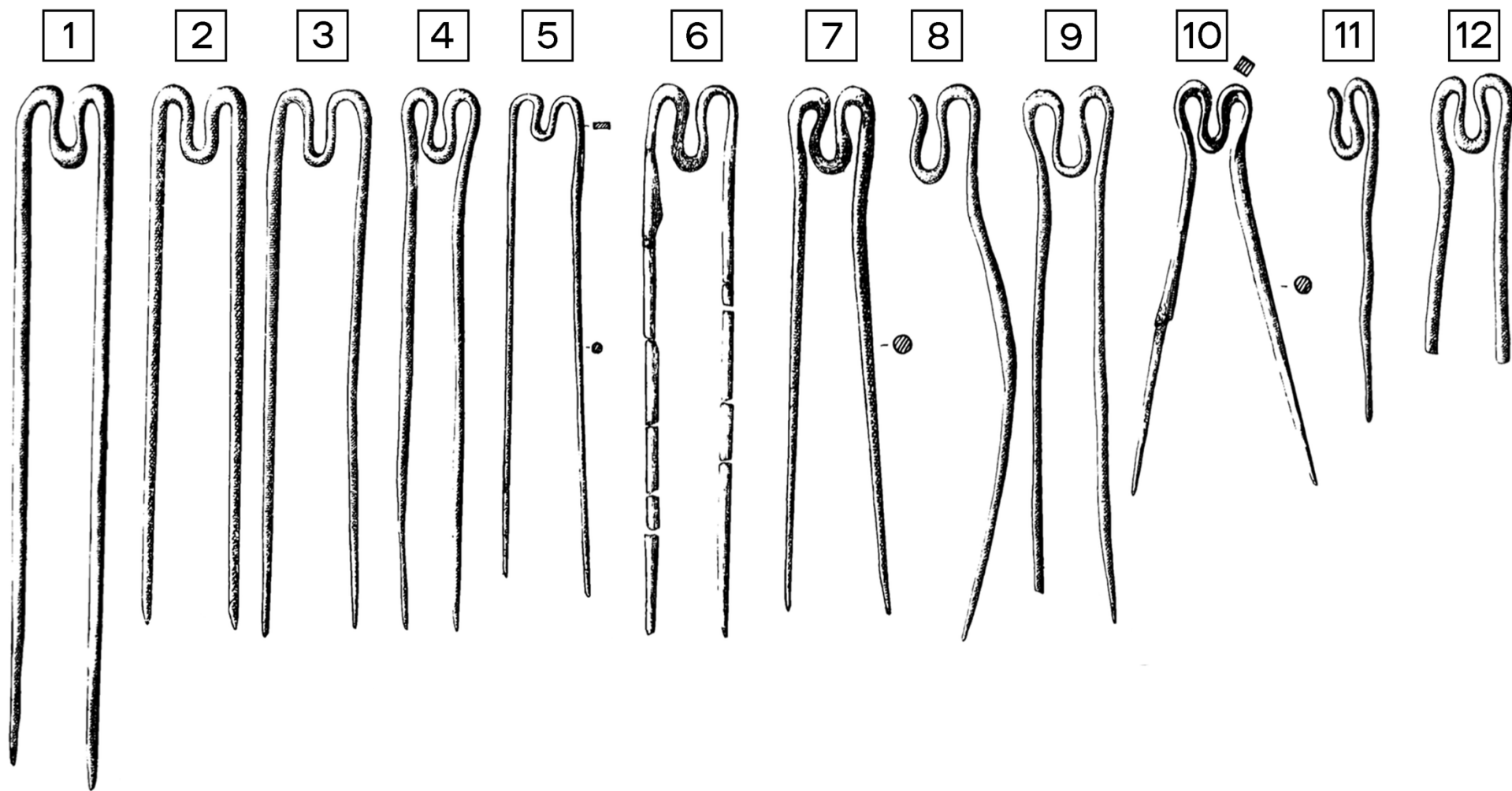
⁵ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени... С. 100, рис. 42: 13.

⁶ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени... С. 100, рис. 46: 6.

⁷ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени... С. 100, рис. 50: 2.

⁸ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени... С. 100, рис. 50: 2.

Рис. 21. М-подібні шпильки (булавки) в матеріалах лісостепових пам'яток¹

¹ Петренко В. Г. Украшения Скифии VII–III вв. до н. э. // САИ. Москва: Наука, 1978. Вып. Д 4-5. С. 85, 102.

1		<i>округа с. Воробіївка;</i>
2		<i>округа с. Лубенці;</i>
3–4		<i>випадкові знахідки, Київщина;</i>
5		<i>Західне укріплення Більського городища;</i>
6		<i>округа с. Макіївка;</i>
7–8, 10		<i>округа с. Грищинці;</i>
9, 12		<i>округа с. Пекарі;</i>
11		<i>Княжа гора;</i>

Рис. 22. Виняткові прикраси із Західного укріплення Більського городища¹

- 1 | трапецієподібна підвіска з бронзи, оздоблена пуансонним орнаментом;
 2 | підвіска у формі подвійної сокири-лабриса;

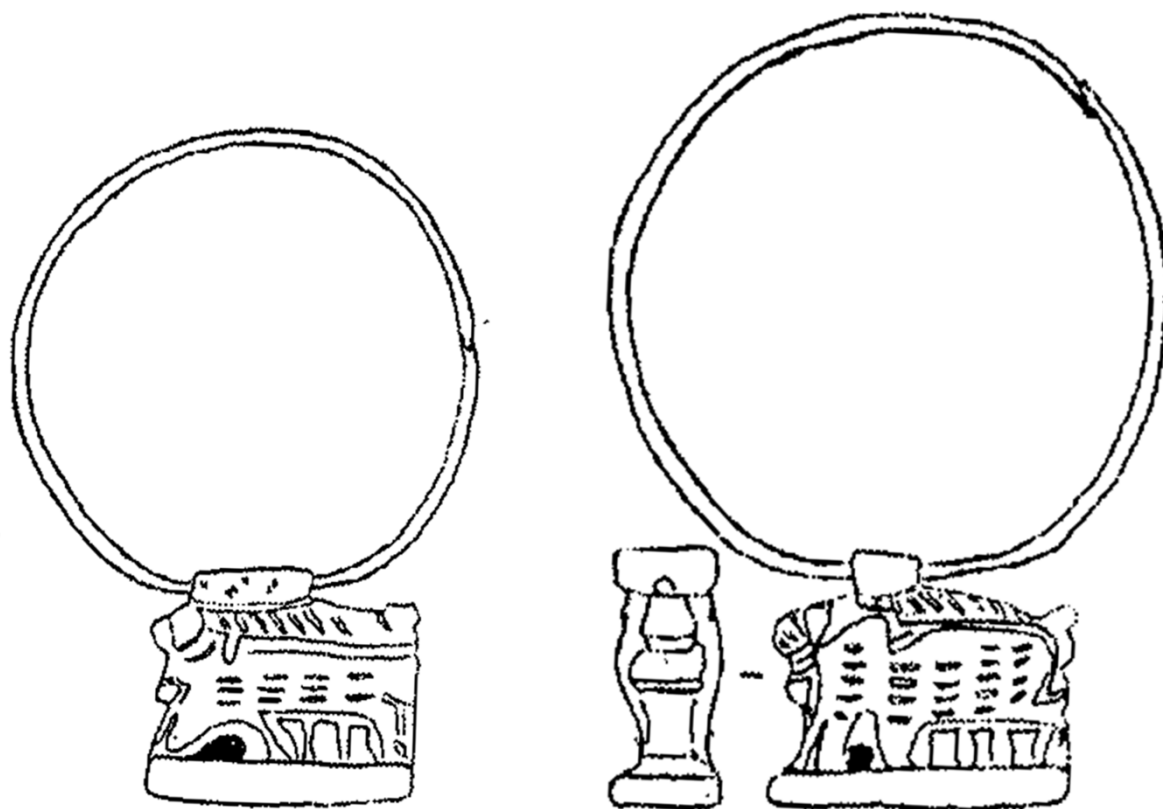
¹ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // *Śląskie sprawozdania archeologiczne*, 2021. № 63. Fig. 4: 12-13.

Рис. 23. Поховання собаки із намистом з «фаянсових» намистин, Західне укріплення Більського городища¹

¹ Експозиція Музею археології Каразінського університету. Фото з цифрового архіву установи.

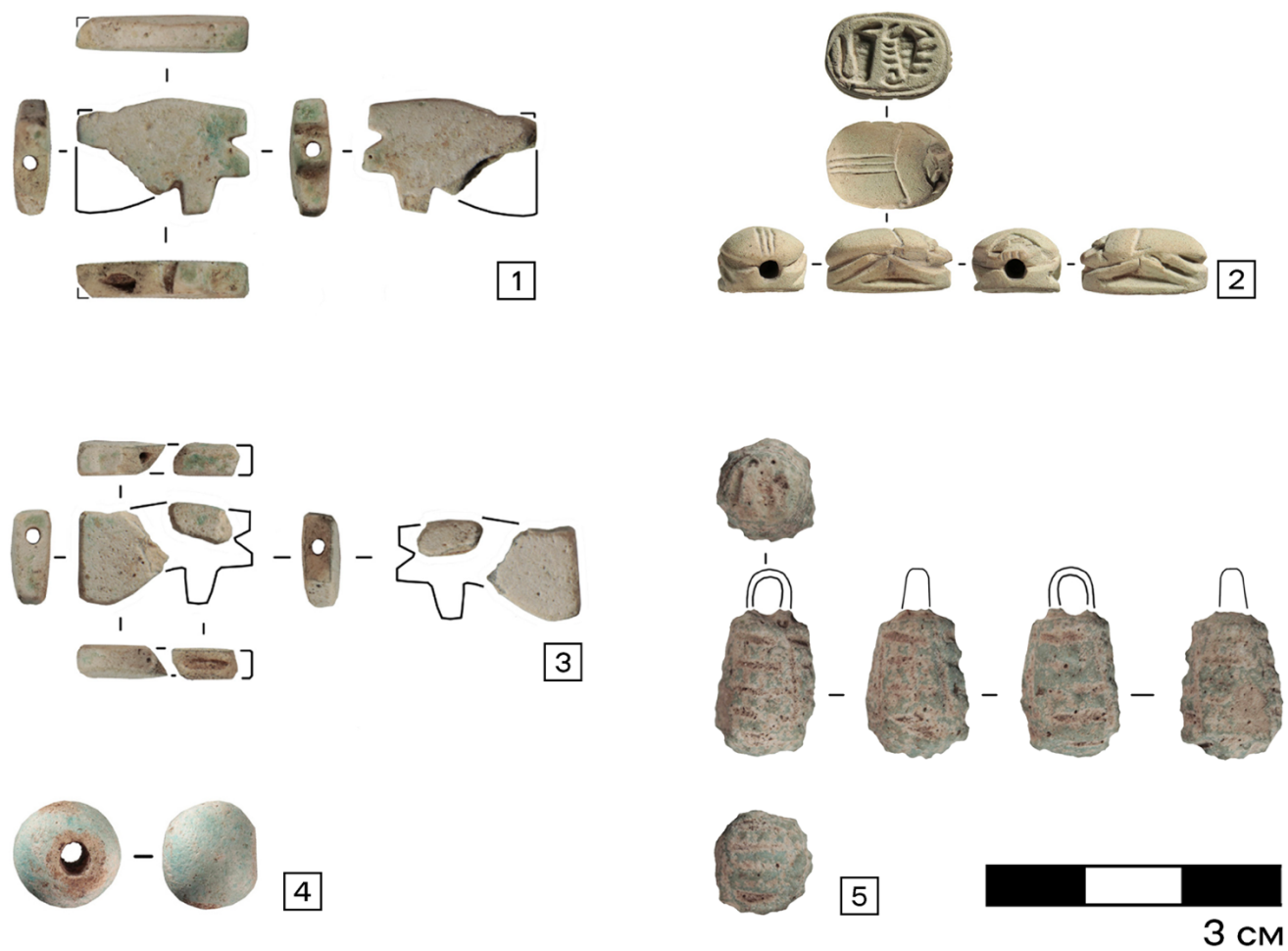
Рис. 24. Сережки з підвіскою у вигляді зооморфної істоти

*Золото, «египетський» фаянс.
курган № 8, поховання № 1.
Пісочинський курганий могильник.
I пол. IV ст. до н. е.
1 – фото, 2 – рисунок.¹*

¹ Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник скифского времени. Харьков: ИД Райдер, 2005. Фото 10; С. 250, рис. 17: 8-9.

Рис. 25. Єгипетський імпорт у матеріалах лісостепу¹

¹ Shramko I. Tarasenko M. Egyptian imports of 6th century BC in the materials of Forest-Steppe Scythia. // Сходознавство, 2022. № 89. Fig. 2-5.

- 1 | кург. № 24/1975, некрополь Скоробір;
- 2 | кург. № 2/2019, некрополь Скоробір;
- 3 | кург. № 24/1975, некрополь Скоробір;
- 4 | кург. № 2/2019, некрополь Скоробір;
- 5 | Люботинський курганний могильник, 1964 р.

Рис. 26. Кераміка із впливом культури Бесарабі

1–3, 5, 7–8, 10	зольник № 5, Західне укріплення Більського городища;
4, 9	зольник № 19, Західне укріплення Більського городища;
6	зольник № 10, Західне укріплення Більського городища;
11–12	зольник № 128, Західне укріплення Більського городища; ¹
13	посеення Алчедар; ²
14	Лихачівка; ³
15	Матеуць-Лабашине; ⁴
16	поселення Алчедар; ⁵
17	поселення Жаботин, тр. № 2; ⁶

¹ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // *Śląskie sprawozdania archeologiczne*, 2021. № 63. Fig. 3: 1-12.

² Кашуба М. Т. Заметки о формировании среднегалыштатской культуры Басарабь-Шолдэнешть в Днестро-Прутском междуречье // *Stratum Plus*, 2000. № 3. Рис. 5: 10.

³ Кашуба М. Дараган М. «Чудесные знаки» галлыштатского периода в юго-восточной Европе и Северном Причерноморье: 1. Мальтийский крест // *Studia archeologiae et historiae antiquae*, Univ. de Stat din Moldova, 2009. Рис. 5: 13.

⁴ Кашуба М. Т. Заметки о формировании среднегалыштатской... Рис. 9: 14.

⁵ Кашуба М. Т. Заметки о формировании среднегалыштатской... Рис. 4: 4.

⁶ Кашуба М. Дараган М. «Чудесные знаки»... Рис. 3: 6.

Рис. 27: Перелік локалізації лісостепових пам'яток (таблиця)

		Назва пам'ятки	Датування	Локалізація	Басейни річок	Карта, №
		I. сіверськодонецький регіон				
		укріпленні поселення				
		Люботинське городище	VI – IV ст. до н. е.	Південно-західна округа м. Люботин, Люботинська міська громада, Харківський район, Харківська область	р. Люботин-ка (притока р. Уда)	рис. 42: 1
		поховання				
		Люботинський курганный могильник, курган № 1/1964	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Південно-західна округа м. Люботин, Люботинська міська громада, Харківський район, Харківська область	мис р. Мерефа	рис. 42: 5
		Люботинський курганный могильник, Караванська група, курган № 1	VI–IV ст. до н. е.			
		Люботинський курганный могильник, Караванська група, курган № 2				
		Люботинський курганный могильник, Дуншовська група, курган № 4	поч. VI ст. до н. е.			рис. 42: 6
		Люботинський курганный могильник, Верхньогіївська група, курган № 15				
		курганный могильник в окрузі городища Коломак	VI ст. до н. е.	Східна округа, с-ще Коломак, Коломацька селищна громада, Богодухівський район, Харківська область	р. Коломак (притока р. Ворскла)	рис. 42: 2
		Пісочинський курганный могильник, курган № 8, пох. № 1	I пол. IV ст. до н. е.	Пісочинська селищна громада, Харківський район, Харківська область	р. Уди	рис. 42: 62
		округа с. Куп'єваха, курган № 18	II пол. VII ст. до н. е.	Богодухівська міська громада, Богодухівський район, Харківська область	р. Березівка (притока р. Ворскла)	рис. 42: 4
		округа с. Верхній Салтів	VII – VI ст. до н. е.	округа с. Верхній Салтів, Вовчанська міська громада, Чугуївський район, Харківська область	р. Сіверський Донець	рис. 42: 25
		округа с. Верхній Бішкін	VII – VI ст. до н. е.	Олексіївська сільська громада, Лозівський район, Харківська область	р. Бішкін	рис. 42: 24
		II. вореклинський регіон				
		укріпленні поселення				
		Більське городище	II пол.			рис.

				VIII – IV ст. до н. е.	Більський археологічний комплекс, округу с. Більськ		42: 7
			Західне укріплення БГ	II пол. VIII – I чв. V ст. до н. е.	та с. Куземин, територія в межах Котелевської селищної громади Полтавського району Полтавської області	межиріччя р. Сухо Грунь (притока р. Псел) та р. Ворскла	
			Східне укріплення БГ	VI – IV ст. до н. е.	та Грунської сільської громади, Охтирського району Сумської області		
<i>неукріпленні поселення</i>							
			пос. Лазьківські ставки I	II пол. VII – поч. VI ст. до н. е.	Більський археологічний комплекс, округу с. Лазьки, Опішнянська селищна рада, Полтавський район, Полтавська область	р. Сухо Грунь (притока р. Псел)	
			пос. Батьки II	VII – VI ст. до н. е.	північ від с. Батьки, Округу Більського городища, Опішнянська селищна рада, Полтавський район, Полтавська область	р. Сухо Грунь (притока р. Псел)	рис. 42: 7
			пос. Куземинські ставки II	II пол. VII – I пол. VI ст. до н. е.	округу с. Куземин, Більський археологічний комплекс, Грунська сільська громада, Охтирський район, Сумська область	р. Сухо Грунь (притока р. Псел)	
			пос. Пожарна Балка II	I пол. VI ст. до н. е.	округу с. Пожарна Балка, Щербанівська сільська громада, Полтавський район, Полтавська область	р. Ворскла	
			пос. Пожарна Балка, зольник, яма № 3	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	округу с. Пожарна Балка, Щербанівська сільська громада, Полтавський район, Полтавська область	р. Ворскла	рис. 42: 8
			Більський археологічний комплекс, пос. в окрузі с. Більськ	VII – VI ст. до н. е.	округу с. Більськ, Котелевська селищна громада, Полтавський район, Полтавська область	р. Ворскла	рис. 42: 7
			пос. у ур. Царина Могила	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	округу с. Більськ, Котелевська селищна громада,	р. Ворскла	

					Полтавський район, Полтавська область		
			поховання				
			некрополь Скоробір, курган № 1/1965	I чв. VI ст. до н. е.	округа с. Більськ, Котелевська селищна громада, Полтавський район, Полтавська область	р. Ворскла	рис. 42: 7
			некрополь Скоробір, курган № 1/2021	сер. VI ст. до н. е.			
			некрополь Скоробір, курган № 1/1906	VI ст. до н. е.			
			некрополь Скоробір, курган № 5/1965	VII–VI ст. до н. е.			
			некрополь Скоробір, курган № 24/1975	VI ст. до н. е.			
			некрополь Скоробір, курган № 8/1906				
			некрополь Скоробір, курган № 11/1975				
			некрополь Скоробір, курган № 1/2016	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.			
			курган Опішлянка	VI – V ст. до н. е.	Більський археологічний комплес, південно- східна округа Більського городища, межі Котелевської селищної громади, Полтавський район, Полтавська область	р. Ворскла	рис. 42: 10
			Більський археологічний комплекс, урочище Перемірки, курган № 1	VII – VI ст. до н. е.	округа Більського городища, межі Котелевської селищної громади, Полтавський район, Полтавська область	р. Ворскла	рис. 42: 7
			урочище Розрита могила, курганна група № II, курган № 7	II пол. VII ст. до н. е.	округа Більського городища, межі Котелевської селищної громади, Полтавський район, Полтавська область	р. Ворскла	рис. 42: 10
			Грунтовий некрополь по вул. Стрітенській, 22, м. Полтава, поховання № 1	II пол. VII – I чв. VI ст. до н. е.	вул. Стрітенська, 22, м. Полтава	р. Ворскла	
			похов. в окрузі с. Карпусі, курган № 1, поховання № 7	II пол. VII ст. до н. е.	Полтавська міська громада, Полтавський район, Полтавська область	р. Полужир'я	рис. 42: 9
			похов. в окрузі с. Карпусі, курган № 3	сер. – II пол. VII ст. до н. е.			
			округа с. Кириківка, курган № 8, поховання № 8; курган № 13	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	округа с. Кириківка, Кириківська селищна громада, Охтирський район, Сумська область	р. Ворскла	рис. 42: 26
			ур. Марченки, курган № 127, поховання № 1	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Диканська селищна громада, Полтавський район, Полтавська область	р. Ворскла	рис. 42: 7

			ур. Лихачівка, кург.	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Великорублівська сільська громада, Полтавський район, Полтавська область	р. Мерла (басейн р. Ворскла)	рис. 42: 27
			округа с. Карабазівка, кург.	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	округа с. Карабазівка, Опішнянська селищна громада, Полтавський район, Полтавська область	р. Ворскла	рис. 42: 38
			округа с. Шенгаріївка, кург.	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Округа с. Шенгаріївка, Зіньківська міська громада, Полтавський район, Полтавська область	р. Грунь	рис. 42: 39
			округа с. Мачухи, курган № 8	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Мачухівська сільська громада, Полтавський район, Полтавська область	р. Ворскла	рис. 42: 46
			округа с. Мачухи, курган № 13				
III. посульський регіон							
			Книшівське городище	VII – VI ст. до н. е.	округа с. Книшівка, Гадяцький район, Полтавська область	р. Псел	рис. 42: 47
поховання							
			округа с. Вовківці, курган № 4	I чв. VI ст. до н. е.	округа с. Вовківці, Роменська сільська громада, Роменський район, Сумська область	р. Сула	рис. 42: 12
			округа с. Вовківці, курган № 2 (1986 р.)	VII ст. до н. е.	округа с. Вовківці, Роменська сільська громада, Роменський район, Сумська область	р. Сула	
			округа с. Вовківці, курган № ?	VII – VI ст. до н. е.	округа с. Вовківці, Роменська сільська громада, Роменський район, Сумська область	р. Сула	
			Курган Старша Могила	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Роменський район, Сумська область	Басейн р. Псел, р. Сейм	рис. 42: 44
			округа с. Сурмачівка, кург. № ? розкопки І. А. Линниченко	II пол. VII – I пол. VI ст. до н. е.	Андріяшівська сільська громада, Роменський район, Сумська область	р. Сула	рис. 42: 48
			ур. Стайкин Верх, («Стайчин Верх»), курган № 6	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Роменський район, Сумська область	Басейн р. Псел, р. Сейм	рис. 42: 44
			ур. Стайкин Верх («Стайчин Верх»), курган № 10				
			округа с. Оксютинці, курган № 6	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Роменський район, Сумська область	Басейн р. Псел, р. Сейм	рис. 42: 45
			округа с. Попівка, курган № 4	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Великописарівська селищна громада, Охтирський район, Сумська область	р. Ворскла, р. Ворсклиця	
			округа с. Попівка, курган № 5				

		округа с. Герасимівка, курбан № 2	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Роменська міська громада, Роменський район, Сумська область	басейн р. Сула	рис. 42: 52
IV. києво-черкаський регіон						
<i>укріплені поселення</i>						
		Трахтемирівське городище	VII – VI ст. до н. е.	округа с. Трахтемирів, Бобрицька сільська громада, Черкаський район, Черкаська область	р. Стугна	рис. 42: 13
		Мотронинське городище	VI – V ст. до н. е.	округа с. Мельники, Медведівська сільська громада, Черкаський район, Черкаська область	р. Жаботинка	рис. 42: 14
		Пастирське городище	VI – III ст. до н. е.	округа с. Пастирське, Тернівська сільська громада, Черкаський район, Черкаська область	р. Сухий Ташлик	рис. 42: 15
		Хотівське городище	кін. VII – VI / V ст. до н. е.	округа с. Хотів, Феодосіївська сільська громада, Обухівський район, Київська область	р. Дніпро	рис. 42: 16
<i>неукріплені поселення</i>						
		пос. Жаботин	VIII – сер. VII ст. до н. е.	узвиштя, оточене з трьох боків ярами; урочище Тарасова гора, округа с. Жаботин, Михайлівська сільська громада, Черкаський район, Черкаська область	р. Тясмин	рис. 42: 17
		пос. Лубенці	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	округа с. Лубенці, Михайлівська сільська громада, Черкаський район, Черкаська область	р. Тясмин	рис. 42: 58
		пос. Грищинці	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	округа с. Грищинці, Бобрицька сільська громада, Черкаський район, Черкаська область	р. Дніпро	рис. 42: 57
<i>поховання</i>						
		Жаботинська курганна група, округа с. Райгород, курбан № 2	VI ст. до н. е.	округа с. Райгород, правий берег р. Тясмин Михайлівська сільська громада, Черкаський район, Черкаська область	р. Тясмин	рис. 42: 29
		округа с. Рижанівка, курбан № 5	VII – VI ст. до н. е.	округа с. Рижанівка, Водяницька сільська громада, Звенигородський район, Черкаська область	р. Нікуди (басейн р. Дніпро)	рис. 42: 28

		округа с. Васильків, урочище Дар'ївка, пох.	VII – VI ст. до н. е.	округа с. Васильків, Шполянська міська громада, Звенигородський район, Черкаська область	р. Шполка (притока р. Гнилий Тикич)	рис. 42: 30
		округа с. Журавка, пох. № 2	VII – VI ст. до н. е.	округа с. Журавка, Шполянська міська громада, Звенигородський район, Черкаська область	р. Гептурка (притока р. Турія)	рис. 42: 33
		округа с. Яснозір'я, курган № 6, поховання № 1	II пол. VII ст. до н. е.	округа с. Яснозір'я, Мошнівська сільська громада, Черкаський район, Черкаська область	р. Вільшанка (притока р. Дніпро)	рис. 42: 41
		округа с. Медвин, курганна група I (Горчаків ліс), кург. № 3	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	округа с. Медвин, Медвинська сільська громада, Білоцерківський район, Київська область	р. Хоробра (притока р. Рось)	рис. 42: 40
		округа с. Медвин, курганна група III (Горчаків ліс), кург. № 3				
		округа с. Медвин, курган № 15				
		округа с. Медвин, курган № 23				
		округа с. Медвин, курган № 1 (1906)				
		округа с. Курилівка, курган № 77	VI ст. до н. е.	округа с. Курилівка, Бобрицька сільська громада, Черкаський район, Черкаська область	басейн р. Дніпро	рис. 42: 31
		округа с. Курилівка, курган № 68, поховання № 2	ранньо- скіфський час			
		округа с. Синявка, курган № 100 («Могила Тернівка»)	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Менська міська громада, Крюківський район, Чернігівська область	р. Синява	рис. 42: 49
		округа с. Іванковичі, курган № 1	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Феодосіївська сільська громада, Обухівський район, Київська область	басейн р. Дніпро	рис. 42: 51
		округа с. Пастирське, курган № 447, пох. № 2	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Тернівська сільська громада, Смілянський район, Черкаська область	р. Гнилий Ташлик	рис. 42: 50
		округа с. Флярківка, курган	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	Михайлівська сільська громада, Черкаський район, Черкаська область	басейн р. Дніпро	рис. 42: 54
		округа с. Воробіївка, ?	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.			рис. 42: 60
		кург. в окрузі с. Бовтишка	II пол. VII – VI ст. до н. е.	Олександрівська селищна громада, Кропивницький район,	р. Жаботинка (притока р. Тясмин)	рис. 42: 18

					Кіровоградська область		
			округа с. Гладківщина, курган № 1	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	округа с. Гладківщина, Піщанська сільська громада, Золотоніський район, Черкаська область	р. Дніпро	рис. 42: 19
			округа с. Гладківщина, курган № 449	I пол. VI ст. до н. е.	округа с. Гладківщина, Піщанська сільська громада, Золотоніський район, Черкаська область	р. Дніпро	
			округа с. Макіївка, курган № 4	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	межа посульського та киево-черкаського регіонів, Макіївська сільська громада, Ніжинський район, Чернігівська область	Р. Перевід (басейн р. Дніпро)	рис. 42: 56
			округа с. Пекарі, курган	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	округа с. Пекарі, Канівська міська громада, Черкаський район, Черкаська область	р. Дніпро	рис. 42: 59
			гробниця № 1, курган Реп'яхувата могила	I пол. VI ст. до н. е.	округа с. Матусів, Матусівська сільська громада, Звенигородський район, Черкаська область	р. Гнилий Ташлик, (притока р. Тясмин)	рис. 42: 3
			гробниця № 2, курган Реп'яхувата могила				
V. східноpodільський регіон							
укріплені поселення							
			Немирівське городище	кін. VII – поч. VI ст. до н. е.	між с. Сажки та м. Немирів, Немирівська міська громада, Вінницький район, Вінницька область	р. Устя (ліва притока р. Південний Буг	рис. 42: 20
			Северинівське городище	VII – поч. VI ст. до н. е.	між с. Северинівка та с. Межирів, Жмеринська міська громада, Жмеринський район, Вінницька область	р. Рів (права притока р. Південний Буг	рис. 42: 21
поховання							
			округа с. Круглик, курган № 1	I пол. VI ст. до н. е.	округа с. Курглик, Хотинська міська громада, Чернівецька область	Басейн р. Дніпро	рис. 42: 43
VI. західноpodільський регіон							
неукріплені поселення							
			пос. Залісся	I пол. VII ст. до н. е.	округа с. Залісся, Іване-Пустенська сільська громада, Чортківський район, Тернопільська область	р. Млинка (ліва притока р. Серет)	рис. 42: 22
			пос. Іване-Пусте	VI – V ст. до н. е.	округа с. Іване-Пусте, Іване-Пустенська сільська громада, Чортківський район, Тернопільська область	р. Дністер	рис. 42: 23

	<i>грецький</i> імпорт;
	артефакти <i>кавказького</i> імпорту, або місцеві речі з імітованою стилістикою;
	артефакти <i>європейських</i> пам'яток VII–VI ст. до н. е., або місцеві речі з імітованою стилістикою.

**Рис. 28: Перелік локалізації* давньогрецьких пам'яток
VII–VI ст. до н. е., що згадуються у роботі (таблиця)**

Назва пам'ятки	Опис	Сучасна локалізація	Басейни річок
Аттика (дав.-грец. <i>Αττική</i>)	історична область у Стародавній Греції, заселена іонійцями, з центром у Афінах; виноградарсько-виноробницький центр	регіон адміністративного центру Аteni, Греція (грец. <i>Αθήνα, Ελληνική Δημοκρατία</i>)	Егейське море
Борисфеніда (дав.-грец. <i>Βορυσθένης</i>)	давньогрецьке поселення, ймовірний центр торгівлі з лісостеповими племенами	округа м. Очаків, Очаківська міська громада, Миколаївський район, Миколаївська область	дельта р. Дніпро
Клазомени (грец. <i>Κλαζομενές</i>)	одне з дванадцяти іонійських міст західного берега Малої Азії; центр виробництва керамічного посуду	округа м. Урла, Туреччина (тур. <i>Urla, Türkiye</i>)	р. Мелес (тур. <i>Meles Çayı</i>), Ізмірська затока (тур. <i>Izmir Körfezi</i>)
Лесбос (грец. <i>Λέσβος</i>)	давньогрецьке місто-держава; виноградарсько-виноробницький центр	о. Лесбос, Греція (грец. <i>Λέσβος, Ελληνική Δημοκρατία</i>)	Егейське море
Мілет (грец. <i>Μίλητος</i>)	давньогрецьке місто-держава; центр виробництва керамічного посуду	округа м. Дідім, провінція Айдин, Туреччина (тур. <i>Didim, Aydın, Türkiye</i>)	р. Великий Мендерес (тур. <i>Büyük Menderes</i>), Латвійська затока
Мікени (дав. грец. <i>Μυκῆναι</i>)	давньогрецьке місто в північній частині Арголіди	регіон адміністративного центру Аргос, Греція (грец. <i>Αργος, Ελληνική Δημοκρατία</i>)	Міртойське море
Навкратіс (грец. <i>Ναύκρατις</i>)	давньогрецька колонія	Губернаторство Бухейра, адміністративний центр Даманхур, Єгипет (англ. <i>Beheira governorate, Damanhur capital, Arab Republic of Egypt</i>)	Дельта р. Ніл
Ольвія (грец. <i>Ολβία Ποντική</i>)	грецька колонія, ймовірний центр торгівлі з лісостеповими племенами	Нижнє Побужжя, правий берег Бузького лиману округу с. Парутине, Куцурубська сільська громада, Миколаївський район, Миколаївська область	дельта р. Буг та р. Дніпро
Самос (грец. <i>Σάμος</i>)	центр іонійської культури; центр виробництва керамічного посуду	о. Самос, Греція (грец. <i>Σάμος, Ελληνική Δημοκρατία</i>)	Егейське море
Томи (грец. <i>Τόμοι</i>)	Грецький поліс	округа м. Констанца, Румунія (рум. <i>Constanța, România</i>)	узбережжя Чорного моря
Хіос (грец. <i>Χίος</i>)	давньогрецьке місто-держава; центр	о. Хіос, Греція (грец. <i>Χίος, Ελληνική Δημοκρατία</i>)	Егейське море

* локалізацію див. на рис. 41

Рис. 29: Перелік локалізації пам'яток
VII–VI ст. до н. е., що згадуються у роботі (таблиця)

Назва пам'ятки	Датування	Локалізація	Басейни річок	№ на карті (рис...)
Західно- та центральноєвропейські пам'ятки				
МОЛДОВА				
округа с. Сахарна, кургани	7 th – 6 th century BC	округа с. Сахарна, Резинський район, Молдова (рум. <i>Saharna, Raionul Rezina, Moldova</i>)	р. Дністер	рис. 40: 18
РУМУНІЯ				
Hidalmás, могильник	IX ст. до н. е.	округа с. Хіда, повіт Селаж, Румунія (рум. <i>Hida, județul Sălaj, Transilvania, România</i>)	р. Алмаш, (притока р. Тиса)	рис. 40: 13
Valea Stâinii, некрополь; Ferigile, курганна група	7 th – 6 th century BC	центр Румунії, округа м. Пітешть, повіт Арджеш, Румунія (рум. <i>Pitești, Județul Argeș, România</i>)	р. Арджеш (нім. <i>Argeș</i>)	рис. 40: 20
УГОРЩИНА				
Mezőcsát, могильник	7 th – 6 th century BC	округа м. Мезйочат, медье Боршод-Абауй-Земплен, Угорщина (угор. <i>Mezőcsát, Borsod-Abaúj-Zemplén, Magyarország</i>)	басейн р. Тиса	рис. 40: 23
БОЛГАРІЯ				
Добриня, могильник	7 th – 6 th century BC	община Провадія, округа с. Добриня, Варненська область, Болгарія (болг. <i>Община Провадия, Добриня, Област Варна, България</i>)	р. Провадийська (болг. <i>Провадийска</i>)	рис. 40: 22
Панагюриште, курган	VII–VI ст. до н. е.	община Панагюриште, Пазарджитська область, Болгарія (болг. <i>Панагюрище, Област Пазарджик, България</i>)	Р. Панагюрська Луда Яна (басейн р. Луда Яна)	—
Равна, могильник	7 th – 6 th century BC	община Провадія, округа с. Равна, Варненська область, Болгарія (болг. <i>Община Провадия, Равна, Област Варна, България</i>)	р. Провадийська (болг. <i>Провадийска</i>)	рис. 40: 21
СЛОВЕНІЯ				
Grmada, поховання	7 th – 6 th century BC	община Требне, Словенія (словен. <i>Občina Trebnje, Slovenija</i>)	басейн р. Сава	рис. 40: 28
Stična, поховання	7 th – 6 th century BC	община Іванчна Гориця, Словенія (словен. <i>Občina Ivančna Gorica, Slovenija</i>)	р. Штоський потік (словен. <i>Štóske potok</i>)	рис. 40: 27
АВСТРІЯ				
Hallstatt, могильник	I тис. до н. е.	Округ Гмунден, Федеральна земля Верхня Австрія, Австрія (нім. <i>Gmunden Politischer Bezirk, Oberösterreich, Republik Österreich</i>)	Гальштатське озеро (нім. <i>Hallstätter See</i>)	рис. 40: 19
ХОРВАТІЯ				
Budinjak, поховання	7 th – 6 th century BC	Загребська жупанія, Хорватія (хорв. <i>Zagrebačka županija</i>)	р. Дульєвац (хорв. <i>Duljevac</i>)	рис. 40: 26

		<i>Republika Hrvatska)</i>		
Prozor, поховання	7 th – 6 th century BC	Лицько-Сенська жупанія, Хорватія (хорв. <i>Ličko-senjska županija</i> , <i>Republika Hrvatska</i>)	р. Гацка (хорв. <i>Rijeka Gacka</i>)	рис. 40: 25
ІТАЛІЯ				
Lanuvio, поховання	7 th – 6 th century BC	провінція Рим, регіон Лаціо, Італія (італ. <i>Provincia di Roma, Lanuvio comune, Italia</i>)	Тирренське море	рис. 40: 24
НІМЕЧЧИНА				
Thalmässing, поховання	7 th – 6 th century BC	громада Тальмессінг, район Рот, округ Середня Франконія, земля Баварія, Німеччина (нім. <i>Thalmässing Markt, Roth Landkreis, Bayern Bundesland, Deutschland</i>)	р. Румпельбах (нім. <i>Rumpelbach Near</i>)	рис. 40: 31
Im Ried-Ost	7 th – 6 th century BC	округа м. Байльнгрис, район Айхштет, округ Верхня Баварія, земля Баварія, Німеччина (нім. <i>Beilngries Stadt, Eichstätt Landkreis, Oberbayern Regierungsbezirk, Bayern Bundesland, Deutschland</i>)	р. Альтмюль (нім. <i>Altmühlthal</i>)	рис. 40: 32
Weißkirchen, поховання	7 th – 6 th century BC	округа с. Вайсенкірхен, громада Адельшлаг, адміністративний регіон Айхштет, округ Верхня Баварія, земля Баварія, Німеччина (нім. <i>Weißkirchen Markt, Eichstätt Landkreis, Oberbayern Regierungsbezirk, Bayern Bundesland, Deutschland</i>)	р. Альтмюль (нім. <i>Altmühlthal</i>)	рис. 40: 33
Hirschlanden, поховання	6 th century BC	округа м. Дітцинген, адміністративний регіон Людвігсбург, округ Штутгарт, земля Баден-Вюртемберг (нім. <i>Ditzingen Land, Ludwigsburg Landkreis, Stuttgart Regierungsbezirk, Baden-Württemberg Bundesland, Deutschland</i>)	басейн р. Неккар (нім. <i>Neckarbecken</i>)	рис. 40: 34
Magdalenenberg, поховання	7 th – 6 th century BC	округа м. Віллінген-Швеннінген, адміністративний регіон Фрайбург, земля Баден-Вюртемберг, Німеччина (нім. <i>Villingen-Schwenningen Land, Freiburg Regierungsbezirk, Baden-Württemberg Bundesland, Deutschland</i>)	Боденське озеро (нім. <i>Bodensee</i>)	рис. 40: 37
Heuneburg, поховання	7 th – 6 th century BC	округа м. Хундерсінген, громада Гербертінген, адміністративний регіон Тюбінген, земля Баден-Вюртемберг, Німеччина (нім. <i>Hundersingen Land, Herbertingen Landkreis, Tübingen Regierungsbezirk, Baden-Württemberg Bundesland, Deutschland</i>)	басейн р. Дунай	рис. 40: 36
Speckhau, поховання	7 th – 6 th century BC	округа м. Хундерсінген, громада Гербертінген, адміністративний регіон Тюбінген, земля Баден-Вюртемберг, Німеччина	басейн р. Дунай	—

		<i>(нім. Hundersingen Land, Herbertingen Landkreis, Tübingen Regierungsbezirk, Baden-Württemberg Bundesland, Deutschland)</i>		
Hochdorf, поховання	7 th – 6 th century BC	община Ебердінген, земля Баден-Вюртемберг, Німеччина <i>(нім. Eberdingen Landkreis, Baden-Württemberg Bundesland, Deutschland)</i>	басейн р. Неккар <i>(нім. Neckarbecken)</i>	рис. 40: 35
Otzing, поховання	7 th – 6 th century BC	община Отцинг, земля Баварія, Німеччина <i>(нім. Otzing, Bayern Bundesland, Deutschland)</i>	басейн р. Ізар <i>(нім. Isar)</i>	рис. 40: 29
НІДЕРЛАНДИ				
Vorstengraf Oss, поховання	7 th – 6 th century BC	округа общини Барле-Нассау, провінція Північний Брабант, Нідерланди <i>(нід. Baarle-Nassau, Noord-Brabant, Nederland)</i>		–
De Zevenbergen, поховання	7 th – 6 th century BC	округа общини Барле-Нассау, провінція Північний Брабант, Нідерланди <i>(нід. Baarle-Nassau, Noord-Brabant, Nederland)</i>		рис. 40: 12
Малоазійські, закавказькі пам'ятки				
Кармир-Блур, могильник <i>(вірм. Կարմիր Բլուր)</i>	VII – VI ст. до н. е.	дальня округа м. Єреван, Вірменія	р. Раздан	рис. 39: 54
Тлійський могильник	VII – VI ст. до н. е.	округа с-ща Ленінгорі, Сакартвело <i>(сакарт. ლეონგორი, საქართველო)</i>	р. Ксані (притока р. Кура)	рис. 39: 51
Самтавро, могильник, пох. № 50, № 212, № 27	VII – VI ст. до н. е.	округа м. Мцхета, Сакартвело <i>(сакарт. მცხეთა, საქართველო)</i>	р. Арагві та р. Кура	рис. 39: 52
Kavtishkhevi, могильник, пох. № 23	VII – VI ст. до н. е.	округа с. Кавтишкхеви, Сакартвело <i>(ქვათახევი, საქართველო)</i>	р. Кура	–
Археологічний комплекс Mingäçevir	VIII ст. до н. е.	Округа м. Мінгечаур, Азербайджан <i>(азерб. Mingäçevir, Azərbaycan Respublikası)</i>	р. Кура	рис. 39: 53
Хасанлу, могильник	VII – VI ст. до н. е.	Провінція Західний Азербайджан, Іран	оз. Урмія	рис. 39: 57
Зівіє, некрополь (тель)	VII – VI ст. до н. е.	округ Саккез, провінція Курдистан, Іран	оз. Урмія	рис. 39: 58
Моздокський могильник, курган № 1, пох. № 1	VII – VI ст. до н. е.	округа м. Моздок, республіка Північна Осетія-Аланія	р. Терек	рис. 39: 50
Фаскау, могильник	VII – VI ст. до н. е.	округа с. Галіат, Ірафський район, республіка Північна Осетія-Аланія	р. Терек	рис. 39: 49
Келермес, могильник <i>(адиг. Къэлэрмэз)</i>	VII – VI ст. до н. е.	округа м. Майкоп, Республіка Адыгея	р. Біла (притока р. Кубань)	рис. 39: 44
Келермес, могильник,	VII ст. до н. е.			

курган № 1				
Келермес, могильник, курган № 3/Ш (1904 р.)	I чв. VI ст. до н. е.			
Келермес, могильник, курган № 24	II пол. VIII ст. до н. е.			
округа с. Нартан, могильник	VII – VI ст. до н. е.	округа с. Нартан, Чегемський район Кабардино-Балкарії, рф	р. Черек	рис. 39: 48
«Новозаведенне- II», курган	VII – VI ст. до н. е.	округа с. Новозаведенне, Георгіївський район, ставропольський край, рф	р. Кума	рис. 39: 46
округа пос. Степной, курган	VII – VI ст. до н. е.	округа станиці Шелковської, Чеченська республіка, рф	р. Терек	рис. 39: 56
округа с. Мінеральні Води, могильник	VII – VI ст. до н. е.	округа м. П'ятигорськ, ставропольський край, рф	р. Кума	рис. 39: 47
Лермонтовський роз'їзд, курган	VII – VI ст. до н. е.	округа м. П'ятигорськ, ставропольський край, рф	р. Кума	рис. 39: 45
округа с. Камишин, курган 1907 р.	VII – VI ст. до н. е.	бугор Стеньки Разина, округа м. Камишин, Волгоградська обл, рф	р. Камишинка	рис. 39: 41
округа с. Алексєєвка, курган	VII – VI ст. до н. е.	ростовська обл., рф	р. Малий Несветай	рис. 39: 60
«Український-1», могильник, курган № 5, пох. № 6	VII – VI ст. до н. е.	Кубанська область, рф	Чорне море	рис. 39: 43
Філіпповський могильник, курган № 1, пох. № 2	IV ст. до н. е.	Округа с. Філіппівка, оренбурзька область, рф	р. Малая Пещанка	—

Рис. 30: Архаїчна антична кераміка у матеріалах лісостепових пам'яток (таблиця)

Пам'ятки	Тарний посуд (амфори)	Столовий посуд						Центр виробництва	Датування предметів
		посудини закритих форм		посудини відкритих форм			Інше / невизначено		
		ойнохої	столові амфори	кіліки	чаші	тарілки, блюда			
I. сіверськодонецький регіон									
укріплені поселення									
Люботинське городище	28 фр.							Іонія	I пол. VI ст. до н. е.
садиба № 1 (розкоп № 6);									
садиба № 3 (житло № 3–2–6);									
садиба № 5 (житло № 4–4–61, розкоп № 4–1961);									
садиба № 8 (розкоп № 11–1963);									
садиба № 18 (розкоп № 23–1964, яма № 179–23–64)									
поховання									
курганний могильник в окрузі городища Коломак	2 од. цілих форми							Іонія	I пол. VI ст. до н. е.
округа с. Куп'єваха, курган № 18	1 од. рест. форми							Клазомени	III чв. VII ст. до н. е.
Люботинський курганний могильник, Караванська група, курган № 1	1 фр.							Мілет	поч. VI ст. до н. е.
Люботинський курганний могильник, Дуншовська група, курган № 4	6 од, частини одного виробу							Мілет	I чв. VI ст. до н. е.
Люботинський курганний могильник, Верхньогіївська група, курган № 15	1 рест. форма							Мілет	I пол. VI ст. до н. е.
II. ворсклинський регіон									

<i>укріплені поселення</i>									
Більське городище, Західне укріплення	270+ фр.	1 фр.			2 фр.		48 фр.	Клазомени, Лесбос, Мілет, Хіос, Самос, Аттика	II пол. VII – I пол. VI ст. до н. е.
<i>неукріплені поселення</i>									
пос. Лазьківські ставки I				1 фр.				?	II пол. VII ст. до н. е.
пос. Батьки II	1 фр.							?	ранньоскіфський час
пос. Куземинські ставки II	1 фр.							?	II пол. VII – I пол. VI ст. до н. е.
пос. Пожарна Балка II		4 фр.						?	I пол. VI ст. до н. е.
<i>поховання</i>									
некрополь Скоробір, курган № 1/1965						1 од.		Північна Іонія	I чв. VI ст. до н. е.
некрополь Скоробір, курган № 1/2016	1 фр.							?	I чв. VI ст. до н. е.
урочище Розрита могила, курганна група № II, курган № 7	4 фр.							?	II пол. VII ст. до н. е.
курганний могильник в окрузі с. Карпусі, курганна група I, курган № 1	9 фр.							Іонія; 1 фр. - ?	II пол. VII ст. до н. е.
курганний могильник в окрузі с. Карпусі, курганна група I, курган № 3							1 фр.	?	II пол. VII ст. до н. е.
Випадкові, ПМ	1 фр.							Мілет	I пол. VI ст. до н. е.
III. посульський регіон									
<i>поховання</i>									
округа с. Вовківці, курган № 5	1 од. ціла форма							Самос	I чв. VI ст. до н. е.
IV. києво-черкаський регіон									
<i>укріплені поселення</i>									
Трахтемирівське городище		1 од. цілої форми						Північна Іонія	580 р. до н. е.
		1 фр.						Південна	II пол. VII ст.

					1 од. цілої форм			Іонія	до н. е.
								Північна Іонія	VII ст. до н. е.
								Іонія Лесбос	кін. VII ст. до н. е.
	1 фр.	1 фр.				2 фр.	?	640–630 рр. до н. е. I пол. VI ст. до н. е.	
Мотронинське городище	+							?	I чв. VI ст. до н. е.
Пастирське городище						2 фр.			
Хотівське городище	16 фр.							Самос, Мілет, Лесбос, Клазомени	II–III чв. VI ст. до н. е.
					1 фр.			Іонія	
неукріплені поселення									
пос. Жаботин	2 фр.							Клазомени, Хіос	I пол./сер. VI ст. до н. е.
				2 фр.	Мілет (?)			сер. VII ст. до н. е.	
		2 фр.			Південна Іонія			610–580 рр. до н. е.	
поховання									
округа с. Бовтишка, курган		1 фр.						Південна Іонія	640–630/625 рр. до н. е.
округа с. Гладківщина, курган № 144				1 од. цілої форми				?	ранньоскіфський час
курган Реп'яхувата Могила	1 од. цілої форми							Мілет	I пол. VI ст. до н. е
					1 од. цілої форми			Іонія	
V. східноподільський регіон									
укріплені поселення									
Немирівське городище	100+ фр.								
	+							Лесбос	III чв. VII ст. до н. е.
	+							Клазомени	II пол. VI ст.

								?	до н. е.
				+					II пол. VII ст. до н. е.
									VII ст. до н. е.
	+		поч. VI ст. до н. е.						
Северинівське городище	1 фр.							Самос	кін. VII – III чв. VI ст. до н. е.
	1 фр.							?	II чв. VI ст. до н. е.
VI. західноподільський регіон									
неукріплені поселення									
пос. Залісся	9 фр.							Хіос, Клазомени, Лесбос	II пол. VII ст. до н. е.
					5 фр.			Іонія	
пос. Іване-Пусте	3 фр.							Клазомени, Лесбос	кін. VII – I пол. VI ст. до н. е.

**Рис. 31: Антична кераміка Більського городища,
що розглядається у роботі (таблиця)**

Категорія грецького посуду		Фіксована до 2014 р. (за С. А. Задніковим) ¹	Фіксована після 2014 р.
Амфорна тара		252 фрагменти	18+ фрагментів
виробництво Клазомен		62 % (6 % – амфори типу «Коломак»)	1 фрагмент
виробництво Лесбосу		15 %	—
виробництво Мілету		11 %	
виробництво Хіосу		5 %	
виробництво Самосу		4 %	
виробництво Аттики		3 %	
інший/невизначений ц. в.		—	6+ фрагментів
Столовий посуд		48 фрагментів	3 фрагменти
закритих форм	ойнохої		1 фрагмент
	стол. амфори		
відкритих форм	кіліки		
	чаші		2 фрагменти
	тарілки		
	блюда		
Всього:		300 фрагментів	21+ фрагмент

¹ Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: дис. ... канд. іст. наук. Київ: ІА НАНУ, 2014. 262 с.

**Рис. 32: Результати елементного складу металу тонкостінних казанів
VI ст. до н. е., знайдених на території лісостепу (таблиця)¹**

Пам'ятка	Більське городище ¹ Випадкова знахідка. Фонди Історико-культурного заповідника «Більськ» інв. № KB796 A505							Курган Реп'яховата Могила, гробниця 2 ² Фонди ІА НАНУ, колекція № 857			Курган 1, впускне по- ховання. Круглик ³ , Колекція ДЕ, інв. № 2327-7	
Зразок, № ана- лізу	1. Ат- таш 1, кільце	2. Ат- таш 1, за- клепка	3. Ат- таш 1, стінка	4. Ат- таш 2, плас- тина	5. Ат- таш 2, заклеп- ка	6. Кор- пус ка- зана	7. Кор- пус ка- зана	28273. Кор- пус ка- зана	28274. Ручка каза- на	28275. Ручка каза- на	Кор- пус ка- зана	Ручка каза- на
Cu	92,615	95,817	89,506	64,988	89,234	97,379	98,418	основа	основа	основа	99,09	88,95
Sn	0,040	0,101	0,016	—	0,077	0,035	0,015	0,18	0,04	0,8	0,76	—
Pb	1,272	0,490	—	14,862	1,870	—	0,011	0,02	15,0	2,5	—	10,89
Zn	—	—	—	0,086	—	—	—	—	—	—	—	—
Bi	0,068	—	—	2,454	—	—	—	—	0,001	0,015	—	—
Ag	0,010	0,008	—	—	—	—	0,05	0,03	0,007	0,009	—	—
Sb	—	—	—	—	—	—	—	0,006	0,003	0,015	—	—
As	0,068	—	—	—	<0,118	—	—	0,08	0,2	0,4	—	—
Fe	0,877	1,177	0,732	0,669	1,080	0,333	—	0,02	0,15	0,02	0,12	0,15
Ni	—	—	0,037	—	—	—	—	0,03	0,05	0,015	—	—
Co	—	0,018	—	—	0,020	—	—	0,002	0,008	0,007	—	—
Cr	—	—	—	—	—	—	—	?	?	?	0,02	0,01
Au	—	—	—	—	—	—	—	0,001	0,001	0,001	—	—
Mn	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,01	—
Джерело	Публікується вперше							Ольговський 1987, с. 80-81, табл. б/н.			Смирнова 1993, с. 110, табл. 1.	

Примітки.

¹ Аналіз здійснено в Інституті прикладної фізики НАН України, Суми.

² Аналіз здійснено в Інституті археології НАН України, Київ.

³ Аналіз здійснено у відділі науково-технічної експертизи Державного Ермітажу, Санкт-Петербург.

¹ Шрамко І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища // Археологія, 2023. № 4. С. 119, табл. 2.

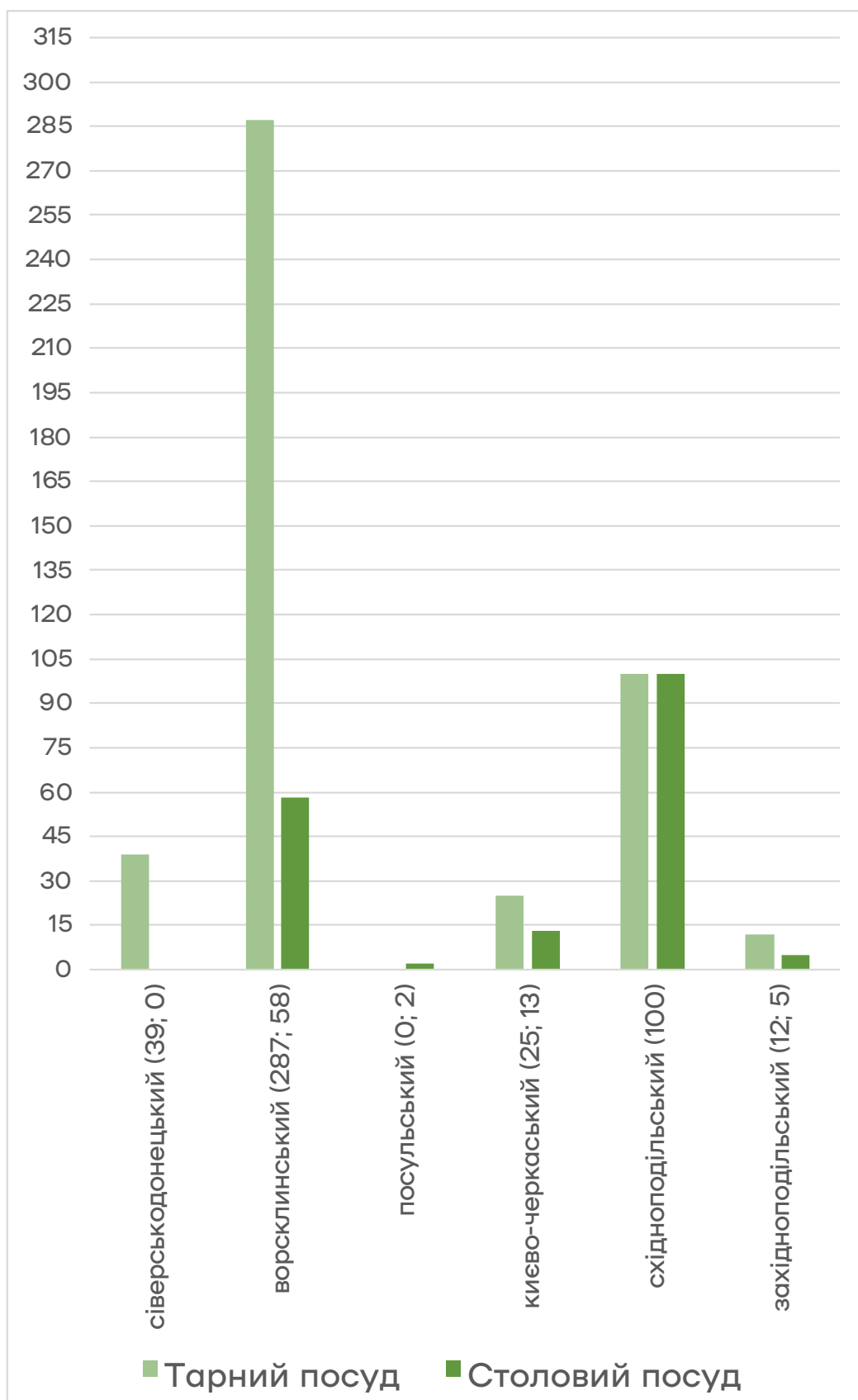
Рис. 33: Мечі келермеського типу в колекціях лісостепових пам'яток ранньоскіфського часу (таблиця)

Назва пам'ятки	Кількість виявлених предметів	Виявлення	Тип	Датування	Рисунок/фото (рис. 4-5 №...)
I. сіверськодонецький регіон					
поховання					
округа с. Верхній Салтів	1	випадкова знахідка	I	VII – VI ст. до н. е.	рис. 4: 6
округа с. Верхній Бішкін	2	випадкові знахідки	I	VII – VI ст. до н. е.	рис. 4: 15-16
	1		II		рис. 5: 7
II. ворсклинський регіон					
укріплені поселення					
Більський археологічний комплекс, Більське городище, Західне укріплення	3		I	VII – VI ст. до н. е.	рис. 4: 11-13
Більський археологічний комплекс, Більське городище, Східне укріплення	1		I	VI ст. до н. е.	рис. 4: 17
неукріплені поселення					
Більський археологічний комплекс, пос. в окрузі с. Більськ	1		II	VII – VI ст. до н. е.	рис. 5: 3
поховання					
округа с. Кириківка, курган № 8, поховання № 8; курган № 13	2		I	VII – VI ст. до н. е.	без фото/рис.
ур. Марченки, курган № 127, поховання № 1	1		I	VII – VI ст. до н. е.	рис. 4: 10
Більський археологічний комплекс, некрополь Скоробір, курган № 1	1	випадкова знахідка	I	VII – VI ст. до н. е.	рис. 4: 18
Більський археологічний комплекс, некрополь Скоробір, курган № 5	1		I	VII – VI ст. до н. е.	без фото/рис.
Більський археологічний комплекс, некрополь Скоробір, курган № 24	1		I	VII – VI ст. до н. е.	без фото/рис.
ур. Перемірки, курган № 1	1		I	VII – VI ст. до н. е.	без фото/рис.
ур. Лихачівка, кург.	1		I	VII – VI ст. до н. е.	рис. 4: 19

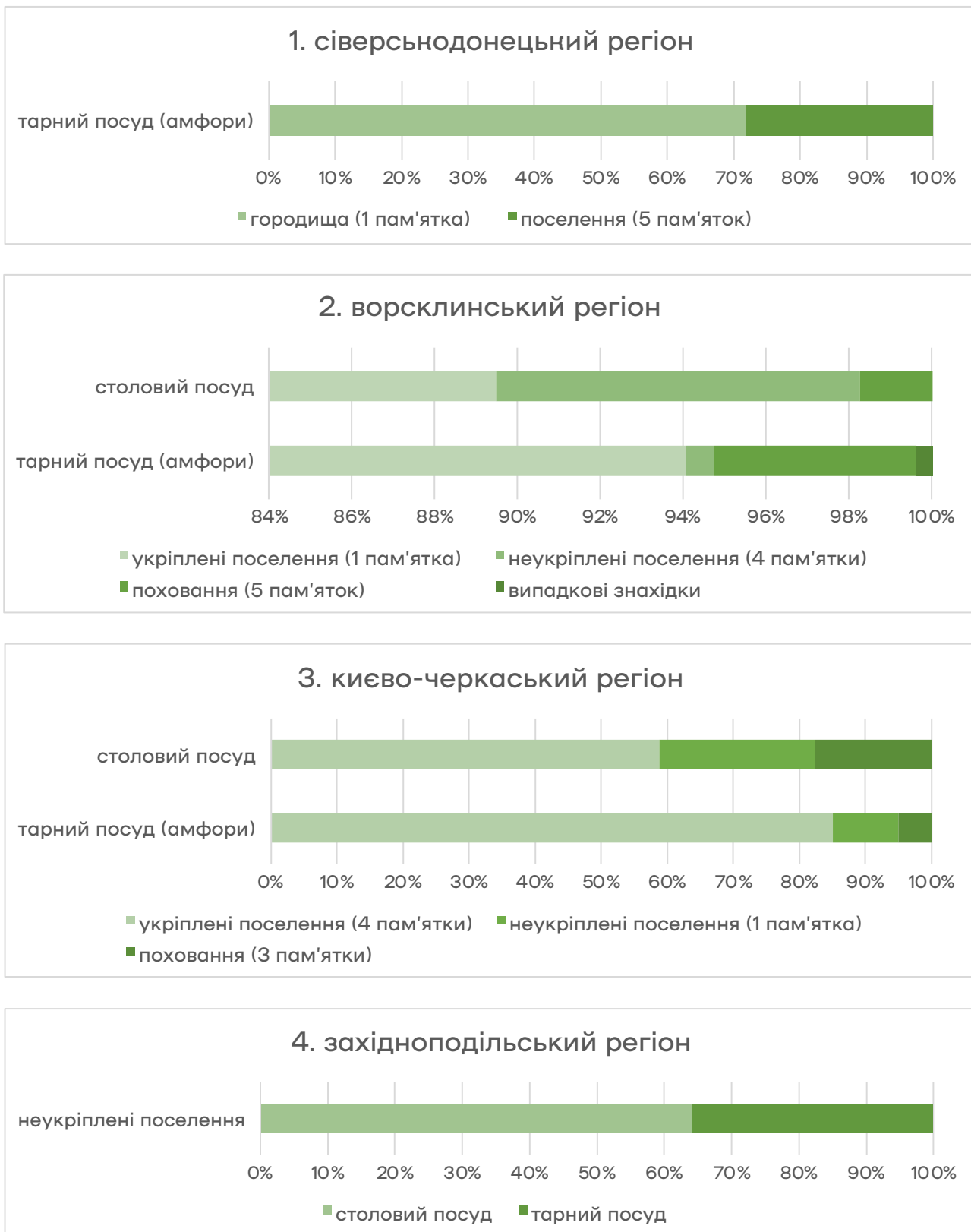
округа с. Куп'єваха, курган № 18	1		I	VII – VI ст. до н. е.	рис. 4: 21
округа с. Карабазівка, кург.	1		II	VII – VI ст. до н. е.	рис. 5: 1
округа с. Шенгаріївка, кург.	1		II	VII – VI ст. до н. е.	рис. 5: 2
випадкові знахідки					
Колекція ПКМ імені В. Кричевського	1	випадкова знахідка	I	VII – VI ст. до н. е.	рис. 4: 20
III. посульський регіон					
поховання					
округа с. Вовківці, кург.	1	дослідження кургану	II	VII – VI ст. до н. е.	рис. 5: 8
	1		I	VII – VI ст. до н. е.	без фото/рис.
IV. києво-черкаський регіон					
укріплені поселення					
Трахтемирівське городище	1	2000 р., дослідження Скіфського загону Трахтемирівської експедиції ІА НАНУ (кер. Ю. В. Болтрик)	I	I чв. VI ст. до н. е.	рис. 4: 7
поховання					
Жаботинська курганна група, курган № 2 в окрузі с. Райгород	1		I	VI ст. до н. е.	рис. 4: 21
округа с. Рижанівка, курган № 5	1		I	VII – VI ст. до н. е.	рис. 4: 4
округа с. Васильків, урочище Дар'ївка, пох.	1		I	VII – VI ст. до н. е.	рис. 4: 8
	1		II		без фото/рис.
округа с. Журавка, пох. № 2	1		I	VII – VI ст. до н. е.	рис. 4: 9
округа с. Медвин, курган № 1 (1906)	1	стихійні розкопки 1906 р.	II	VII – VI ст. до н. е.	рис. 5: 5
округа с. Курилівка, курган № 77	1		I	VI ст. до н. е.	рис. 4: 1
округа с. Курилівка, курган № 68, поховання № 2	1		I	VI ст. до н. е.	рис. 4: 14
округа с. Яснозір'я, курган № 6, поховання № 1	1	досл. Лісостепової Правобережної експедиції ІА НАНУ	II	II пол. VII ст. до н. е.	рис. 5: 4

		(кер. Г. Т. Ковпаненко), 1985 р.			
випадкові знахідки					
округа м. Чигирин	2	випадкова знахідка	I	VII – VI ст. до н. е.	рис. 4: 3
округа м. Київ, місц. Вітряні гори	1	випадкова знахідка	II	VII ст. до н. е.	рис. 5: 6
округа іст. місц. Канівський у'їзд, Київська обл.	1	випадкова знахідка	I	VII – VI ст. до н. е.	без фото/рис.
округа с. Старосілля	1	випадкова знахідка; кол. ермітажу	I	VII – VI ст. до н. е.	без фото/рис.
інше					
Інше	6	випадкові знахідки	I	VII – VI ст. до н. е.	рис. 4: 5
	8		II		без фото/рис.
ВСЬОГО враховано:					
Тип I	35				
Тип II	17				

**Рис. 34: Співвідношення кількості античного імпорту
у локальних регіонах лісостепу**
(пам'ятки ранньоскіфського часу та випадкові знахідки)

**Рис. 35: Співвідношення категорій античного посуду
у матеріалах різних типів пам'яток ранньоскіфського часу
та випадкові знахідки**

**Рис. 36: Співвідношення підйому античного посуду
в залежності від типу пам'ятки лісостепу ранньоскіфського часу**

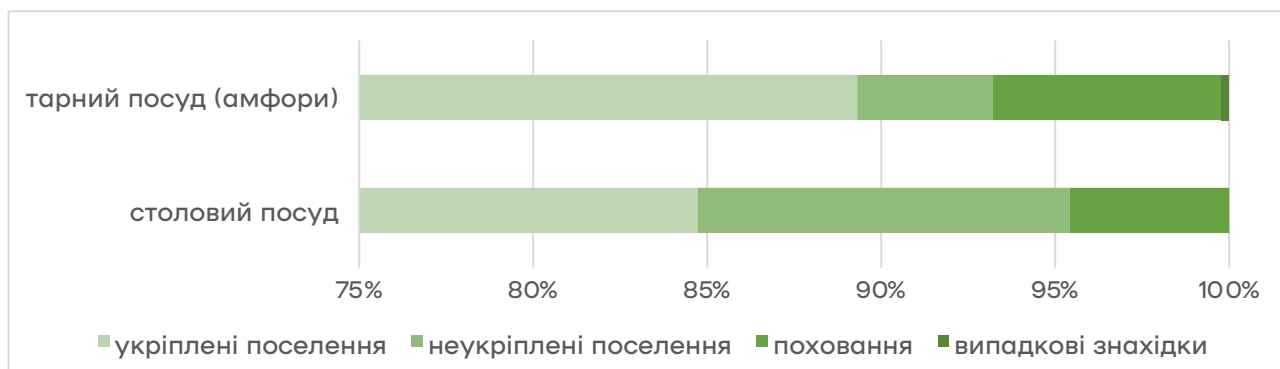
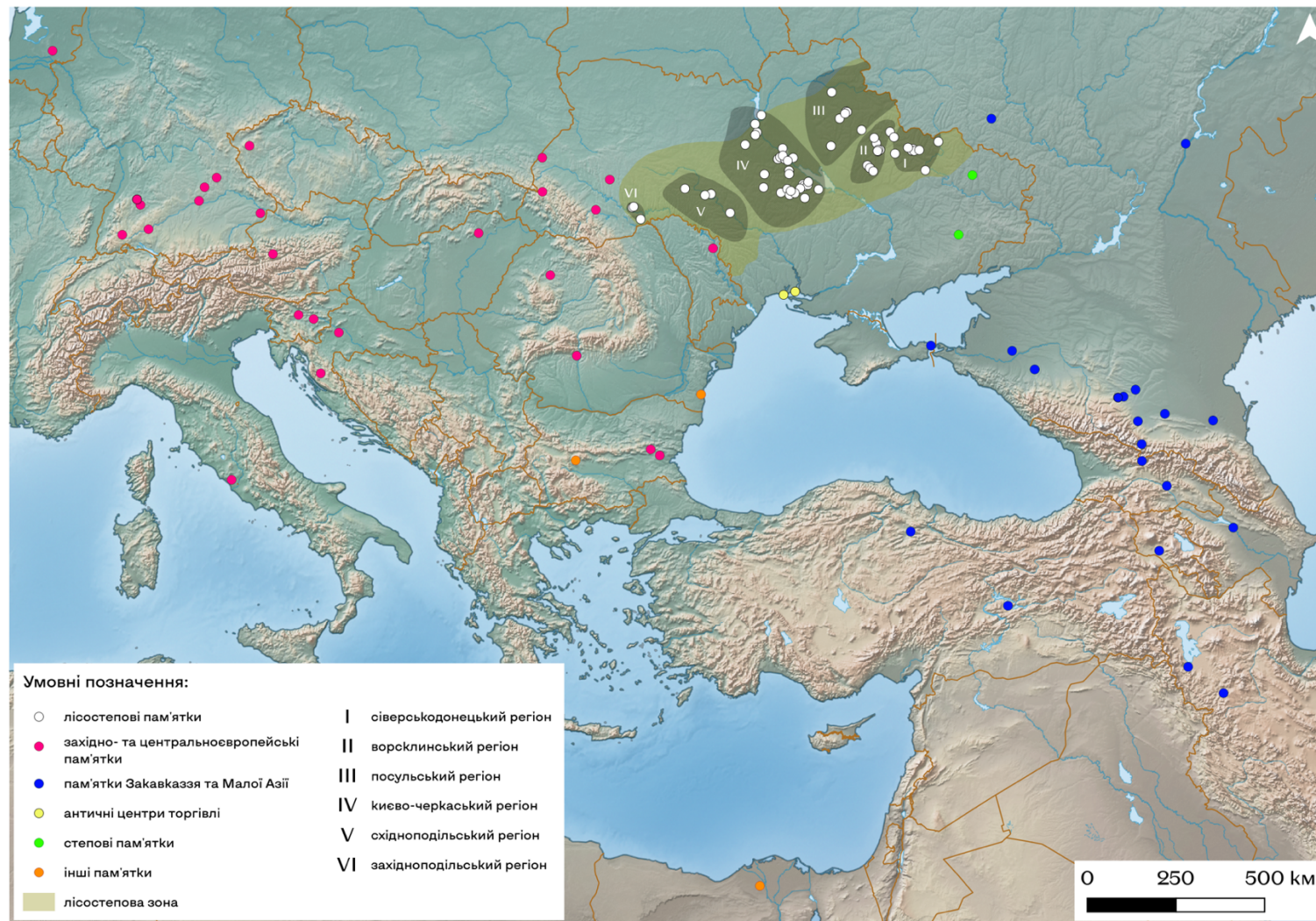
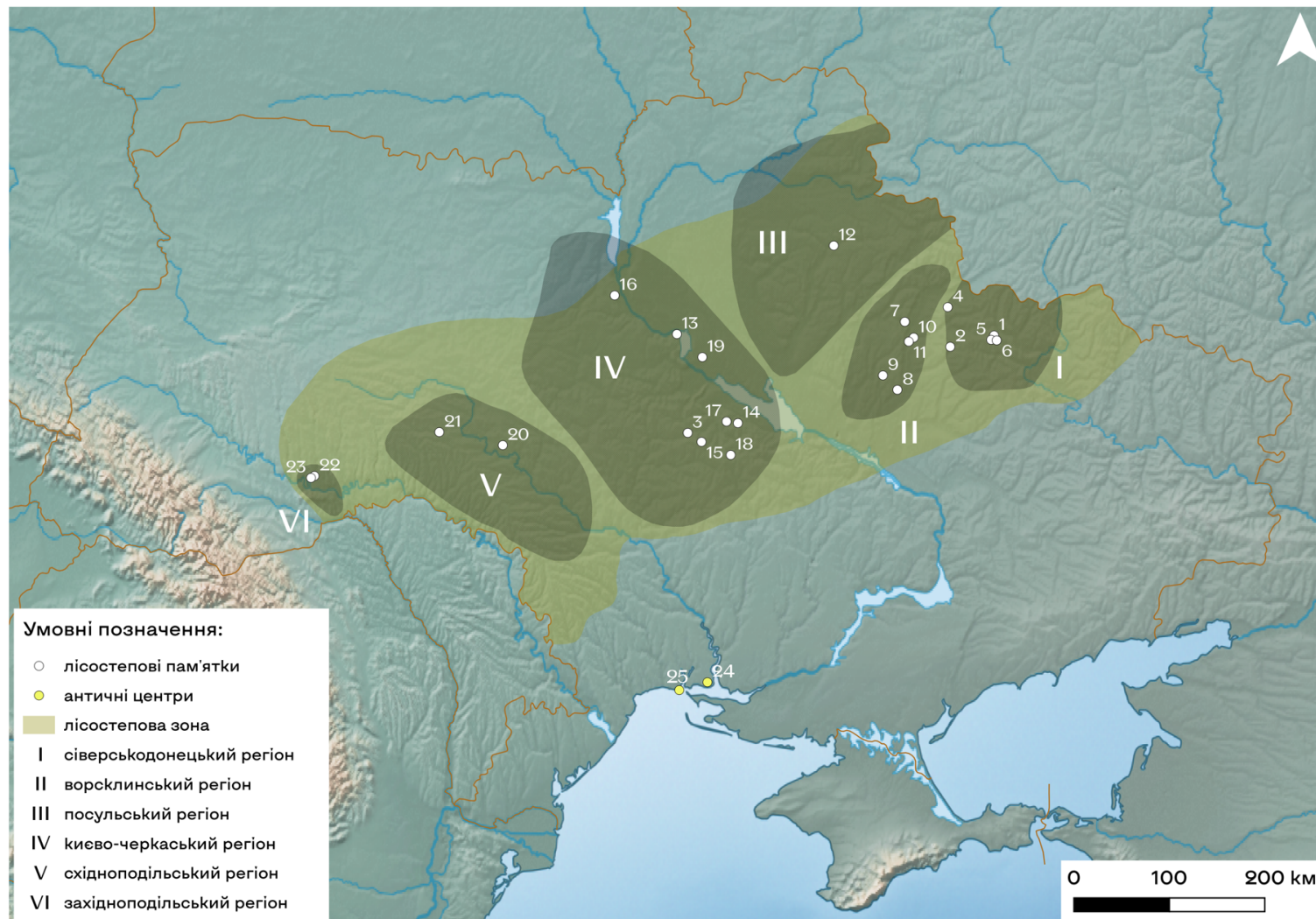

Рис. 37. Карта лісостепових пам'яток із матеріалами, що свідчать про культурні зв'язки та пам'ятки, де знайдено аналогії

**Рис. 38. Карта лісостепових пам'яток із античними імпортними матеріалами,
та пам'ятки, де знайдено аналогії**

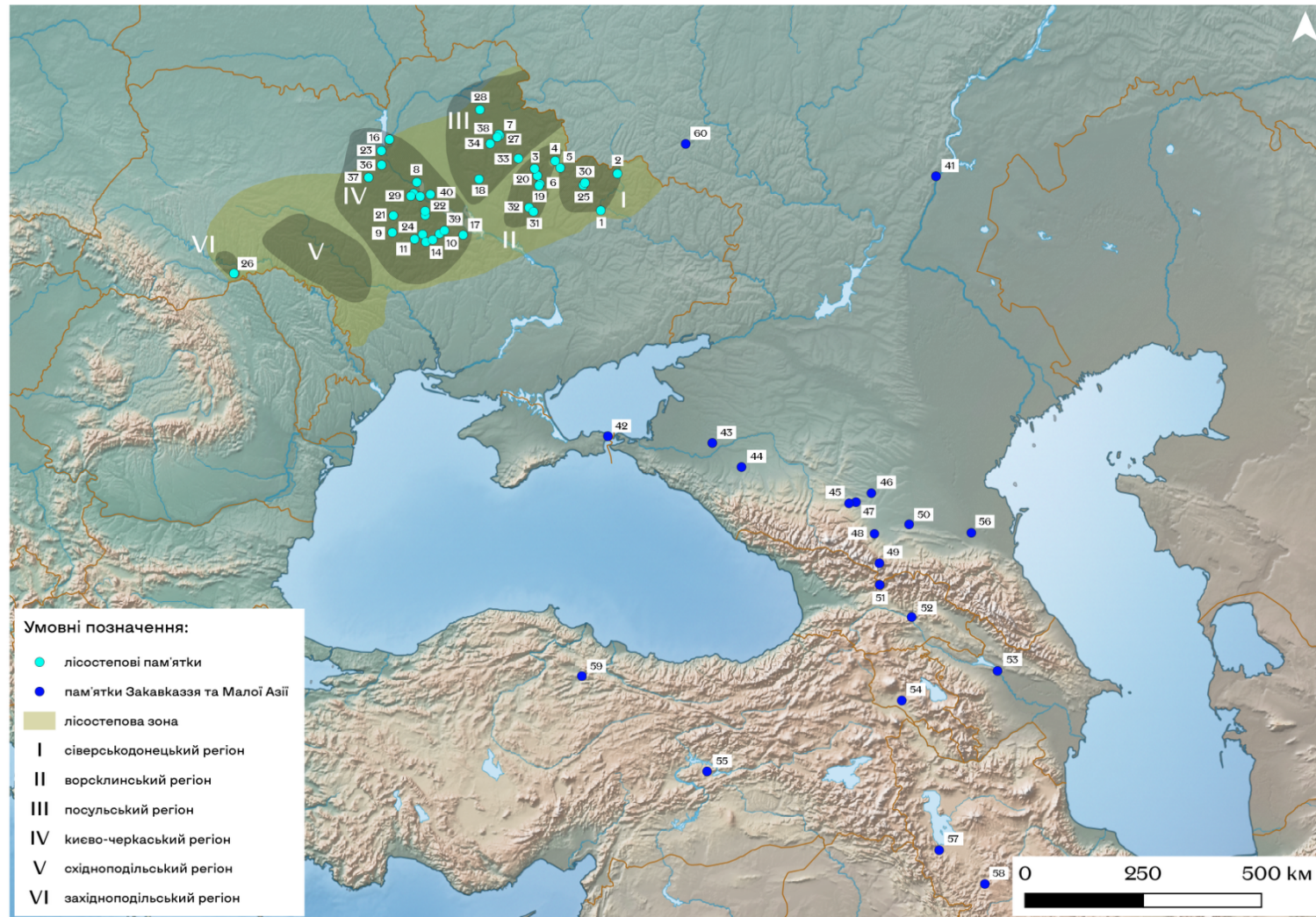
Пам'ятки лісостепу:

1		<i>Люботинське городище;</i>
2		<i>Коломацьке городище;</i>
3		<i>нек. Реп'яхувата могила;</i>
4		<i>округа с. Куп'єваха, курган;</i>
5		<i>Люботинський могильник (Караванська та Душовська групи);</i>
6		<i>Люботинський могильник (Верхньогийівська група);</i>
7		<i>Більський археологічний комплекс та округа
(Західне та Східне укріплення, пос. Лазьківські ставки I,
Батьки III, Куземинські ставки II, нек. Скоробір,
ур. Саранчівка, ур. Марченки);</i>
8		<i>пос. Пожарна Балка II;</i>
9		<i>округа с. Карпусі, курганна група I;</i>
10		<i>кург. Розрита Могила, група II;</i>
11		<i>с. Васьки (в. з.);</i>
12		<i>округа с. Вовківці, курган;</i>
13		<i>Трахтемирівське городище;</i>
14		<i>Мотронинське городище;</i>
15		<i>Пастирське городище;</i>
16		<i>Хотівське городище;</i>
17		<i>пос. Жаботин;</i>
18		<i>округа с. Бовтишка, курган;</i>
19		<i>округа с. Гладківщина, курган;</i>
20		<i>Немирівське городище;</i>
21		<i>Северинівське городище;</i>
22		<i>пос. Залісся;</i>
23		<i>пос. Іване-Пусте;</i>

Античні поліси (центри торгівлі):

24		<i>Ольвія;</i>
25		<i>Борисфеніда;</i>

Рис. 39. Карта лісостепових пам'яток із матеріалами, що свідчать про зв'язки, торгівлю та впливи зі Стародавнім Сходом та пам'ятки, де знайдено аналогії

Лісостепові пам'ятки:

- 1 | *округа с. Верхній Бішкін, кургани;*
- 2 | *округа с. Верхній Салтів, в. з.;*
- 3 | *Більський археологічний комплекс та округа (Західне та Східне укріплення, пос. Лазьківські ставки I, Батьки III, Куземинські ставки II, нек. Скоробір, ур. Саранчівка, ур. Марченки);*
- 4 | *округа с. Кириківка, кургани;*
- 5 | *округа с. Куп'єваха, курган;*
- 6 | *Лихачівка;*
- 7 | *округа с. Вовківці, кургани;*
- 8 | *Трахтемирівське городище;*
- 9 | *округа с. Рижанівка, курган;*
- 10 | *округа с. Райгород, Жаботинська курганна група;*
- 11 | *округа с. Васильків, ур. Дар'ївка;*
- 12 | *округа с. Курилівка, курган;*
- 13 | *Київська обл. (іст. місц. Канівський уїзд) (в. з.);*
- 14 | *округа с. Журавка (ран. Журівка), курган;*
- 15 | *округа м. Київ (іст. місц. Княжа гора) (в. з.);*
- 16 | *округа с. Старосілля (в. з.);*
- 17 | *округа м. Чигирин (в. з.);*
- 18 | *округа с. Мгарь (в. з.);*
- 19 | *округа с. Карабазівка, курган;*
- 20 | *округа с. Шенгаріївка, курган;*
- 21 | *округа с. Медвин, мог.;*
- 22 | *округа с. Яснозір'я, курган;*
- 23 | *округа м. Київ (іст. місц. Вітряні Гори) (в. з.);*
- 24 | *Реп'яхувата Могила, мог.;*
- 25 | *Люботинський могильник (Караванська та Дунишовська групи);*
- 26 | *округа с. Круглик, курган;*
- 27 | *Посульські кургани*
(округа с. Оксютинці, кургани; кург. Стайкин Верх; кург. Старша Могила);
- 28 | *округа с. Попівка, курган;*
- 29 | *округа с. Синявка, кург. «Могила Тернівка»;*
- 30 | *Люботинське городище;*
- 31 | *пос. Пожарна Балка;*
- 32 | *округа с. Мачухи, кургани;*
- 33 | *Книшівське городище;*
- 34 | *округа с. Сурмачівка, кургани;*
- 35 | *округа с. Пастирське, кургани;*
- 36 | *округа с. Іванковичі, курган;*
- 37 | *округа с. Переп'ятиха, курган;*
- 38 | *округа с. Герасимівка, курган;*
- 39 | *округа с. Флярківка, курган;*
- 40 | *округа с. Гладківщина, курган;*

Пам'ятки Стародавнього Сходу:

41		<i>округа с. Камишин, курган;</i>
42		<i>Куль-Оба, курган;</i>
43		<i>«Український-I», мог.;</i>
44		<i>Келермес, могильник;</i>
45		<i>місц. Лермонтовський роз'їзд, курган</i>
46		<i>«Новозаведенне-II», мог.;</i>
47		<i>округа с. Мінеральні Води, могильник;</i>
48		<i>округа с. Нартан, мог.;</i>
49		<i>Фаскау (Галіат), могильник;</i>
50		<i>Моздокський могильник;</i>
51		<i>Тлійський могильник;</i>
52		<i>Самтавро, могильник;</i>
53		<i>Археологічний комплекс Mingaçevir;</i>
54		<i>Кармир-Блур, мог.;</i>
55		<i>Норишун-Тепе, курган;</i>
56		<i>округа с-ща Степовий, курган;</i>
57		<i>Хасанлу, могильник;</i>
58		<i>Зівіє, некрополь (тель);</i>
59		<i>Амасьє, курган;</i>
60		<i>округа с. Алексєєвка, курган;</i>

Рис. 40. Карта лісостепових пам'яток із матеріалами, що свідчать про зв'язки та впливи гальштатської культури та пам'ятки, де знайдено аналогії

Лісостепові пам'ятки:

1		<i>Більський археологічний комплекс та округа;</i>
2		<i>округа с. Завадівка, кургани;</i>
3		<i>пос. Жаботин;</i>
4		<i>Посульські кургани</i>
<i>(округа с. Оксютинці, кургани; кург. Стайкин Верх; кург. Старша Могила);</i>
5		<i>округа с. Макіївка, кургани;</i>
6		<i>округа с. Грищенці, кургани;</i>
7		<i>округа с. Лубенці, кургани;</i>
8		<i>округа м. Канів (в. з.);</i>
9		<i>округа с. Пекарі, кургани;</i>
10		<i>округа с. Воробіївка, кургани;</i>
11		<i>нек. Реп'яхувата Могила.</i>

Гальштатські пам'ятки:

12		<i>De Zevenbergen, поховання;</i>
13		<i>Hidalmás, могильник;</i>
14		<i>Баличі, курган;</i>
15		<i>Бурканів, курган;</i>
16		<i>Комарники, курган;</i>
17		<i>Товмачик, курган;</i>
18		<i>округа с. Сахарна, кургани;</i>
19		<i>Hallstatt, могильник;</i>
20		<i>Valea Stânii, некрополь; Ferigile, курганна група;</i>
21		<i>Равна, могильник;</i>
22		<i>Добрина, могильник;</i>
23		<i>Mezőcsat, курган;</i>
24		<i>Lanuvio, поховання;</i>
25		<i>Prozor, поховання;</i>
26		<i>Budinjak, поховання;</i>
27		<i>Stična, поховання;</i>
28		<i>Grmada, поховання;</i>
29		<i>Otzing, поховання;</i>
30		<i>Rovna, поховання;</i>
31		<i>Thalmässing, поховання;</i>
32		<i>Im Ried-Ost, курган;</i>
33		<i>Weißkirchen, поховання;</i>
34		<i>Hirschlanden, поховання;</i>
35		<i>Hochdorf, поховання;</i>
36		<i>Heuneburg, поховання;</i>
37		<i>Magdalenenberg, поховання;</i>

Рис. 41. Схематична карта міжплеменних контактів VII–VI ст. до н. е.

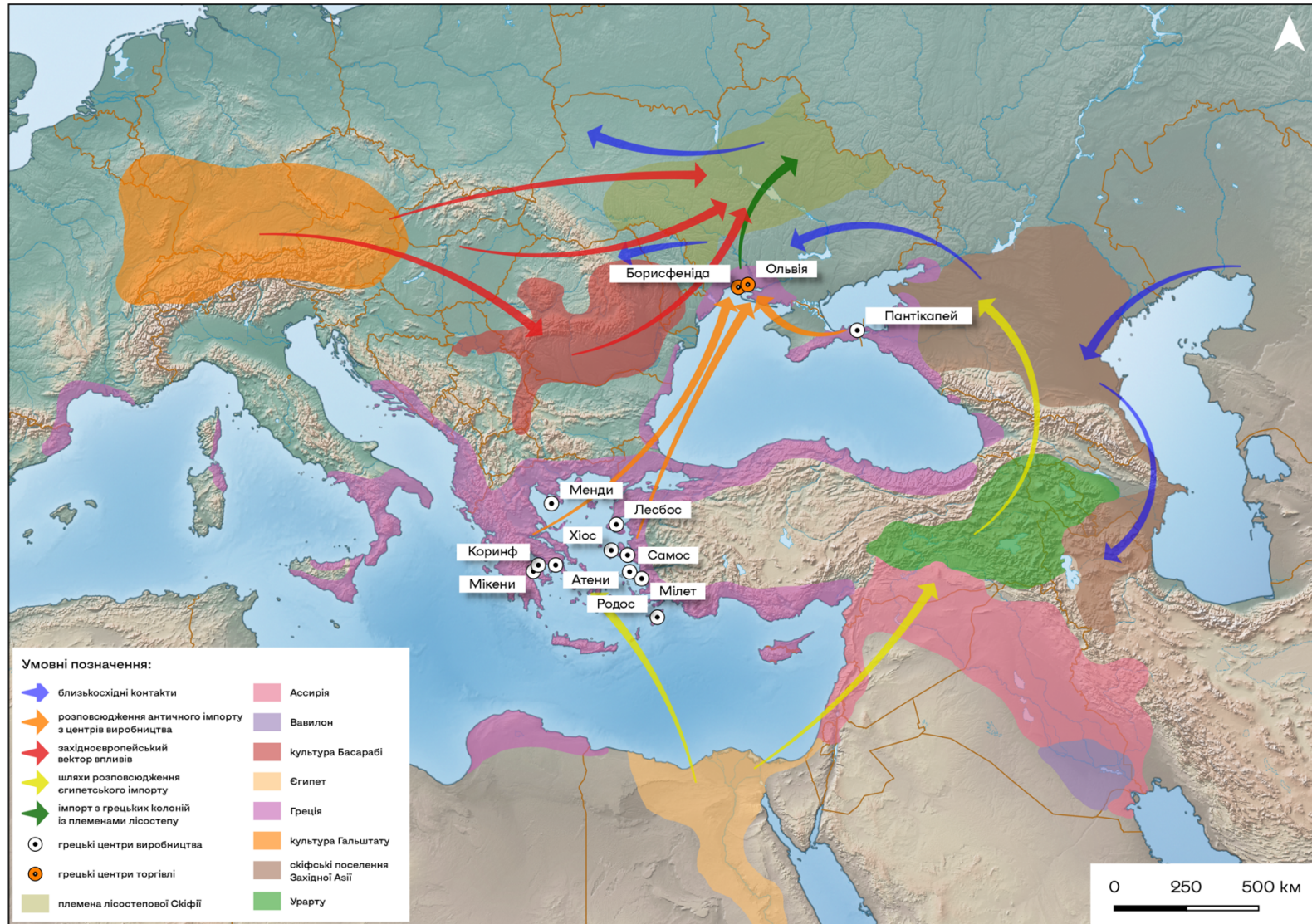
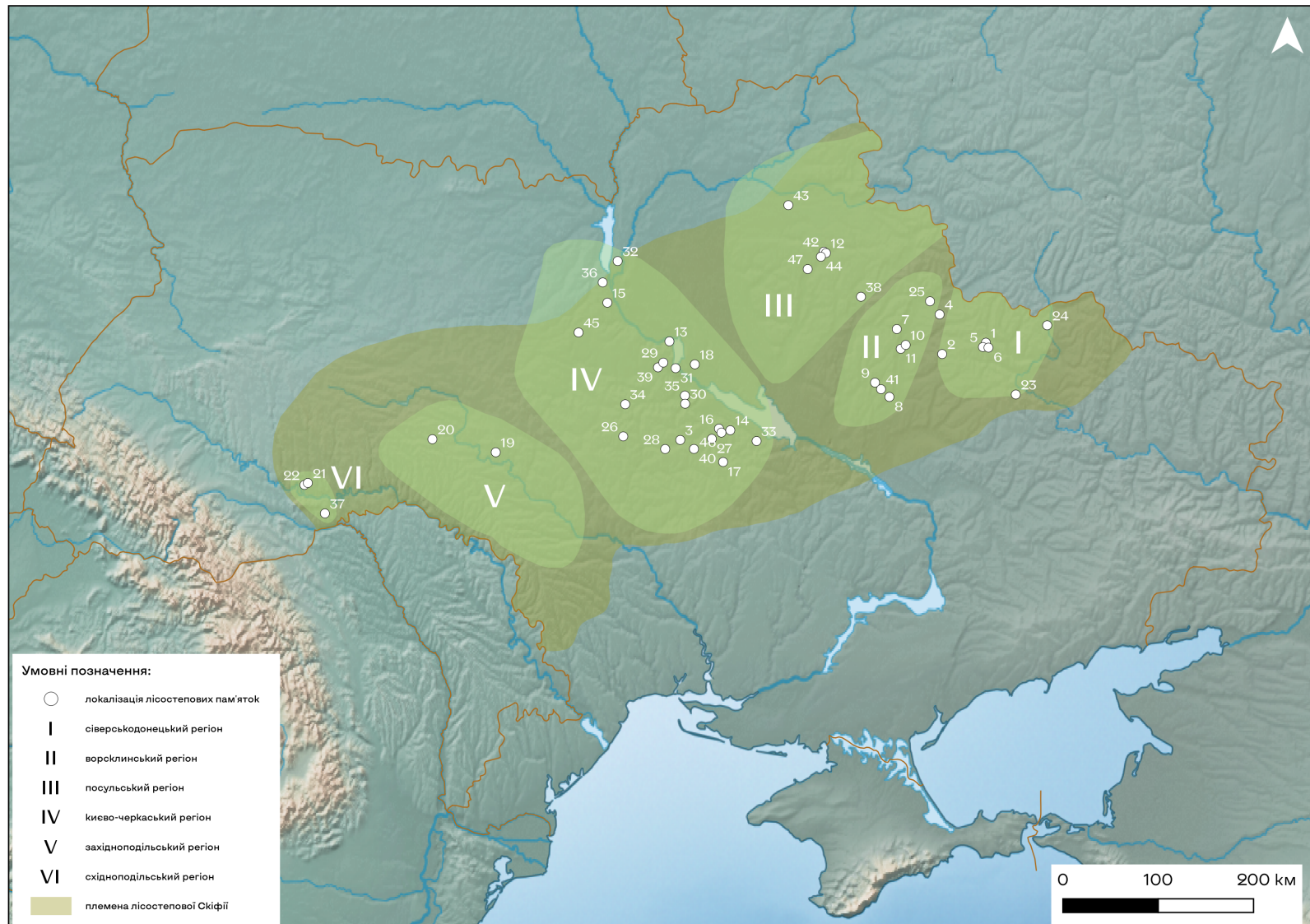

Рис. 42. Лісостепові пам'ятки VII–VI ст. до н. е.

- 1 | Люботинське городище;
- 2 | Коломацьке городище;
- 3 | нек. Реп'яхувата могила
- 4 | округа с. Куп'єваха, курган;
- 5 | Люботинський могильник (Караванська та Дунишовська групи);
- 6 | Люботинський могильник (Верхньогийівська група);
- 7 | Більський археологічний комплекс та округа (Західне та Східне укріплення,
пос. Лазьківські ставки I, Батьки III, Куземинські ставки II, нек. Скоробір,
ур. Саранчівка, ур. Марченки);
- 8 | пос. Пожарна Балка II;
- 9 | округа с. Карпусі, кургани;
- 10 | Розрита могила, курган;
- 11 | округа с. Васьки (в. з.);
- 12 | округа с. Вовківці, кургани;
- 13 | Трахтемирівське городище;
- 14 | Мотронинське городище;
- 15 | Пастирське городище;
- 16 | Хотівське городище;
- 17 | пос. Жаботин;
- 18 | округа с. Бовтишка, кургани;
- 19 | округа с. Гладківщина, кургани;
- 20 | Немирівське городище;
- 21 | Северинівське городище;
- 22 | пос. Залісся;
- 23 | пос. Іване-Пусте;
- 24 | округа с. Верхній Бішкін, кургани;
- 25 | округа с. Верхній Салтів, в. з.;
- 26 | округа с. Кириківка, кургани;
- 27 | округа с. Лихачівка, кургани;
- 28 | округа с. Рижанівка, курган;
- 29 | округа с. Райгород, Жаботинська курганна група;
- 30 | округа с. Васильків, ур. Дар'ївка;
- 31 | округа с. Курилівка, кургани;
- 32 | округа с. Старосілля (в. з.);
- 33 | округа с. Журавка (ран. Журівка), курган;
- 34 | Київська обл. (іст. місц. Канівський уїзд) (в. з.);
- 35 | округа м. Київ (іст. місц. Княжа гора) (в. з.);
- 36 | округа м. Чигирин (в. з.);
- 37 | округа с. Мгарь (в. з.);
- 38 | округа с. Карабазівка, курган;
- 39 | округа с. Шенгаріївка, курган;
- 40 | округа с. Медвин, мог.;

- 41 | *округа с. Яснозір'я, курган;*
- 42 | *округа м. Київ (іст. місц. Вітряні Гори) (в. з.);*
- 43 | *округа с. Круглик, курган;*
- 44 | *Посульські кургани*
(округа с. Оксютинці, кургани; кург. Стайкин Верх; кург. Старша Могила);
- 45 | *округа с. Попівка, курган;*
- 46 | *округа с. Мачухи, кургани;*
- 47 | *Книшівське городище;*
- 48 | *округа с. Сурмачівка, кургани;*
- 49 | *округа с. Синявка, кург. «Могила Тернівка»;*
- 50 | *округа с. Пастирське, кургани;*
- 51 | *округа с. Іванковичі, курган;*
- 52 | *округа с. Герасимівка, курган;*
- 53 | *округа с. Переп'ятиха, курган;*
- 54 | *округа с. Флярківка, курган;*
- 55 | *округа с. Завадівка, кургани;*
- 56 | *округа с. Макіївка, курган;*
- 57 | *округа с. Грищенці;*
- 58 | *округа с. Лубенці, курган;*
- 59 | *округа с. Пекарі, кургани;*
- 60 | *округа с. Воробіївка, кургани;*
- 61 | *округа с. Старий Мерчик, кургани;*
- 62 | *Пісочинський могильник*

Рис. 43. Апробація результатів дослідження

1

2

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

БГ	Більське городище
ІА НАНУ	Інститут археології Національної академії наук України (м. Київ)
ІКЗ «Більськ»	Історико-культурний заповідник «Більськ» (с-ще Котельва)
КЗ ІКЗ «Більськ»	Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ» (с-ще Котельва)
ОАЕ ЦОДПА	Охоронна археологічна експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури (м. Полтава).
ПКМ імені В. Кричевського	Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського
ХНУ імені В. Н. Каразіна	Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (м. Харків)

в. з.	випадкова знахідка	п. о.	польовий опис
інв. №	інвентарний номер	пос.	поселення
кв.	квадрат	пох.	поховання
к. о.	колекційний опис	тер.	території
кург.	курган	ул.	уламок
м. п.	місце підйому	фр.	фрагмент
ПМ	підйомний матеріал	ц. в.	центр виробництва